

FILOZOFICKÁ FAKULTA UNIVERZITY KARLOVY V PRAZE
KATEDRA SOCIOLOGIE

INSTITUT D'ETUDES POLITIQUES

DIZERTAČNÍ PRÁCE

**ROLE DŮVĚRY
V DEMOKRATICKÉM SYSTÉMU**

ROLE OF TRUST IN A DEMOCRATIC SYSTEM

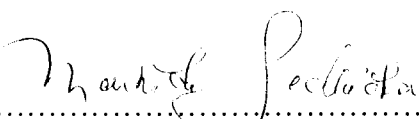
MGR. MARKÉTA SEDLÁČKOVÁ

VEDOUCÍ DISERTAČNÍ PRÁCE:
DOC. PHDR. JIŘÍ ŠUBRT, CSC,
GEORGES MINK, PHD.

PRAHA 2009

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem dizertační práci vypracoval/a samostatně s využitím uvedených pramenů a literatury.


.....

Mgr. Markéta Sedláčková

PODĚKOVÁNÍ

Ráda bych poděkovala svému konzultantovi Jiřímu Šubrtovi za jeho odborné vedení, kritické postřehy a připomínky. Dále bych ráda vyjádřila dík také svému francouzskému školiteli Georgu Minkovi, který mě upozornil na další významné zdroje literatury ve francouzské sociologii. Za poskytnutí podnětného prostředí k vědecké práci bych ráda dále vyjádřila dík jak kolegům z oddělení Studia sociální struktury Akademie věd ČR, tak členům katedry sociologie FF UK. Mé studijní pobyty na Institut d'Etudes Politiques v Paříži mi byly cennou příležitostí zejména pro shromáždění pramenného materiálu, ale také pro rozšíření obzoru teoretickými přístupy francouzské sociologie a politologie. Děkuji proto francouzské vládě za udělení tohoto studijního grantu.

Speciální a velký dík patří mému mnohaletému kolegovi a spolupracovníkovi Jiřímu Šafrovi, se kterým jsme se v posledních letech tématem důvěry a sociálního kapitálu zabývali. Z této velmi plodné spolupráce vznikla řada článků, z nichž byly některé částečně použity i k sepsání této práce.

Velkou inspirací pro mě byli také mí studenti v kurzu „Důvěra a demokracie“ a „Fenomén důvěry ve společnosti“, jimž chci poděkovat za zajímavé diskuse a podněty, jakož i pomoc při zpracovávání rozsáhlé literatury o důvěře formou jejich referátů.

Velmi vděčím své rodině za velkou psychickou podporu, ale i porozumění a praktickou pomoc v období, kdy tato práce vznikala.

S díky za projevenou důvěru

Markéta Sedláčková

Abstrakt

Potřeba porozumět probíhajícím demokratizačním procesům vedla ve společenských vědách k znovuootevření témat legitimacy demokratického režimu, utváření politické kultury a s tím v neposledku i k otázce role důvěry v těchto procesech, kterou se zabývá tato práce. V teoretické části je nejprve představen vývoj konceptu důvěry, její možné definice a kategorizace, jakož i s důvěrou provázaný koncept sociálního kapitálu. Vyloženo je blíže zejména paradigma tzv. kolektivního sociálního kapitálu (Putnam, Halpern, Fukuyama), které se zabývá vztahem důvěry a demokracie.

Druhá část práce mapuje teorie zabývající se vztahem důvěry a demokracie, přičemž se věnuje zejména střetu argumentů kulturalistů a institucionalistů. Pro uvažování o roli důvěry v demokratickém systému definujeme tři základní kanály jejich vztahu: legitimitu, sociální důvěru a důvěru v instituce. Legitimitu, tedy jakousi systémovou důvěru v oprávněnost režimu, považujeme za základní podmínku existence demokratického systému. Na základě teorií vedeme diskuzi do jaké míry, a zda vůbec, je legitimita ovlivněna sociální důvěrou a důvěrou v instituce. Zaměřujeme se zejména na pozici kulturalistů, podle nichž jak institucionální, tak sociální důvěra zvyšuje podporu legitimacy režimu. Kulturní proud dále tvrdí, že sociální důvěra je významně spojena s občanskou participací, případně, že z ní přímo pramení.

Analytická část ověřuje vybrané teorie vztahu důvěry a demokracie v empirické rovině na datech z výzkumů v České republice (Aktér a rizika 2005, ISSP 2004). Zaměřuje se zejména na oblast determinantů sociální důvěry a dále na její souvislosti s důvěrou v instituce, občanskou angažovaností a legitimitou demokratického režimu. První výsledná analýza ukazuje, že sociální důvěra je v naší společnosti ovlivněna dvěma hlavními okruhy determinant. V první, psychologické a hodnotové rovině osobností jedince důvěru podporuje zejména flexibilita, přizpůsobivost a liberálnost ve výchově, oproti tomu sociální izolace důvěru oslabuje. V druhém významovém okruhu s důvěrou souvisí pozitivní hodnocení politického systému a optimistické vidění budoucího ekonomického vývoje. Jestliže vzájemný vztah mezi sociální důvěrou a důvěrou ve státní instituce je pozitivní, jako důvěru oslabující se naopak ukázala deziluze z vývoje po roce 1989 a negativní hodnocení současné situace ve společnosti. Toto zjištění lze vysvětlit jak stále přítomnou zatížeností komunistickým dědictvím nedůvěry, tak určitou dezintegrací společnosti v důsledku transformačního procesu. Druhá analýza prokazuje, že sociální důvěra a důvěra v instituce jsou vzájemně závislými fenomény, a to i v prostředí české společnosti jako společnosti postkomunistické, u nichž tento vztah nebývá potvrzen. K hodnocení demokratického režimu jako legitimního přispívá sice zejména důvěra ve státní instituce, ale překvapivé je, že se prosazuje i vliv sociální důvěry. Prokázání tohoto vlivu nám dovoluje konstatovat, že sociální důvěra hraje v demokratickém systému roli nejen na úrovni interpersonálních vztahů, ale že přispívá i do určité míry i k samotné legitimitě demokracie.

ÚVOD	8
ČÁST I. KONCEPT DŮVĚRY A SOCIÁLNÍHO KAPITÁLU	10
1. PŘEHLED VÝVOJE TEORIÍ DŮVĚRY	11
1.1. POJEM DŮVĚRY V DÍLE KLASIKŮ SOCIOLOGIE	11
1.2. PŘEHLED SOUDOBÝCH KONCEPCÍ DŮVĚRY	13
1.3. DŮVĚRA JAKO RYS POZDNĚ MODERNÍ DOBY (ANTHONY GIDDENS)	15
1.4. DŮVĚRA JAKO ZÁKLAD EKONOMICKÉ PROSPERITY (FRANCIS FUKUYAMA)	17
1.5. TEORIE DŮVĚRY A DEMOKRACIE	18
1.6. SHRNUÍ	20
2. DEFINICE DŮVĚRY	21
2.1. VÝVOJ POJMU DŮVĚRY	21
2.2. DŮVĚRA JAKO VZTAH	21
2.3. KONCEPTUALIZACE PŘÍSTUPŮ KE ZKOUMÁNÍ DŮVĚRY	22
2.3.1 DIALOGICKÁ VERSUS INDIVIDUÁLNÍ RACIONALITA	22
2.3.2 TŘI ÚROVNĚ ZKOUMÁNÍ DŮVĚRY – JEDINEC, SOCIÁLNÍ VZTAH, SOCIÁLNÍ SYSTÉM	22
2.4. DŮVĚRA A DŮVĚŘIVOST (LUHMANN, GIDDENS, OFFE, SELIGMAN)	23
2.5. DŮVĚRA JAKO RACIONÁLNÍ JEDNÁNÍ	24
2.6. KRITIKA RACIONALISTICKÉHO PŘÍSTUPU	26
2.7. DŮVĚRA NAD RÁMEC RACIONALITY (LEWIS A WEIGERT, BARBER A GARFINKEL)	27
2.8. KONCEPCE DŮVĚRY PIOTRA SZTOMPKY	27
2.8.1. DŮVĚRA JAKO SÁZKA NA BUDOUCNOST	28
2.8.2. TŘI DIMENZE DŮVĚRY – RELAČNÍ, PSYCHOLOGICKÁ A KULTURNÍ	29
2.9. SHRNUÍ	31
3. KATEGORIZACE DŮVĚRY	33
3.1. DICHOTOMICKÉ DĚLENÍ: DŮVĚRA INTERPERSONÁLNÍ A SYSTÉMOVÁ	33
3.2. DŮVĚRA PŘÍMÁ A NEPŘÍMÁ, VERTIKÁLNÍ A HORIZONTÁLNÍ	35
3.3. KATEGORIZACE DŮVĚRY DLE CÍLŮ A OČEKÁVÁNÍ (PIOTR SZTOMPKA)	35
3.3.1. OKRUHY DŮVĚRY DLE PRIMÁRNÍCH A SEKUNDÁRNÍCH CÍLŮ	35
3.3.2. TYPOLOGIZACE DŮVĚRY DLE OČEKÁVÁNÍ	37
3.4. SHRNUÍ	38
4. KONCEPT SOCIÁLNÍHO KAPITÁLU	39
4.1. EXPANZE KONCEPTU SOCIÁLNÍHO KAPITÁLU	39
4.2. TEORETICKÉ KONCEPTUALIZACE SOCIÁLNÍHO KAPITÁLU	40
4.2.1. SOCIÁLNÍ KAPITÁL JAKO „NÁSTROJ REPRODUKCE DOMINANTNÍ TŘÍDY“ (BOURDIEU)	41
4.2.2. PŮVODNÍ SOCIOLOGICKÝ KONCEPT – ZDROJE ZAKOTVENÉ V SOCIÁLNÍ SÍTI (LIN, LOURY)	42
4.2.3. SOCIÁLNÍ KAPITÁL JAKO NORMY SPOLUPRÁCE (COLEMAN)	43
4.2.4. SOCIÁLNÍ KAPITÁL JAKO ZDROJ SOUDRŽNÉ SPOLEČNOSTI (PUTNAM)	44
4.2.5. SROVNÁNÍ KONCEPCÍ – BOURDIEU, COLEMAN, PUTNAM	46

4.2.6. EKONOMICKÉ POJETÍ SOCIÁLNÍHO KAPITÁLU: RODINNÁ VERSUS SPONTÁNNÍ SOUDRŽNOST (FUKUYAMA)	46
4.3. DVĚ ZÁKLADNÍ PARADIGMATA SOCIÁLNÍHO KAPITÁLU A JEHO TYPOLOGIE	48
4.4. UTVÁŘENÍ SOCIÁLNÍHO KAPITÁLU, MODEL „PUTNAM-PLUS“ (HALPERN)	49
4.5. SOCIÁLNÍ KAPITÁL V ČESKÉ SOCIOLOGII	50
4.5.1. INDIVIDUÁLNÍ SOCIÁLNÍ KAPITÁL – SÍTĚ KONTAKTŮ A ZNÁMOSTÍ	50
4.5.2. KOLEKTIVNÍ SOCIÁLNÍ KAPITÁL – DŮVĚRA A OBČANSKÁ PARTICIPACE	51
4.6. SHRNUÍ	52

ČÁST II. DŮVĚRA A DEMOKRACIE 54

1. DEMOKRACIE JAKO SYSTÉM, DŮVĚRA JAKO STRATEGIE 55

1.1. DVĚ TRADICE SMÝŠLENÍ O DŮVĚŘE A VLÁDNUTÍ (HOBBS, LOCKE)	55
1.2. VYMEZENÍ KONCEPTU DEMOKRACIE	56
1.2.1. MINIMALISTICKÁ VERSUS MAXIMALISTICKÁ DEFINICE (SCHUMPETER, DAHL)	56
1.2.2. SOCIOHISTORICKÝ PŘÍSTUP KE KONCEPTU DEMOKRACIE	56
1.2.3. KONSOLIDACE DEMOKRACIE	57
1.3. KULTURALISTICKÝ PŘÍSTUP	59
1.3.1. DŮVĚRA A OBČANSKÁ KULTURA PODMÍNKOU DEMOKRACIE (ALMOND A VERBA, PUTNAM, INGLEHART)	59
1.3.2. DŮVĚRA A OBČANSKÁ KULTURA DŮSLEDKEM DEMOKRACIE (MULLER A SELIGSON)	60
1.3.3. VZÁJEMNÉ OVLIVŇOVÁNÍ DŮVĚRY A DEMOKRACIE (SZTOMPKA)	60
1.3.4. DEMOKRACIE POSTAVENÁ NA MORÁLNÍ KOMUNITĚ (FUKUYAMA, USLANER)	62
1.3.5. SHRNUÍ KULTURALISTICKÉHO PROUDU	63
1.4. RACIONALISTICKÝ PŘÍSTUP	64
1.4.1. INSTITUCIONALIZACE NEDŮVĚRY (WARREN, BRAITHWAITE)	64
1.4.2. NE DŮVĚRA, ALE DŮVĚRYHODNOST (BARBER, HARDIN)	65
1.5. SROVNÁNÍ A KRITIKA RACIONALISTICKÉHO A KULTURALISTICKÉHO PROUDU	65
1.5.1. RACIONALISTICKÝ VERSUS KULTURALISTICKÝ PROUD	65
1.5.2. ENDOGENNÍ VERSUS EXOGENNÍ SOCIÁLNÍ KAPITÁL	65
1.5.3. KRITIKA: OBA PŘÍSTUPY VEDOU KE ZKOUMÁNÍ SPECIFIČNOSTI POLITICKÉ KULTURY (HANSON)	66
1.6. PŘEHLED AUTORŮ DLE JEJICH ZAMĚŘENÍ	67
1.7. PRIMÁRNÍ, SEKUNDÁRNÍ A ABSTRAKTNÍ DEMOKRACIE (NEWTON)	68
1.8. DEMOKRACIE V POSTKOMUNISTICKÝCH ZEMÍCH	68
1.8.1. DEMOKRATIZACE POZPÁTKU (ROSE A SHIN)	68
1.8.2. INSTITUCIONÁLNÍ XEROX NESTAČÍ (FUKUYAMA)	69
1.9. GIDDENSOVA AKTIVNÍ DŮVĚRA A PROCES DEMOKRATIZACE	70
1.10. SHRNUÍ	71

2. VZTAH DŮVĚRY A LEGITIMITY 73

2.1. POJEM LEGITIMITY (WEBER, LIPSET)	73
2.2. TYPY LEGITIMITY	74
2.3. FAKTORY OVLIVŇUJÍCÍ LEGITIMITU	75
2.4. LEGITIMITA A DŮVĚRA V INSTITUTE	76
2.4.1. SOUVISLOST DŮVĚRY SE SPECIFICKOU A DIFÚZNÍ PODPOROU REŽIMU	76
2.4.2. NEDŮVĚRA JAKO VOLÁNÍ PO ZMĚNĚ (DOGAN)	76
2.5. SROVNÁNÍ MEZI IDEÁLEM DEMOKRACIE A JEJÍ REALITOU (MISHLER, ROSE)	77
2.6. POSTKOMUNISTICKÉ ZEMĚ: LEGITIMITA ZALOŽENÁ NA STRACHU A NADĚJI	78
2.7. SHRNUÍ	80

3. DŮVĚRA A OBČANSKÁ PARTICIPACE	81
3.1. OBČANSKÁ ANGAŽOVANOST JAKO ZDROJ SOCIÁLNÍ DŮVĚRY	81
3.2. PUTNAMOVA KONCEPCE OBČANSKÉ ANGAŽOVANOSTI	81
3.3. KRITIKA PUTNAMOVA KONCEPTU	82
3.3.1. OBČANSKÁ SDRUŽENÍ NEMUSÍ BÝT PRO DŮVĚRU NEJDŮLEŽITĚJŠÍ	83
3.3.2. NE KAŽDÝ TYP SDRUŽENÍ K DŮVĚŘE PŘÍSPÍVÁ	83
3.4. SOCIÁLNÍ DŮVĚRA A NEKONVENČNÍ PARTICIPACE (KAASE, INGLEHART)	84
3.5. TYPOLOGIE ORGANIZACÍ A SKUPIN NA ZÁKLADĚ JEJICH Vlivu (NEWTON)	85
3.6. SPECIFIKA OBČANSKÉ PARTICIPACE V POSTKOMUNISTICKÝCH ZEMÍCH	87
3.6.1. NEFORMÁLNÍ SÍTĚ VERSUS FORMÁLNÍ ORGANIZACE	87
3.6.2. SPECIFICKÉ SÍTĚ JAKO ZNAK NÁRODNÍ KULTURY	89
3.7. SHRNUÍ	90
4. INTERPERSONÁLNÍ A INSTITUCIONÁLNÍ DŮVĚRA A JEJICH VZTAH	92
4.1. VZTAH INTERPERSONÁLNÍ A INSTITUCIONÁLNÍ DŮVĚRY – KULTURNÍ A INSTITUCIONÁLNÍ TEORIE	92
4.2. KRITIKA KULTURNÍCH TEORIÍ	93
4.2.1. INTERPERSONÁLNÍ DŮVĚRA JAKO DŮSLEDEK DŮVĚRY V INSTITUTE	93
4.2.2. ZPOCHYBNĚNÍ VZTAHU MEZI INTERPERSONÁLNÍ A INSTITUCIONÁLNÍ DŮVĚROU	94
4.3. KOŘENY INSTITUCIONÁLNÍ DŮVĚRY – MAKRO-, ČI MIKROPOHLED? (MISHLER, ROSE)	95
4.4. MODEL CELOŽIVOTNÍHO UČENÍ (ROSE, MISHLER)	96
4.5. DETERMINANTY SOCIÁLNÍ DŮVĚRY (NEWTON, DELHEY)	98
4.6. DŮVĚRA VYCHÁZÍ Z OPTIMIZMU A ZACHÁZÍ NA KORUPCI (USLANER)	100
4.7. POSTKOMUNISTICKÉ ZEMĚ ANEB OPODSTATNĚNÁ NEDŮVĚRA?	100
4.7.1. NEDŮVĚRA NA VŠECH ÚROVNÍCH SPOLEČNOSTI	101
4.7.2. PAST NEROVNOSTI (USLANER)	102
4.7.3. SKEPTICIZMUS ZNAKEM POLITICKÉ MOUDROSTI?	102
4.8. SHRNUÍ	103
ČÁST III. ANALÝZA DŮVĚRY A DEMOKRACIE V ČESKÉ REPUBLICE	105
1. PROCES DEMOKRATIZACE V ČESKÉ REPUBLICE	106
1.1. DĚDICTVÍ KOMUNIZMU	106
1.2. POLITICKO-EKONOMICKÝ VÝVOJ 1989–2008	108
1.3. PRÁVNÍ STÁT	110
1.4. DŮVĚRA V INSTITUTE	111
1.5. SYSTÉM POLITICKÝCH STRAN A POLITICKÉ ODCIZENÍ	112
1.6. LEGITIMITA	113
1.7. EKONOMICKÁ STABILITA A PROBLÉM KORUPCE	115
1.8. OBČANSKÁ SPOLEČNOST – NEZISKOVÝ SEKTOR	117
1.9. DŮVĚRA V DRUHÉ LIDI	118
1.9.1. REFLEXE DŮVĚRY V DRUHÉ LIDI V POLISTOPADOVÉ SPOLEČNOSTI	118
1.9.2. MÍRA OBECNÉ DŮVĚRY V ČESKÉ REPUBLICE	119
2. DŮVĚRA, OBČANSKÁ PARTICIPACE A LEGITIMITA DEMOKRACIE V ČESKÉ REPUBLICE	121

2.1. HYPOTÉZY – VZTAH SOCIÁLNÍ DŮVĚRY, OBČANSKÉ PARTICIPACE, DŮVĚRY V INSTITUTE A POLITICKÝCH POSTOJŮ	122
2.2. DATA A METODOLOGIE	123
2.2.1. SOCIÁLNÍ DŮVĚRA	123
2.2.2. OBČANSKÁ PARTICIPACE	126
2.2.3. DŮVĚRA V INSTITUTE	127
2.2.4. POLITICKÉ POSTOJE: VNITŘNÍ A VNĚJŠÍ POLITICKÁ EFEKTIVITA, LEGITIMITA DEMOKRACIE, SPOKOJENOST S POLITICKOU A EKONOMICKOU SITUACÍ	128
2.3. VÝSLEDKY ANALÝZY	130
2.3.1. SOCIÁLNÍ DŮVĚRA A POSTAVENÍ VE SPOLEČNOSTI	130
2.3.2. SOCIÁLNÍ DŮVĚRA A ČLENSTVÍ V DOBROVOLNÝCH SDRUŽENÍCH	130
2.3.3. SOCIÁLNÍ DŮVĚRA A NEKONVENČNÍ PARTICIPACE	132
2.3.4. DŮVĚRA V INSTITUTE	134
2.3.5. VZTAH SOCIÁLNÍ DŮVĚRY A DŮVĚRY V INSTITUTE	135
2.3.6. SOCIÁLNÍ DŮVĚRA, DŮVĚRA V INSTITUTE A POLITICKÉ POSTOJE: LEGITIMITA, EFEKTIVITA, SPOKOJENOST	136
2.3.7. MODEL SOCIÁLNÍ DŮVĚRY A HODNOCENÍ LEGITIMITY DEMOKRACIE	138
2. 4. ZÁVĚR	143
 3. DETERMINANTY SOCIÁLNÍ DŮVĚRY	 145
 3.1. TEORIE DETERMINANT SOCIÁLNÍ DŮVĚRY (DELHEY, NEWTON)	 145
3.2. DATA A METODOLOGIE	148
3.2.1. INDIKÁTORY SOCIÁLNÍ DŮVĚRY	148
3.2.2. OPERACIONALIZACE VYBRANÝCH TEORIÍ DETERMINANT DŮVĚRY	149
3.3. ANALÝZA DAT A TESTOVÁNÍ MODELŮ	151
3.3.1. SOCIÁLNÍ DŮVĚRA A SOCIODEMOGRAFICKÉ CHARAKTERISTIKY	151
3.3.2. OSOBNOSTNÍ TEORIE	153
3.3.3. TEORIE ÚSPĚCHU A BLAHOBYTU	155
3.3.4. TEORIE DOBROVOLNÝCH SDRUŽENÍ A OBČANSKÉ PARTICIPACE	157
3.3.5. TEORIE SOCIÁLNÍCH SÍTÍ	159
3.3.6. KOMUNITNÍ TEORIE	161
3.3.7. SPOLEČENSKÁ TEORIE: OBECNÁ ROVINA A POSTKOMUNISTICKÁ FRUSTRACE	163
3.3.8. FINÁLNÍ MODEL DETERMINANT SOCIÁLNÍ DŮVĚRY	165
3.4. SHRNTÍ A DISKUSE: SOCIÁLNÍ DŮVĚRA A JEJÍ PRAMENY V ČESKÉ SPOLEČNOSTI	168
 ZÁVĚR	 169
 SEZNAM LITERATURY	 171
 PŘÍLOHY	 185

Úvod

Téma důvěry se v posledních dvou desetiletích dostalo znovu do středu pozornosti jak sociologického zkoumání, tak sociopolitického diskurzu. Znovuotevření otázky role důvěry ve společnosti ale nepoukazuje na příhodnost podmínek pro její vytváření, naopak spíše reflektuje problémy dnešních společností. Současnost lze charakterizovat jako dobu vzrůstající nejistoty, chaosu a vzájemné závislosti, ztráty symbolů a ideologií. Na úrovni společenského systému došlo k přechodu z moderní společnosti ke společnosti postmoderní či postindustriální. S tímto přechodovým charakterem dnešních podmínek souvisí globální změny v autonomii států a národních ekonomik, decentralizace významných institucí, narůstající komplexita institucí způsobující neprůhlednost systémů, zvyšování nerovností mezi třídami a regiony. Důsledkem těchto procesů je narušení tradičních integračních mechanismů a proměna charakteru sociálních vazeb, v nichž dochází k růstu anonymity a neosobnosti. Vědomí narušení základů sociální integrace a kooperace ve společnosti vede k hledání příčin tohoto stavu. Jednou z odpovědí je, že se jedná o krizi důvěry, a to jak na mikroúrovni, tak makroúrovni společnosti.

Vedle globálních proměn charakteru současných společností došlo v mnoha zemích v druhé polovině 20. století také k sociopolitické transformaci, k pádu totalitních režimů a přechodu k demokracii. Potřeba porozumět probíhajícím demokratizačním procesům vedla ve společenských vědách k znovuootevření témat legitimacy demokratického režimu, utváření politické kultury a s tím v neposledku i k otázce role důvěry v těchto procesech. Zájem o důvěru byl v posledních dvou desetiletích spojen významně také s hledáním analytického nástroje pro zkoumání nových demokracií v postkomunistických zemích zejména střední a východní Evropy. Empirické výzkumy se zabývají jak mírou obecné důvěry mezi lidmi, tak důvěrou v politické instituce a jejich konkrétní představitele i důvěrou v celý společenský systém. Lze říci, že od druhé poloviny devadesátých let zažívá téma důvěry a demokracie skutečný boom jak na poli teorie, tak v oblasti empirického výzkumu.

Nárůst zájmu o fenomén důvěry během posledních dvou desetiletí nastolil nové okruhy jejího zkoumání. Tato práce se zabývá rolí důvěry v demokratickém systému a jejími zdroji jak na teoretické, tak empirické rovině. Vznášíme následující otázky:

Jakou roli hraje důvěra v procesu utváření demokracie? – Přispívá důvěra k legitimitě režimu? – Existuje souvislost mezi důvěrou mezi občany a důvěrou v politické instituce? – Vzniká důvěra v druhé lodi občanskou participací? – Je důvěra provázána se sociální strukturou dané společnosti? – Pramení sociální důvěra spíše z osobnostních charakteristik jedince anebo je ovlivněna makrospolečenským klimatem ve společnosti?

Práci tvoří tři části, z nichž první dvě jsou teoretického rázu a třetí má charakter empirický. Cílem první části je představit vývoj konceptu důvěry v sociálních vědách a ukázat šíři jeho tematiky. Úkolem druhé části je zmapovat již úžeji definované téma důvěry a demokracie a zároveň tak vytvořit teoretický základ pro analýzu důvěry v české společnosti, jíž je věnována část třetí.

První část se zabývá teoretickým konceptem důvěry a sociálního kapitálu. Úvodní kapitola nabízí přehled teorií důvěry od klasiků sociologie (Alexis de Tocqueville, Georg Simmel) až k teoretikům současným. Z nich detailněji rozebíráme koncept Anthonyho Giddense (důvěra v abstraktní systémy), Francise Fukuyamy (důvěra jako základ ekonomické prosperity), Adama Seligmána (důvěra v historickém procesu diferenciaci rolí) a Piotra Sztompky (kultura důvěry). Druhá kapitola se zabývá otázkou, co vlastně pojem důvěry

označuje a jak se vymezuje oproti příbuzným pojmům, jako jsou například víra či důvěřivost. Třetí kapitola nabízí možné způsoby kategorizace důvěry, z nichž se zaměřujeme zejména na dichotomii interpersonální a systémové důvěry. Čtvrtá kapitola je věnována konceptu sociálního kapitálu, jeho vývoji a typologii. Blíže se zaměřujeme na koncept Pierra Bourdieua (sociální kapitál jako nástroj třídní reprodukce), Jamese Colemana (sociální kapitál jako normy spolupráce ve výchově a komunitě), Roberta Putnama (sociální kapitál jako základ soudržné společnosti), Nana Lina (sociální kapitál jako zdroje zakotvené v sociální síti) a Francise Fukuyamy (sociální kapitál jako základ ekonomické prosperity).

V druhé části pozornost obracíme od obecných teorií důvěry k teoriím zabývajícím se vztahem důvěry a demokracie. Souvislost mezi demokracií a důvěrou pojmáme jako vztah určitého systému (společenského či politického) a určité strategie jednání, která pomáhá orientovat se v systému a při jejímž uplatňování je systém funkční. První kapitola se zabývá zejména otázkou, do jaké míry demokratický systém důvěru pro své fungování potřebuje. Poukazujeme na základní spor, který je veden mezi kulturalisty, kteří pojmají důvěru jako morální hodnotu, a racionalisty či institucionalisty, podle nichž má důvěra v rámci demokracie pouze omezené uplatnění. V druhé kapitole je diskutována otázka vztahu legitimacy a důvěry. Důležitost tohoto tázání spočívá v tom, že existuje-li vztah mezi legitimitou a důvěrou, pak může mít případná nedůvěra v instituce negativní vliv na celkovou legitimitu demokratického režimu, a tedy ho zpochybňova jako takový. Třetí kapitola se zaměřuje na vztah obecné důvěry mezi lidmi, občanské angažovanosti a demokracie. Podrobně a kriticky se zde zabýváme neotocquevilliánskou teorií sociálního kapitálu, zejména koncepcí Roberta Putnama. Tato teorie tvrdí, že k utváření sociální důvěry dochází zejména v komunitních sítích a v sítích občanské angažovanosti, které jsou tímto klíčové jak pro demokracii, tak pro prostředí důvěry. Ve čtvrté, závěrečné kapitole druhé části vedeme diskuzi o existenci či neexistenci vztahu mezi důvěrou v druhé lidi a důvěrou v instituce, které jsou považovány za pilíře demokracie. Dále představujeme rozdílné teorie kořenů sociální a institucionální důvěry, včetně klasifikace determinant sociální důvěry Delheye a Newtona, ze které vychází jedna z našich následujících analýz ve třetí části práce.

Ambicí třetí, empirické části je využití vybraných teorií důvěry a demokracie ke zkoumání oblasti sociální důvěry, důvěry v instituce, občanské angažovanosti, jakož i jejich vztahu k legitimitě demokratického režimu v České republice. První kapitola nabízí rekapitulaci procesu demokratizace v České republice v letech 1989 – 2008. V hrubých rysech nastiňuje celkový politický a ekonomický vývoj, situaci v oblasti občanské společnosti a trendy ve vývoji důvěry v druhé lidi i důvěry v instituce. Tento úvod má sloužit zejména k pochopení celkového kontextu následujících dílčích analýz sociální důvěry. Druhá kapitola vychází z argumentace tzv. kulturních teorií, podle nichž je důvěra spojena s občanskou angažovaností a přispívá také k podpoře demokratického režimu. V případové studii české společnosti ověřujeme zaprvé hypotézu o vztahu sociální důvěry a občanské participace jak konvenční, tak nekonvenční. V druhém kroku analyzujeme vztahy mezi sociální důvěrou, důvěrou v instituce, politickým odcizením a hodnocením legitimacy režimu. Třetí kapitola zkoumá determinanty sociální důvěry. Na základě testování platnosti šesti rozdílných teorií hledáme nejadekvátnější komplexní model zdrojů a souvislostí generalizované důvěry pro českou společnost. Zohledňujeme přitom specifičnost vztahů důvěry v postkomunistické společnosti.

ČÁST I.
KONCEPT DŮVĚRY A SOCIÁLNÍHO KAPITÁLU

1. Přehled vývoje teorií důvěry¹

Téma důvěry, jako nepostradatelné komponenty společenského života, má dlouhou tradici ve filozofickém, sociálním a politickém myšlení. V souvislosti s utvářením společnosti se jí zabývali například angličtí filosofové Thomas Hobbes, John Locke či skotský filosof a historik Adam Ferguson. S ustavením sociologie jako samostatné vědy se důvěra stala také specificky sociologickým tématem. Přestože se zprvu nejednalo o systematické sociologické zkoumání tohoto fenoménu, více či méně explicitní uvažování o důvěře lze najít u mnohých klasiků sociologie. Úvahy o důvěře byly nejčastěji spojeny se zkoumáním přechodu od tradiční společnosti ke společnosti moderní, tedy s klasickými dichotomickými koncepcemi společnosti. Zájem o důvěru a s ní spojené společenské fenomény se stával stále aktuálnější zejména v souvislosti s „odkouzlením“ společnosti, rozpadem tradičních komunit a ustavováním nových typů společenských vztahů. Téma důvěry bylo blízké sociologům, kteří kladli důraz na kulturní dimenzi společenských jevů či se zabývali politickým a morálním ovzduším ve společnosti. Na jejich úvahy pak navázaly soudobé sociologické teorie, které spojují důvěru například s otázkou společenské solidarity, s konceptem občanské společnosti a politické kultury či s problémem diferenciací dělby práce, vzrůstající komplexity a s rizikovostí moderní společnosti. V této kapitole nastíníme vývoj sociologických teorií důvěry a zároveň poukážeme na přínos koncepcí důvěry pro zkoumání současných demokratických společností.

1.1. Pojem důvěry v díle klasiků sociologie

Implicitní zmínky o důvěře lze nalézt už v klasickém dichotomickém konceptu Ferdinanda Tönniese (1855–1936) popsáném v díle *Gemeinschaft und Gesellschaft* [1887] rozebírajícím podrobně dva základní typy společenských vztahů, které vycházejí z rozlišení dvou typů vůle, jež ovlivňují způsob jednání členů společnosti.² Z Tönniesova konceptu *Gemeinschaft*, pospolitosti, vycházejí některá pozdější pojetí občanské společnosti jako „mezostuktury – tedy intermediální sféry rozmanitých lidských skupin situovaných mezi úrovní rodiny a makroúrovní národa-státu“ [Sztompka 1999: 13]. Existence mezostuktury je v moderních sociologických teoriích považována za klíčovou pro utváření sociální důvěry ve společnosti, například u F. Fukuyamy nebo P. Sztompky. Odlišný koncept občanské společnosti vychází z díla Alexise de Tocquevilla (1805–1859), zejména z jeho díla *Demokracie v Americe* [(1835–1840) 1990]. Občanská společnost je v tomto pojetí totožná s hodnotovým konsenzem a rozvinutým společenstvím spojeným pevnou sítí mezilidských projevů loajality, angažovanosti, solidárnosti a víry. Jedná se tedy o sdružení lidí organizujících se zdola, jež stojí mezi jednotlivci a politickými institucemi reprezentace, čímž slouží jako obranný val proti příliš silnému a rozpínavému, byť i demokratickému státu a na straně druhé proti tyranii většiny [Stachová 2003]. Zároveň vytvářejí tato sdružení prostředí, v němž se lidé učí občanským dovednostem, mezi než patří právě i důvěra k druhým lidem. Ve spojení s tímto významem občanské společnosti se důvěrou později zabýval také Antonio Gramsci (1891–1937), v druhé polovině 20. století pak například Almond a Verba, J. C. Alexander, R. Putnam nebo P. Sztompka.

¹ Tato kapitola vychází z mého článku *Sociologické koncepce důvěry ve společnosti* [Sedláčková 2005].

² Stručný, ale téměř vyčerpávající popis těchto dvou typů společenských vazeb podává Jan Sedláček [Velký socg. slovník 1996, heslo *Gemeinschaft a Gesellschaft*].

Další slavnou dichotomií, která se dotýká tématu důvěry, představuje Durkheimovo (1858–1917) rozlišení mechanické a organické solidarity, které je založeno na rozvinutosti dělby práce. V podmínkách nerozvinuté dělby práce panuje dle Durkheima mezi lidmi mechanická solidarita, založená na citové, hodnotové i názorové jednotě všech členů společnosti, jejichž individualita je do velké míry pohlcena kolektivním vědomím. Oproti tomu diferenciací práce a specializace vede k organické solidaritě, která je založená na interdependenci, ale zároveň respektuje individualitu členů společnosti. Z Durkheimovy organické solidarity například vychází přímo Francis Fukuyama při konstruování svého pojmu „spontánní sociability“ [Fukuyama 1995: 27]. Navazuje také na Durkheimovo zdůraznění role profesních organizací vyplňujících prostor mezi rodinou a státem,³ tedy jak jsme uvedli výše, prostor klíčový pro utváření sociální důvěry. Z Durkheimova díla čerpá při výstavbě své teorie důvěry také již zmíněný polský sociolog P. Sztompka. Navazuje na Durkheimův pojem morální hustoty, který Durkheim definuje jako „počet jedinců, kteří jsou skutečně ve vztazích nejen obchodních, nýbrž i duševních, tj. kteří nejen vyměňují služby nebo spolu soutěží, nýbrž žijí společným životem“ [Durkheim 1926: 145 citován in Sedláček 1979: 74–75]. Takovéto prostředí intenzivních, dlouhodobých a intimních vztahů podle Sztompky přispívá k důvěryhodnosti například obchodních partnerů, a tak i k rozšíření důvěry v komunitě [Sztompka 1999: 94]. Je možno říci, že Durkheimův důraz na kulturní a morální dimenzi společnosti, společenský konsenzus a skupinovou solidaritu, se stává východiskem četných moderních teorií důvěry.

Posun k novému způsobu chápání fenoménu důvěry v moderní společnosti a zároveň první uvažování o důvěře jako o samostatném tématu představuje dílo Georga Simmela (1858–1918). Podobně jako jeho současníci uvažuje Simmel o důvěře v souvislosti se sociálními vztahy. Společnost nevidí staticky, ale spíše jako neustálý proces sdružování, zespolečnění, sociální svět je podle něj „světem vzájemných vztahů, jejich navazování, porušování a transformování na principu reciprocity“ [Mucha 1995: 73]. Tato reciprocita je základem komunikace mezi jedinci.⁴ Důraz na změnu a proces vedl Simmela k uvědomování si narůstající fragmentárnosti, pohyblivosti a proměnlivosti sociálního světa, které vyvěraly právě z nestability sociálních kontaktů a interakcí v moderní společnosti, zejména velkoměstského života [Simmel 1997: 178, doslov Petrusek]. V narůstání počtu sociálních vazeb a zároveň v jejich nestálosti a pomíjivosti, vidí Simmel nebezpečí pro integritu osobnosti lidí žijících v moderních společnostech. Právě jev narůstající complexity sociálního světa a nejistoty v moderní společnosti je v soudobé sociologii úzce spojován s problematikou důvěry. V tomto smyslu buduje svou teorii důvěry například N. Luhmann, A. Giddens nebo U. Beck, kteří zároveň navazují na další Simmelův významný postřeh. Simmel totiž nestudoval fenomén důvěry pouze v oblasti mezilidských vztahů, tedy jako interpersonální důvěru, jako většina jeho současníků, ale ve své knize *Philosophie des Geldes* [Simmel (1900) 1990] zabývá se institucí peněz, posunul důvěru do oblasti neosobních vazeb, tedy k důvěře v makrosociální entity. Peníze podle něj změnily povahu směny tím, že mezi dvě směňující strany vstoupila strana třetí, tedy komunita jako celek, která zaručuje skutečnou hodnotu odpovídající peněžům. Hotovostní transakce jsou tedy podmíněny veřejnou důvěrou ve vládu, která peníze vydává, a důvěrou v trvalost, jistou stabilitu a budoucí směnitelnost peněz. „Pocit osobního bezpečí, který dává vlastnictví peněz, je možná nejkoncentrovanější a nejostřejší formou a manifestací důvěry v sociopolitickou organizaci a řád.“ [Simmel 1990: 178 in Ryšavý 1999: 116]. Důvěra v peníze je určitou formou kvazináboženské víry, při které se důvěřování zakládá spíše na závazku než na kognitivním porozumění. Z tohoto pojetí důvěry vychází například Giddens, když upozorňuje, že „důvěra v moderní instituce spočívá v skutku na vágním a dílčím porozumění jejich znalostní základně“ [Giddens 1998: 31].

³ Durkheim se tomuto tématu věnuje např. ve své předmluvě k 2. vydání *De la division du travail social* [1902]

⁴ Téma reciprocity a komunikace rozvíjí v souvislosti s důvěrou dále Luhmann [Šubrt 1998: 27–33].

Simmel přispěl také významně k definování důvěry z funkcionalistického hlediska, když ji označil za určitého prostředníka mezi věděním a nevěděním. Princip důvěry podle něj jedinec uplatňuje právě v situaci polovědění, tedy v případě, kdy má určité informace o objektu důvěry, ale přesto mnohé o druhé straně zůstává skryto. Jestliže chce jedinec jednat, navázat vztah, musí se přenést přes neznámé, což umožňuje právě akt důvěry. Vzhledem k tomu, že v moderní společnosti je jedinec stále více konfrontován s cizím a neznámým, stává se pro něj princip důvěry nepostradatelnou součástí výbavy pro každodenní jednání.

Jistě by bylo možné pokračovat v hledání stop důvěry jak v dílech klasiků 19. století, například u Comta či Webera, tak u klasiků sociologie z první poloviny 20. století, u Mertona či Parsonse. My se však obrátíme přímo k teoriím důvěry vznikajícím v druhé polovině 20. století, v nichž je fenomén důvěry zkoumán explicitně, v kontextu nové etapy vývoje moderní společnosti, a co je pro naše zkoumání důležité, v souvislosti s demokratickým systémem a jeho principy.

1.2. Přehled soudobých koncepcí důvěry

Během první poloviny 20. století se studium důvěry přeneslo více na mikroúroveň, kde bylo spojeno s uvažováním o principech skupinové soudržnosti, utvářením sociálních sítí či s tématem sociální inkluze a exkluze. K obratu ve zkoumání důvěry dochází v souvislosti s uvažováním o proměně moderních společností v druhé polovině 20. století, kdy stále narůstá propojenost jak jednotlivých společností, tak prvků uvnitř společností samých, kdy „všechno začíná souviset se vším“ a svět je globalizován. Důvěra už není viděna jako typický rys tradiční společnosti, který byl nabourán moderními mechanismy, ale je naopak zdůrazněna její klíčovost pro pozdně moderní společnost (Luhmann, Giddens). Důvěra je uváděna do souvislosti se vzrůstající komplexitou, nejistotou a riziky, vzniká například nová kategorie důvěry – důvěra v expertní systémy.

Už v šedesátých letech se tématu důvěry věnuje americký sociolog Peter M. Blau ve své knize *Exchange and Power in Social Life* [1964]. Důvěru zmiňuje v souvislosti se svým konceptem sociální směny. „Sociální směna zahrnuje nespecifikované závazky, jejichž splnění závisí na důvěře, protože nemůže být při absenci závazné smlouvy vynuceno.“ [Blau 1964: 112 citován in Ryšavý 1999: 117] Sociální směna podle něj vyžaduje vždy alespoň malé množství důvěry a zároveň důvěru v sociálních vztazích sama generuje. Dalším významným příspěvkem k budoucím rozsáhlejší teoriím důvěry je poukaz na souvislost důvěry s politickou kulturou, který činí autoři Almond a Verba ve své práci *The Civic Culture* [1963]. Obecná sociální důvěra je podle nich nezbytnou podmínkou fungování politického systému.⁵

Na počátku osmdesátých let se v sociologii objevují první ucelené koncepce důvěry, uvažující explicitně o důvěře jako o sociálním tmelu na všech úrovních společnosti. Studie vycházejí z dřívějších dílčích poznatků o důvěře ve filozofii, sociologii, psychologii, ekonomii a politických vědách, ale fenomén důvěry se stává samostatným předmětem sociologického studia. Zkoumání důvěry se odehrává v rámci různých teoretických i metodologických přístupů. Zmíňme například paradigma racionální volby, symbolického interakcionismu či kulturalistické, funkcionalistické a fenomenologické paradigma.

Za první ucelenou moderní teorii důvěry bývá považována koncepce německého sociologa Niklase Luhmanna [1979].⁶ Luhmann do určité míry navazuje na Simmelův způsob

⁵ Více ke konceptu politické kultury Almonda a Verby v druhé části v kapitole 1. Demokracie jako systém, důvěra jako strategie.

⁶ Kniha *Trust and Power* vyšla už dříve v roce 1968 v německém originále *Vertrauen. Ein Mechanismus der Reduktion sozialer Komplexität*, ale do širšího sociologického diskurzu se dostala až po vydání anglického

uvažování o důvěře a zdůrazňuje nárůst její důležitosti s rozvojem moderní společnosti. Podává podrobnou analýzu důvěry v souvislosti s komplexitou, nejistotou a rizikem, jevy příznačnými pro dnešní společnost, přičemž se soustředí zejména na úlohu důvěry v rámci komunikace. Důvěra podle něj přispívá k hladkému průběhu komunikace redukcí komplexity situace, a to jak na úrovni interakce mezi jednotlivými aktéry, tak v rovině vztahu mezi aktéry a systémy. Přínosné je také jeho rozlišení mezi důvěrou a důvěřivostí. Důvěra oproti důvěřivosti vyžaduje angažovanost a předpokládá riziko, přičemž spadá spíše do roviny osobních vztahů. Důvěřivost je pasivní a týká se vztahu aktérů k funkčním systémům, například ekonomickým či politickým. Na Luhmannovo odlišení důvěry a důvěřivosti později kriticky navazuje Giddens.⁷

V průběhu osmdesátých let počet titulů týkajících se důvěry narůstá. Bernard Barber [1983] pojímá důvěru z funkcionalistického pohledu. Chápe ji především jako očekávání spojené s trváním morálního řádu a zkoumá její projevy v různých institucionálních a profesních oblastech. Samuel Einsenstadt a Louis Roniger [1984] se zabývají důvěrou jako základním elementem klientelistických vztahů a sledují její proměny v průběhu historie. Na konci 80. let edituje Diego Gambetta [1988] sborník *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*, jehož centrálním tématem je role důvěry pro kooperaci jak na mikro-, tak makrospolečenské úrovni (Williams, Good, Dasgupta, Dunn, Luhmann, Gellner, Lorenz etc.). Sám Gambetta se zabývá analýzou důvěry v uzavřené, exkluzivní komunitě, konkrétně v prostředí mafie (*Mafia: the price of distrust*). V devadesátých letech se zájem o důvěru dále umocňuje. Důvěra je zkoumána v rámci teorie racionální volby (Elster, Coleman, Hardin), v reflexivní sociologii (Giddens, Beck, Lash), z ekonomických (Fukuyama) či kulturalisticko-politologických pozic (Putnam).

Z teoretiků racionální volby zmiňme krátce Colemanovu teorii důvěry, kterou Coleman buduje v rámci své teorie jednání a v souvislosti s pojmem sociálního kapitálu [*Foundations of Social Theory* 1990].⁸ Důvěru zkoumá jako komponentu čistě racionálních transakcí probíhajících mezi aktéry, mezi důvěřujícím a důvěřovaným. Říká: „Racionální aktér bude důvěřovat..., jestliže poměr šance získat k šanci ztratit je větší než poměr množství potenciální ztráty a množství potenciálního zisku“ [Coleman 1990: 99]. Coleman rozlišuje tři systémy důvěry. V systému *vzájemné důvěry*, vytvářené dvěma aktéry, vystupují oba subjekty jak v roli důvěřujícího, tak důvěřovaného a v případě vytvoření pozitivní zpětné vazby zde dochází k nárůstu míry důvěry a spolehlivosti aktérů. Druhým typem je tzv. *řetězec důvěry*, který tvoří prostředníci mezi důvěřujícím a důvěřovaným. Třetím typem je *systém důvěry třetí strany*, která je na mikroúrovni osobou důvěřující ostatním dvěma stranám, na makroúrovni pak formální organizací přebírající komplexní závazky jedné strany vůči druhé (např. banky). Výše uvedené systémy pak tvoří komponenty rozsáhlejších systémů důvěry, jako jsou komunity vzájemné důvěry a velké systémy zahrnující prostředníky.

Další možností studia oblasti důvěry z hlediska teorie racionální volby nabízí například Russel Hardin [1998] ve svých analýzách důvěry, ale i nedůvěry v souvislosti s vládnutím. Hardin ukazuje, že se ve specifických situacích i nedůvěra ve vládu může jevit jako funkční.

překlady. Dále se Luhmann věnoval problematice důvěry například ve své knize *Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie* [1984] či v příspěvku do Gambettova sborníku [1988].

⁷ Giddensově koncepci důvěry se věnujeme dále a v následující kapitole *Definice důvěry* rozebíráme i rozdíl mezi jeho a Luhmannovým pojetím důvěry.

⁸ Podrobněji se Colemanově teorii budeme věnovat v kapitole I.4. Koncept sociálního kapitálu. Ke Colemanovi také Ryšavý [1999].

1.3. Důvěra jako rys pozdně moderní doby (Anthony Giddens)

Britský sociolog Anthony Giddens navazuje na Luhmannův koncept spojení důvěry s nejistotou a rizikem a ve svých pracích rozvíjí problém důvěry v podmínkách pozdní modernity [*The Consequences of Modernity* 1990, *Modernity and Self-Identity* 1991, s Ulrichem Beckem a Scottem Lashem *Reflexive Modernization* 1994]. Fenomén důvěry tedy zkoumá jako typický rys pozdně moderní doby, přičemž se domnívá se, že celý institucionální aparát modernity závisí právě na důvěře, což je důsledkem jeho oddělení od tradice [Beck, Giddens, Lash 1994: 90]. Právě tradice představovala v tradiční společnosti jeden z pilířů pro základní důvěru (*basic trust*), která se utvářela v rámci socializace a zároveň přispívala k zajištění ontologického bezpečí tím, že vytvářela důvěru v kontinuitu minulosti, současnosti a budoucnosti a vůbec v celkové další trvání světa [Giddens 1998: 96]. Druhý pilíř vytvářely příbuzenské vztahy, které umožňovaly stabilizaci sociálních svazků v čase a prostoru. Dalším prvkem byla místní komunita (sousedství, farnost atd.) vytvářející pro důvěru klíčové, známé prostředí. Čtvrtým prvkem byl náboženský systém, který skrze víru a rituály poskytoval interpretační rámec celého lidského života i přírody. V tradiční společnosti tedy převažoval význam lokalizované důvěry [Giddens 1998: 93]. Pocit ontologického bezpečí byl navíc umocňován rutinizací běžného života, neboť každodenní činnosti a sociální styky většinou neskrývaly nic překvapujícího, nového. Ontologické bezpečí je také v úzkém sepětí s identitou, a to jak na makroúrovni, tedy úrovni společnosti, tak na úrovni psychologické, úrovni jedince. Narušení životní rutiny bývá pocíťováno nejen jako ohrožení tradičních zvyků společnosti, ale přímo jako zásah do identity jedince, neboť ten vyžaduje od svého okolí neustálé potvrzování stálosti sociálního a materiálního prostředí.⁹ Právě stálost a opakování známých jevů patří mezi výrazně „nedostatkové zboží“ moderních společností, které se naopak vyznačují velkou dynamičností změn. Tradiční podmínky pro pocit ontologického bezpečí, zejména proces socializace a dále rutinizace života, se proměňují. Jedinci i celá společnost se musí vyrovnávat s otevřeností světa, s mnohostí a novostí budoucího vývoje. Tato situace nejistoty logicky plodí více stresu a úzkosti. Pocit úzkosti a strachu v moderních společnostech je podle Giddense opačným pólem důvěry. Vyrovnání se s novým stavem žití v modernitě je skryto právě ve fenoménu důvěry, která musí být založena rozdílně od důvěry existující v tradičních společnostech.

Giddens se domnívá, že klíčem ke znovunavázání vztahů osobní důvěry je vřelost a otevřenost, jakási aktivní důvěra. Je to na jedné straně odhodlání k otevření se druhému, ale i k otevření se sobě samému ve smyslu sebezkoumání. V moderní společnosti není identita individua primárně založená na místní komunitě, ale individuum musí samo hledat svou identitu mezi strategiemi a možnostmi, které poskytují abstraktní systémy. Sebepojetí, které se může vyznačovat buď sebedůvěrou – v kladném slova smyslu, či naopak nedůvěrou v sebe sama, výrazně ovlivňuje vztah jedince vůči jeho okolí. Sebedůvěra a důvěra směřovaná na druhé ale zároveň předpokládají reciprocitu důvěry. Jedinec, který se otevírá vůči okolí a vkládá v něj svou důvěru, očekává kladnou odezvu: potvrzení důvěry. K opětování důvěry samozřejmě nemusí vždy dojít a navázané osobní vztahy jsou tak narušeny a mohou se znovu přeměnit ve vztahy neosobní. Nakupení negativních zkušeností může dokonce vést i ke ztrátě důvěry v ostatní lidi a okolní svět obecně, jakož i ke ztrátě důvěry v sebe sama. Ale i přesto, že požadavek otevření se druhým skrývá možnost zklamání a frustrace, není možné na něj rezignovat, neboť důvěra je základní podmínkou života ve společnosti jakéhokoli typu [Giddens 1998: 128].

⁹ Giddens vychází z etnometodologických zkoumání Goffmana a Garfinkela, kteří se mimo jiné věnovali rutinizaci činností. Poukazuje na význam schopnosti rutinizace každodenních činností pro samotné přežití jedince v moderních společnostech [Šubrt 2000: 41].

V podmínkách globalizovaného světa došlo podle Giddense také ke změně ve vztahu prostoru a času,¹⁰ kdy se náhle vedle sebe ocitají události patřící do zcela jiných časových či prostorových kontextů, což výrazně ovlivňuje charakter důvěry. Dochází tedy „k navazování sociálních vztahů mezi lidmi a skupinami nezávisle na zeměpisném prostoru a také k šíření institucionálních vzorců, technologií, znalostí či životních stylů“ [Suša 2000b: 55]. Vztahy tváří v tvář ustupují do pozadí a stále více roste počet vztahů mezi „nepřítomnými“ druhými. Tedy mezi těmi, kteří se ve chvíli společné komunikace nalézají na jiných místech v rozdílných situacích. V důsledku toho velmi narůstá svoboda druhé strany, neboť odpadá možnost přímé kontroly. „Nebylo by potřeba důvěřovat někomu, jehož činnosti jsou stále na očích a jehož myšlenkové procesy jsou průhledné, anebo věřit nějakému systému, jehož výsledky jsou známé a srozumitelné.“ [Giddens 1998: 36] Řešením problému nekontrolovatelnosti a svobody druhého je podle Giddense právě důvěra, která má schopnost překonat nejistotu vycházející z časoprostorového rozpojení.

Podle Giddense můžeme právě v období radikalizované modernity¹¹ sledovat další posun ve vztazích důvěry, kdy se důvěra z oblasti vztahů tváří v tvář přesouvá k důvěře v abstraktní systémy. Giddens v této souvislosti hovoří o tzv. beztvárných závazcích, které vymezuje vůči tvárným závazkům, týkajících se důvěry v konkrétní osoby. Domnívá se, že v moderní době je důvěra v neosobní principy, ve smyslu abstraktních systémů, nezbytná. Tato důvěra je založena na víře ve správnost do velké míry neznámých principů, na dílčí praktické zkušenosti a na důvěře v expertní vědění. V moderní době je člověk téměř zcela závislý na expertních systémech, neboť je z velké části obklopen samými lidskými výtvoři, usnadňujícími jeho život, ale množství a složitost těchto systémů jednotlivci neumožňuje jejich pochopení. Přestože jedinec může do jisté míry vycházet ze své zkušenosti s funkčností či nefunkčností systémů a také z garancí expertních analýz, zůstává odkázán na princip důvěry v abstraktní systémy [Beck, Giddens, Lash 1994: 90].¹²

Giddens se také zabývá souvislostí mezi propojením procesu globalizace se změnami v každodenním životě a demokratizačními procesy. Demokratizační procesy podle něj probíhají v následujících sociálních kontextech. Na nejnižší úrovni se jedná o oblast intimních vztahů – rodinných, přátelských i sexuálních, kde probíhá proces tzv. emocionální demokracie, která znamená komunikaci v rámci rovnoprávných vztahů mezi „se sebou vyrovnanými“ individui. Giddens v tomto smyslu hovoří o novém prototypu vztahu jako o „čistém vztahu“ (*pure relationship*). V tomto vztahu už důvěra nemůže být postavena na vnějších kritériích, jako například na příbuzenství, sociálních povinnostech či tradičních závazcích [Giddens 1991: 6–7]. Demokratický princip svobody a volby se tu tedy projevuje na té nejzákladnější úrovni společenské struktury [Giddens 1991: 176–177].¹³ Podle Giddense je takovéto prostředí příslibem rekonstrukce občanské etiky v rámci celé společnosti. Na úrovni organizací se jedná o trendy nahrazení těžkopádných byrokratických systémů systémy decentralizovanějšími a flexibilnějšími, systémy schopnými reflexivity. „Třetím kontextem možné demokratizace je rozvoj sociálních hnutí a občanských sdružení.“ Na celosvětové úrovni je také nutné vzdát se kybernetického modelu sociální regulace. Nový kosmopolitní celosvětový řád musí být založen na stejných charakteristikách aktivní důvěry, které jsme

¹⁰ Jestliže v tradiční společnosti existovala přímá úměra mezi prostorem a časem, kdy překonání velké vzdálenosti znamenalo zároveň mnoho času, v moderní společnosti toto jednoduché pravidlo neplatí [Šubrt 2000: 47]. Rozdílné dopravní prostředky a masová média relativizují vztah času a prostoru.

¹¹ V této souvislosti je příhodné připomenout, že Giddens se vymezuje proti myslitelům hlásajícím příchod nové doby postmoderní, která je diametrálně odlišná od moderny, zatímco on se domnívá, že období moderny dále pokračuje a pouze prochází jistými radikálními proměnami. Toto období nazývá radikalizovanou modernitou, která je do značné míry ekvivalentem Beckovy druhé moderny.

¹² Podrobněji ke Giddensově teorii důvěry viz Sedláčková [2005].

¹³ Podrobněji se věnuje Giddens demokratizaci interpersonálních vztahů ve své knize *The Transformation of Intimacy* [1992].

předpokládali i na nižších úrovních, tedy na reflexivitě, autonomii a dialogu [Beck, Giddens, Lash 1994: 193–194].

Singly kriticky reaguje na Giddensovo pojetí „čistého vztahu“, který podle něj jakožto vztah oproštěný od veškerých vnějších záruk vnáší do života jedinců spíše nejistotu a chaos. Vztah, který má vytvářet prostředí důvěry a bezpečí, potřebuje dle Singlyho určité „tradiční záruky“: veřejné uznání svazku, vzájemnou konverzaci a společné každodenní rituály. „Každý je tedy odsouzen k hledání forem vztahů mezi svobodou a bezpečím, závislostí a nezávislostí. Model čistého vztahu tedy není modelem budoucnosti“ [Singly, Chaland 2001: 300].¹⁴ Toto hledání rovnováhy mezi nezávislostí a jistotou se neodehrává podle Singlyho pouze v soukromé sféře partnerských a rodinných vztahů, ale jedná se o problém makrostrukturální, dotýkající se samotných principů demokratické společnosti. Demokratická společnost totiž nemůže být založena buď na principu svobody a rovnosti, či jen na principu uznání odlišnosti a pluralizmu. Diferenciace může přispívat k demokracii jen za podmínky předchozího procesu emancipace [Singly 2003: 236]. Rozdílnost tedy musí být zvolená a svobodně přijatá, ne připsaná či vnucená.

1.4. Důvěra jako základ ekonomické prosperity (Francis Fukuyama)

Jako nezbytnou podmínku ekonomické prosperity vyvěrající z kulturních kořenů vidí důvěru americký politický ekonom Francis Fukuyama [1995]. Poukazuje na kulturní podmíněnost ekonomického systému, která je často ekonomy opomíjena. Fukuyama vychází z Weberovy teorie vlivu protestantské etiky na utváření ducha kapitalizmu a formuluje svou centrální tezi, že kultura, ve smyslu etických zvyklostí, jako je například schopnost spontánního sdružování, je klíčová pro organizační inovace, a tím pro vytváření bohatství. Rozdílné kultury vedou podle Fukuyamy k alternativním formám ekonomických organizací a struktur [Fukuyama 1995: 37]. Na tomto základě rozlišuje mezi společnostmi s nízkou a vysokou mírou důvěry (*low-trust* a *high-trust societies*), přičemž se domnívá, že právě ve společnostech s vysokou mírou důvěry se díky spontánní sociabilitě utvářejí asociace středního rozsahu, které jsou nejprůhodnější pro rozvoj moderních ekonomik.¹⁵

Prostředím důležitým pro důvěru je podle Fukuyamy tzv. morální komunita. Komunita vychází z určitého etického systému a je založena ne na vnějších pravidlech, ale na etických zásadách a na vzájemných morálních závazcích, které jsou internalizovány jejími členy. Pravidla a závazky vytvářejí základ pro vzájemnou důvěru [Fukuyama 1995: 9], kterou je možno chápat jako „očekávání vyrůstající z opakujícího se poctivého kooperativního jednání, které je založené na společně sdílených hodnotách komunity“ [ibid.: 26]. Nezáleží příliš ani na hloubce či druhu sdílených hodnot, hlavní je, že jsou společné. Některé etické kódy mohou mít širší okruh působení (*radius*), díky tomu, že kladou důraz na poctivost, dobročinnost a benevolenci vůči širší komunitě [tamtéž: 35].¹⁶ Na druhou stranu je třeba upozornit na to, že rozšiřování důvěry má také své meze. Ve větší komunitě už není možné každému bezelstně důvěřovat, tedy spoléhat se na to, že se všichni budou řídit internalizovanými pravidly. Vzhledem k tomu, že s velikostí komunity roste i vnitřní anonymita, je pravděpodobné, že se vyskytne nějaký černý pasažér (*free rider*), který se

¹⁴ Více k rozdílnému pojetí moderních partnerských vztahů v teoriích de Singlyho a Giddense například Radimská [2003].

¹⁵ Fukuyama používá v této souvislosti ve své koncepci také pojmu sociální kapitál, který chápe jako „způsoblost, jež vyrůstá z obecně panující důvěry ve společnosti či v její části“ [Fukuyama 1995: 26]. Podrobněji se jeho pojetí sociálního kapitálu budeme věnovat v kapitole I.4. Koncept sociálního kapitálu.

¹⁶ Fukuyama se zde odvolává znovu na Maxe Webera, který také považoval za klíčové, že puritánská doktrína milosti byla schopna rozšířit pole důvěry z rodiny na širší komunitu, a tak napomoci vzrůstu důvěry v celé společnosti.

pokusí důvěry zneužít. V jisté fázi musí komunita přijmout i psaná pravidla a sankce, které zabrání zneužívání důvěry. Druhou možnou reakcí je ztížení vstupu do komunity prostřednictvím vysokých nároků na potenciální členy. „Obecně je možno říci, že čím náročnější je etický systém komunity a čím větší jsou nároky na vstup, tím vyšší je stupeň soudržnosti a vzájemné důvěry mezi členy“ [Fukuyama 1995: 154].

Fukuyamovou tezí je, že existence morální komunity, v níž panuje vzájemná důvěra a fungují vnitřní etické zásady, je ekonomicky velmi výhodná. Fukuyama samozřejmě nepopírá potřebu instituce smlouvy nebo obchodního práva, které jsou nezbytnými podmínkami pro existenci moderní ekonomiky, a nedomnívá se ani, že by bylo možné vnější pravidla zrušit a nahradit je důvěrou a morálními závazky. Poukazuje ale na skutečnost, že vysoká hladina důvěry, jakožto doplňující podmínka ekonomických vztahů, může zvýšit ekonomickou výkonnost snížením tzv. transakčních nákladů, tedy nákladů, „které vznikají, když ekonomické subjekty směřují vlastnická práva a vynucují si vlastnická práva“ [Holman 1999: 337].¹⁷ Veškeré transakce mohou být usnadněny v případě, že obě strany mohou věřit poctivosti druhého: není třeba dlouhých detailních smluv, přípravy na neočekávané události, je méně sporů a souzení při jejich řešení.¹⁸ Kromě toho se nemusí strany snažit maximalizovat zisk za každou cenu v krátkém období, neboť vědí, že deficit v jednom období bude v dlouhodobém výhledu vynahrazen [Fukuyama 1995: 151]. Je třeba si ale uvědomit, že i důvěra má své meze a že ne všechny formy důvěry a sociální soudržnosti musí být nezbytně výhodné. Fukuyama uvádí příklad ekonomické nevýhodnosti, kdy loajalita převáží nad ekonomickou racionalitou a soudržnost pak vede jednoduše k nepotizmu, tedy k protěžování příbuzných nebo k jakémusi bratříčkování.

Kromě ekonomických důsledků důvěry uvažuje ale Fukuyama i o roli důvěry v politických systémech, zejména v demokracii. Výše zmíněná morální komunita je podle Fukuyamy prostředím, v níž se rodí demokracie. Demokracie pro něj není pouze souborem institucí, ale je to systém, který musí být podpořen příslušnými kulturními zvyklostmi, mezi něž patří právě důvěra překračující okruh příbuzenských vztahů.¹⁹

1.5. *Teorie důvěry a demokracie*

Od druhé poloviny devadesátých let zažívá právě téma důvěry a demokracie skutečný boom jak na poli teorie, tak i v oblasti empirického výzkumu. Tento specifický zájem o důvěru pramení částečně ze znovuoobjevení tématu občanské společnosti v anglosaské sociologii a je také spojen s potřebou analytického nástroje pro zkoumání nových demokracií v postkomunistických zemích zejména střední a východní Evropy. Na výzkum občanské kultury Almonda a Verby [1963]²⁰ ze šedesátých let, který poukázal na nepostradatelnost obecné sociální důvěry jako podmínky fungování demokratického systému, navázal americký politolog Robert Putnam se svými italskými kolegy Robertem Leonardim a Rafaelou Nanetti [Putnam, Leonardí, Nanetti 1993]. Na základě dlouholetého zkoumání reformy institucionální demokratické správy v Itálii docházejí k obecnějšímu závěru, že právě důvěra a sociální kapitál představují základ občanské rovnováhy, která umožňuje vyšší výkon a efektivitu demokratických institucí. Tato tvrzení platná pro italskou společnost Putnam generalizoval ve

¹⁷ Tamtéž: Transakční náklady je dále možné dělit na náklady „ex ante“ – na přípravu a uzavření dohody a na náklady „ex post“ – na zjišťování popř. vynucování jejího plnění.

¹⁸ Klíčová je důvěra například také pro tzv. „neoklasickou smlouvu“, která „vychází z poznání, že svět je komplexní, dohody vždy nekompletní a že by k řadě smluvních vztahů vůbec nedošlo, kdyby obě strany neměly k sobě alespoň elementární vzájemnou důvěru.“ Tato smlouva se snaží zachovat flexibilitu vztahu a při řešení konfliktů preferuje asistenci třetí strany před soudním jednáním [Mlčoch 1996: 37–38].

¹⁹ Fukuyamovu uvažování o demokracii se budeme věnovat v II. části v kapitole 1.

²⁰ Více ke konceptu politické kultury Almonda a Verby například Vajdová [1996].

své pozdější práci [Putnam 2000], jež popisuje úbytek sociálního kapitálu a důvěry v americké společnosti v druhé polovině 20. století. Kniha *Bowling Alone* se stala sociologickým bestsellerem a do velké míry určila směr zkoumání důvěry a sociálního kapitálu v duchu tzv. neo-tocquevilliánského proudu,²¹ a to nejen v americké, ale i evropské sociologii.²²

Zkoumání důvěry v souvislosti s klasickými teoriemi občanské společnosti se věnuje Adam Seligman [1997]. Analyzuje fenomén důvěry z historického hlediska, přičemž popisuje odlišnosti v charakteru důvěry v předmoderních a moderních společnostech a snaží se vysvětlit podmínky, které umožňují vznik a existenci důvěry, pomocí teorie rolí. Zkoumá důvěru v kontextu postupující dělby práce, diferenciací a pluralizací rolí, a z toho vyplývající neurčitostí rolových očekávání v moderní společnosti. V důsledku systémové diferenciaci dochází podle Seligmána k přenositelnosti mezi rolemi, k možnosti různě interpretovat jednotlivé role a jejich plnění. V těchto strukturálních podmínkách moderní společnosti se nově objevují sociální vztahy důvěry, které představují vztahy neformální, náležející do soukromé sféry života jedince, odlišné od vztahů kalkulace či zájmů a systematicky definovaných rolových vztahů ve veřejné sféře.

K rozlišení soukromé a veřejné sféry dochází totiž dle Seligmána právě až v moderní době. Přibližně od 18. století nabývá soukromá oblast postupně na významu s tím, jak se vytváří individuální vědomí a autonomní jedinec. Ve veřejné sféře existují formální, institucionalizované vztahy regulované právem, naproti tomu v soukromé sféře se objevují nesmluvní mezilidské vztahy založené na morálce a důvěře. V moderní společnosti tedy podle Seligmána narůstá význam individuálního vědomí, které funguje mimo hierarchické struktury a institucionalizované role. Člověk v moderní či postmoderní době nabyt jistou možnost autonomního rozhodování o své životní dráze, o rolích, které vykonává a které nejsou, tak jako v předmoderní společnosti, člověku připisované nebo vrozené. Vztahy, do kterých člověk ve svém životě vstupuje, nefungují na pevných a z „vnějšku“ stanovených, institucionalizovaných a vnucených pravidlech, čímž se vytvářejí rizika vyplývající z této nejistoty, nestálosti a otevřenosti, charakteristické právě pro rozvinutou moderní (či postmoderní) společnost. Pro překonání těchto rizik je podle Seligmána nutná právě důvěra ve vztazích mezi na jedné straně svobodnými, autonomními a vysoce individualistickými jedinci, ale také, na straně druhé, zodpovědnými a závazky plnícími jedinci. Vedle toho je pro udržení sociálního řádu ve společnosti nutná důvěra v systémové instituce.

Rolí důvěry v přechodu z autoritativního politického systému na demokratický se zabývá práce polského sociologa Piotra Sztompky *Trust: A Sociological Theory* [1999].²³ Sztompka chápe politický systém jako systém zakotvený v kultuře, potažmo v kultuře důvěry, to znamená, že důvěra je na jedné straně předpokladem politického řádu a zároveň je i produktem politického řádu určitého typu. Pro vysvětlení kulturní dimenze důvěry vytváří Sztompka vlastní model sociálního uskutečňování kultury důvěry. Model chápe jako jeden z příkladů modelů obecnějšího procesu sociálního uskutečňování. V modelu figurují čtyři druhy proměnných. Výchozí proměnnou je existující tradice. Nezávislá proměnná je tvořena strukturálními podmínkami, které snižují či zvyšují pravděpodobnost důvěry. Třetí, zprostředkující proměnnou představuje vybavení aktérů, které ovlivňuje možnost využití strukturálních podmínek aktéry a spojuje předchozí proměnné s výslednou úrovní důvěry.

²¹ Označení odkazuje ke klasické analýze americké demokracie Alexise de Tocquevilla.

²² Více k Putnamově teorii v první části práce v kapitole 4 a dále v druhé části v kapitolách 1 a 3.

²³ Sztompkova práce navíc nabízí přehledné shrnutí a systematizaci dosavadních přístupů k důvěře a konceptuální a typologické osvětlení pojmu důvěry. Velmi srozumitelný přehled teorií důvěry představuje také například práce B. A. Misztal *Trust in Modern Societies* [1996].

Výsledná kultura důvěry představuje v tomto procesu závislou proměnnou, která se v příštím cyklu promění ve výchozí proměnnou [Sztompka 1999: 132]. To znamená, že lidé aktivně vkládají důvěru do sociálního jednání, přičemž tento vklad je ovlivněn jak jejich osobními charakteristikami, tak strukturami jednání. Při rozhodnutí důvěřovat vycházejí aktéři z určitého kontextu důvěry a zároveň svým rozhodnutím tento kontext přetvářejí. Utváření kultury důvěry má tedy podle Sztompky cyklický charakter [Sztompka 1999: 120].²⁴ Pro vztah mezi demokracií a důvěrou to znamená, že demokracie důvěru plodí a zároveň ji potřebuje jako předpoklad pro své fungování, zatímco autokracie se snaží důvěru institucionalizovat tím, že nahrazuje její funkce formálním požadavkem poslušnosti, omezením svobody a kontrolou, což ústí v posílení kultury nedůvěry.²⁵

Podrobněji se budeme teoriím důvěry a demokracie věnovat v druhé části práce, zejména pak v úvodní kapitole Demokracie jako systém, důvěra jako strategie.

1.6. Shrnutí

V této kapitole jsme ukázali, že téma důvěry lze nalézt už na samotném počátku sociologického bádání. Mezi klasiky sociologie se důvěrou zabýval například Alexis de Tocqueville v kontextu občanského sdružování, Emile Durkheim v rámci dichotomie mechanické a organické solidarity či v souvislosti s pojmem morální hustota nebo již velmi explicitně Georg Simmel v souvislosti se zkoumáním sociálních vztahů. U moderních teoretiků důvěry jsme se poté podrobněji věnovali například teorii Niklase Luhmanna (důvěra jako redukce komplexity), Anthonyho Giddense (důvěra v abstraktní systémy), Francise Fukuyamy (důvěra jako základ ekonomické prosperity), Adama Seligmana (důvěra v historickém procesu diferenciaci rolí) a Piotra Sztompky (kultura důvěry).

Koncept důvěry si, zdá se, velmi rychle vydobyl místo v sociologické terminologii. Ze zcela okrajového, spíše pouze implicitně studovaného termínu se stal v posledních letech klíčový pojem, který napomáhá k pochopení fungování dnešních společností. Optika důvěry umožňuje nový pohled na problematiku mezilidských vztahů, fungování skupin, utváření institucí, demokratizační proces i globalizační trendy. Důvěra je tak zkoumána v souvislosti s pojmy politické kultury, občanské společnosti, kulturního a sociálního kapitálu a sociální koheze. Kromě obecné teorie se důvěra stala také legitimním nástrojem analýzy v rovině empirických výzkumů, kde je velmi často pojímána jako jedna z dimenzí sociálního kapitálu, jemuž se budeme později věnovat podrobně.

Ale co přesně pojem důvěra vlastně označuje? Hovoří různí teoretici a výzkumníci o jednom a totéž fenoménu, nebo se jejich definice důvěry radikálně liší? Za účelem zodpovězení těchto otázek se budeme definicí důvěry podrobně zabývat v následující kapitole.

²⁴ Více ke Sztompkově teorii důvěry, jakož i k její kritice Sedláčková [2003] nebo také Ryšavý [2001].

²⁵ Podrobněji se ke Sztompkovým úvahám o důvěře a demokracii vrátíme v druhé části v kapitole 1.

2. Definice důvěry

Důsledkem zkoumání důvěry v rámci různých disciplín, paradigmat a na rozdílných stupních teoretičnosti je velká nekonzistentnost v používání pojmu důvěry. Mimoto je tento pojem převzat z běžného jazyka, v němž je také používán v mnoha významových rovinách. Uvedeme proto několik možných definic a vyzdvihneme v nich momenty, které by mohly být přínosné pro naši další analýzu důvěry v demokratickém systému.

2.1. Vývoj pojmu důvěry

Tradičně byl pojem důvěry vztahován k víře, jednalo se tedy zejména o „důvěru v nadpřirozenou sílu, na níž člověk cítí závislost“ (*Encyklopedia of Religion and Ethics* 1912). Důvěra byla chápána jako součást víry (*faith*) spolu s kognitivním přijetím náboženské doktríny. Přestože je víra tradičně pojímána jako protiklad rozumu, podle Pascala není pasivním přijetím neznámého, ale i víra zahrnuje taktické rozhodnutí podstoupit riziko v podmínkách nejistoty [Misztal 1996: 15]. V této úvaze lze spatřovat jisté počátky moderního uvažování o důvěře.

Z lingvistického hlediska je zajímavé si povšimnout významových odlišností slova důvěra v různých jazycích a také proměny jeho významu v průběhu času [Macek, Marková 2004]. Oxfordský etymologický slovník uvádí jako ekvivalenty důvěry (*trust*) od 13. století dodnes jistotu, spolehlivost, poctivost, věrnost či závazek vůči někomu. Tento anglický výraz pochází původně z dánštiny či norštiny, kde označuje pomoc, podporu, pravdu a pohodlí. Naopak ve francouzštině vychází slovo důvěra (*confiance*) od slova víra (*foi*) a je významově blízké naději, naivní, afektivní či vášnivě víře [Macek, Marková 2004: 186]. Uvedené charakteristiky důvěry poukazují na určitý rozdíl mezi pojímáním důvěry v anglosaské a románské tradici: anglický výraz klade důraz na racionální, praktickou stránku důvěry, zatímco z francouzštiny je cítit silnější intuitivnost, citovost, možná i naivita.²⁶ V češtině byla důvěra (*důvěra*) zaznamenána až v 16. století, a to v náboženském významu jako víra v Boha. Postupně se přetvářela do dnešního významu, kdy je nejčastěji spojována s vírou v někoho, blízkým přátelstvím či optimismem, vztahuje se tedy převážně spíše k užšímu okruhu lidí a je doménou více soukromou než veřejnou.

2.2. Důvěra jako vztah

Obecně lze důvěru definovat jako „spoléhání se na určitou vlastnost nebo atribut osoby nebo věci, či pravdivost určitého tvrzení“ [Oxfordský slovník citován in Giddens 1998: 34]. Tato definice naznačuje, že důvěra předpokládá dvoustranný vztah, v kterém na jedné straně stojí aktivní subjekt, který se rozhoduje k důvěře, spoléhá se na něco či někoho, a na druhé straně je objekt důvěry, který se vyznačuje určitými vlastnostmi či schopnostmi. Ve vztahu důvěrování můžeme tedy rozlišit dvě složky: první složka důvěry se odvíjí od povahy subjektu, tedy toho, který důvěruje, aktéra, a druhá od povahy objektu. Míra důvěry v určitý objekt závisí na obecné úrovni důvěry, se kterou se jednotliví aktéři obracejí k okolnímu světu, určitému objektu a zároveň na charakteristikách tohoto objektu (pověst, výkon či funkčnost).

²⁶ K tomuto lingvistickému rozdílu pojetí důvěry v různých kulturních tradicích se vrátíme ještě v empirické části, neboť je zajímavé, že v mezinárodních srovnávacích výzkumech právě anglosaské a severské země vykazují tradičně vyšší důvěru v druhé lidi než země s románskou tradicí. Tento rozdíl je vysvětlován například odlišnou náboženskou či občanskou kulturou, lingvistické hledisko ale nebývá prakticky zmiňováno.

Důvěru je tedy možno chápat, spíše než jako jev, jako určitý vztah. Vztahový charakter důvěry se jasně odráží například v diskuzi o kořenech důvěry v demokratické instituce a velmi markantní je také v teorii důvěry německého sociologa Niklase Luhmanna, pro něhož je důvěra médiem jak v komunikaci v rámci systémů, tak mezi systémy a jejich okolím.

Také v ekonomické perspektivě je důvěra chápána jako podmínka směnného vztahu, tedy kreditního vztahu v němž důvěra představuje sumu očekávání sdílených účastníky směny. Tedy například jako důvěra ve schopnost a záměr kupujícího zaplatit v budoucnosti za zboží získané bez současné platby. Antropologické pojetí oproti tomu zdůrazňuje normativní standardy podporující směnu, tedy reciprocitu. Marcel Mauss ve svém *Eseji o daru* [1924] ukazuje, že povinnost dát, přijmout a oplatit není čistě racionální, neboť v momentu dávání neuvažují její účastníci o navrácení nákladů, existuje zde pouze důvěra a nedůvěra, ne nic mezi [Misztal 1996: 17]. Behavioralistický přístup k důvěře je pak založen na očekávání stability sociálního kontextu, tedy ochotě ostatních aktérů splnit své smluvní vztahy, klíčové pro spolupráci. Zde je však obtížné říci, zda se již nejedná spíše o předpověditelnost situace než důvěru.

2.3. Konceptualizace přístupů ke zkoumání důvěry

2.3.1 Dialogická versus individuální racionalita

Marková poukazuje také na dva epistemologické proudy v uvažování o důvěře, které jsou paralelní ke dvěma hlavním proudům myšlení v sociálních vědách: dialogická racionalita a individuální racionalita [Marková 2004: 3]. Dialogická racionalita představuje existenciální, ontologické pojetí důvěry, v němž je důvěra pojímána jako sine qua non lidské existence, ve smyslu základu lidské komunikace a jednání. Důvěra je studována v souvislosti s procesem socializace (dítěte, do kultury obecně i do politické kultury) a v kontextu dynamiky změn v symbolické komunikaci. Takto na důvěru nahlíželi například Georg Simmel, James Mark Baldwin²⁷ nebo George Herbert Mead, kteří důvěru považovali za a priori kategorii ve formování sociálního vědění, které se uskutečňuje skrze druhé [Marková 2004: 4]. V proudu individuální racionality je důvěra pojímána jako moderní koncept, v němž je kladen důraz na důvěru jako schopnost a způsob myšlení individua (teorie her, zvažování nákladů a zisků, protipól rizika). V tomto smyslu je tedy spojena s procesem individualizace a studována v dichotomii tradiční versus moderní společnost (Luhmann, Barber, Seligman) [Marková 2004: 5].

2.3.2 Tři úrovně zkoumání důvěry – jedinec, sociální vztah, sociální systém

Sociologické zkoumání důvěry lze konceptualizovat také podle toho, zda je důvěra chápána jako vlastnost jedinců, vlastnost sociálních vztahů nebo jako vlastnost sociálních systémů [Misztal 1996]. V prvním pojetí je důvěra viděna jako funkce individuálních osobnostních proměnných a důraz je kladen na pocity, emoce a individuální hodnoty (Deutsch, Cole, Wolfe). Důvěra je zde spojována a někdy zaměňována s kooperativností, čestností, loajalitou, upřímností, nadějí či altruizmem. Negativem je přehlížení role sociálního kontextu důvěry a určitý metodologický redukcionismus. V druhém přístupu je důvěra

²⁷ James Mark Baldwin (1861–1934) byl americký filosof a sociolog. Zabýval se vlivem Darwinovy teorie evoluce na psychologii, přičemž sám dával přednost zaměřovat se spíše na individuální vlastnosti jedinců než na jejich společné znaky [Encyclopædia Britannica].

chápana jako kolektivní atribut, aplikovatelný na institucionální síť společnosti²⁸ a jako sociální zdroj k dosažení určitých organizačních cílů. Třetí koncept k důvěře přistupuje jako k hodnotnému obecnému blahu, které vychází z individuálního jednání členů společnosti. Z tohoto hlediska nahlížel na důvěru například de Tocqueville při svých úvahách o občanské komunitě jako o sociální síti důvěry a spolupráce. Dále sem náleží i na něj navazující Putnam, který pojímá důvěru jako kolektivní sociální kapitál, a tedy jeden z mechanismů napomáhajících fungování demokratického systému. Řadit sem můžeme ale například i Luhmanna, který se zabývá důvěrou jako médiem sociálních systémů. Předností Luhmannova systémového pohledu na důvěru je možnost zkoumat, jak budování důvěry na mikroúrovni přispívá k důvěře na makroúrovni [Luhmann 1988]. Pro naše zkoumání důvěry bude určující zejména tento třetí proud.

2.4. Důvěra a důvěřivost (Luhmann, Giddens, Offe, Seligman)

Niklas Luhmann definuje důvěru (*trust*) jako „obecné očekávání, že druhý ovládne svou svobodu, svůj ničivý potenciál pro jiná jednání a bude jednat v souladu se svou osobností nebo spíše s osobností, kterou prezentuje navenek, kterou činí sociálně viditelnou“ [Luhmann 1979: 39]. Důvěra je dle Luhmanna typická pro mezilidské vztahy a odlišuje se od tzv. důvěřivosti (*confidence*), která je typická pro vztahy systémové a která znamená spolehnutí se na hladké fungování obecných prostředků komunikace (důvěra, láska, moc, peníze). Za dělicí čáru mezi těmito dvěma kategoriemi považuje Luhmann vědomí rizika. Důvěřivost se podle něj vztahuje k samozřejmému předpokladu, že známé věci se nijak nezmění, a přestože i zde existuje nebezpečí zklamání, toto zklamání je sváděno na druhé. Oproti tomu důvěra předpokládá vědomí rizika, neboť aktér si vybírá z různých alternativ a vystavuje se tak vědomě riziku zklamání, jehož důsledky bere na sebe. Rozdíl mezi důvěrou a důvěřivostí je tedy podle Luhmanna v možnosti ovlivnění zklamání samotným aktérem [Miszta 1996: 75].

Na Luhmannovo uvažování o důvěře navazuje britský sociolog Anthony Giddens, který definuje důvěru „jako víru ve spolehlivost osoby nebo systému týkající se určitého souboru výsledků nebo událostí“, zatímco důvěřivost podle něj vyjadřuje „víru v poctivost nebo lásku druhého či v přesnost abstraktních principů, technických znalostí“ [Giddens 1998: 37]. Důvěra tedy není vírou v neměnnou spolehlivost osoby nebo systému a není založena na schopnosti ovládat okolnosti, za nichž je ospravedlnitelná. Je vždy do jisté míry slepou důvěrou. Giddens tedy zachovává teoretické odlišení mezi důvěrou a důvěřivostí, ale neomezuje jejich působení pouze na určitou sféru společnosti – mezilidskou nebo institucionální. Přestože Giddens oceňuje Luhmannovo odlišení důvěry a důvěřivosti, nesouhlasí s tvrzením, že riziko vždy předpokládá vědomí nebezpečí. Důvěra je totiž spíše než s rizikem podle něj spojena s nahodilostí. V podmínkách modernity došlo podle Giddense k proměně vnímání určenosti a nahodilosti, neboť jestliže byl dříve chod celého světa vnímán v kontextu náboženských kosmologií, dnes jsou obecným rámcem morální imperativy, přírodní příčiny a náhoda.²⁹ Pro vložení důvěry do určitého jednání je tedy klíčová přijatelná míra rizika, spojená s jistou sázkou na štěstí [Giddens 1998: 33–38].

²⁸ Příkladem může být fordizmus jako systém založený na nízké důvěře, zatímco flexibilní specializace nebo postfordistická manufaktura jako systém závisící na důvěře.

²⁹ Zde je možná dobré si uvědomit, že přestože moderní dobu považujeme za věk racionality, spoléháme na náhodu a také ji používáme jako vysvětlení mnohem více než naši předci. Pro ně většina životních událostí měla pravděpodobně určitý smysl, kterému sami nemuseli rozumět, ale věřili, že kdesi existuje. Příhodně to lze ilustrovat na příkladu z oblasti matematiky, kde k velkému rozvoji arbitrárních teorií došlo právě v novověku.

Z Luhmannovy koncepce vychází v podstatě také Claus Offe [1999], pro nějž si ve vztahu důvěry zodpovědné individuum aktivně vybírá, komu bude důvěřovat, a uvědomuje si podstupované riziko. Důvěra většinou vzniká na úrovni mezilidských vztahů. Naopak vztah důvěřivosti je charakteristický pasivitou, neuvědomovaným nebezpečím a nemožností volby z více možností. Konfidence se odehrává na úrovni systémů. Člověk vstupující do vztahu důvěry s druhým musí podle Offeho zvážit řadu okolností. Nikdy si nemůže být plně jist tím, jak se jeho protějšek v budoucnosti zachová, a proto může též dojít ke zklamání. Aby důvěřující pokud možno minimalizoval toto riziko, vynakládá značné úsilí na poznání charakteru toho druhého. Důvěřující musí uvážit komu, jak mnoho, v jaké oblasti a odkdy bude důvěřovat. „Prokázat někomu důvěru, jinak řečeno, je problém optimalizace“ [Offe 1999: 49]. Nejjednodušší situace nastává tehdy, když člověk svůj protějšek po určitou dobu zná a má s ním tedy jistou zkušenost (*experiential trust*). To se však děje jen v menšině případů. Většinou dochází k důvěře zprostředkované závazkem (*trust through obligation*). Důvěřující (*truster*) v tomto případě vkládá důvěru ve svého partnera (*trustee*) na základě informací, doporučení či dokumentů, které mu o sobě druhý poskytl. Důvěřovaná strana by si zase měla být vědoma věnované důvěry a cítit morální povinnost dostát tomuto závazku. V opačném případě to okamžitě znamená ztrátu věrohodnosti, a to nejen ze strany důvěřujícího, ale i všech těch, kteří byli svědky jeho selhání.

Zatímco výhody nastalé situace pro důvěřujícího spočívají zejména v úspoře nákladů díky tomu, že nemusí investovat do kontroly plnění závazků, pro toho, kterému je důvěřováno, se díky svobodě zprostředkované důvěrou otevírá široká škála nových možností, inovací a experimentování. Případnou ztrátu plynoucí ze zklamané důvěry může důvěřující do značné míry nahradit jinými zdroji, jako například penězi, mocí nebo informacemi. Tento mechanismus implikuje skutečnost, že ti, kteří disponují těmito zdroji, si mohou dovolit důvěřovat více než ti, kterým se zmíněných třech médií koordinace nedostává.

Adam Seligman [1997] se při vymezování důvěry zaměřuje především na strukturální podmínky jejího vzniku. Také rozlišuje mezi důvěrou a konfidencí, přičemž tuto dichotomii dává do souvislosti s historickým procesem vydělení soukromé a veřejné sféry. Konfidence označuje důvěru v systematicky definované role, ve splnění rolových očekávání. Tato podoba důvěry se vyskytovala již v předmoderních společnostech (archaických, kmenových atd.), neboť tam byly všechny sociální vztahy a jednání založeny na vykonávání rolí, které byly jednotlivcům dány podle připsaných znaků (rodinná/rodová příslušnost, příbuzenství, etnicita, teritoriální blízkost). V tomto prostředí podle Seligmana nemohla existovat důvěra (*trust*), která je podle něho charakteristickým rysem až společnosti moderní, neboť základní strukturální podmínkou pro existenci této důvěry je ustavení hranic systémů (*system limits*). V těchto „limitech“ se totiž neuplatňuje vykonávání nadefinovaných rolí, naopak se tvoří volný prostor pro vyjednávání, interpretaci a přenositelnost mezi specifickými rolemi jednotlivce a mezi jednotlivci navzájem. Chování lidí a vztahy mezi nimi v tomto prostoru proto vyžadují důvěru jako nezbytnou podmínku pro udržení sociálního řádu.

2.5. Důvěra jako racionální jednání

Teorie racionální volby chápe člověka jako racionálně jednajícího aktéra. Pro teoretiky tohoto proudu představuje důvěra základní znak komunity, který je založený na víře či očekávání, že druzí se nebudou snažit nás vědomě a úmyslně poškodit, a mohou-li se tomu vyhnout a bude-li to možné, budou jednat v našem zájmu [Gambetta 1988; Hardin 1998; Warren 1999].

Podle Colemana [1990] se aktér rozhodne důvěřovat „jestliže poměr šance získat k šanci ztratit je větší než poměr množství potenciální ztráty a množství potenciálního

zisku“ [Coleman 1990: 99]. Rozhodnutí důvěřovat ale nespočívá jen na odhadu, zda druhý nezklame, ale i na použití negativních sankcí. Struktura situace je tedy podnětem k tomu být důvěryhodný, důvěra se vyplácí z dlouhodobého hlediska. Vzájemná důvěra je pak spolu s normami podle Colemana formou sociálního kapitálu, neboť snižuje náklady na monitoring a sankcionování.

Podobně John Elster [1989], přestože také vychází z předpokladu racionálně jednajícího individua, považuje vedle vlastního zájmu za motivaci například čest, závist, schopnost činit výhrůžky a sliby důvěryhodnými. Dále rozlišuje mezi důvěrou jako schopností dávat věrohodné sliby a důvěrou jako součástí cti. Tento druhý typ důvěry má širší význam než důvěryhodnost, neboť „zahrnuje víru, že druhá strana bude jednat čestně i v případě, že nebude pod dozorem, a i v otázkách, které nejsou ve smlouvě či příslibu“ [Elster 1989: 274]. Spojení vlastního zájmu jedince a jeho závazku vůči normám přispívá dle Elstera ke kooperaci a sociální stabilitě. Přesto ale Elster důvěře příliš „nevěří“, považuje ji za dosti křehkou a navrhuje soustřeďovat se spíše na jiné podmínky pro kooperaci, jako jsou donucení a zájem. Problematika důvěry a vzniku kolektivního jednání je v teorii racionální volby definována jako „sociální past“ (*social trap*) [Rothstein 2005]. Jde o problém neschopnosti kooperovat v důsledku přežívající vzájemné nedůvěry, a to i přesto, že ze vzájemné kooperace by profitovali všichni zúčastnění. Taková situace se vyznačuje vzájemným podezíráním se, že všichni budou jednat sobecky, a proto je pro každého racionální chovat se také sobecky.

Jestliže Elster považuje za příliš riskantní spoléhat na důvěru, Diego Gambetta [1988] připouští, že podporování důvěry je nákladné, ale nedostatek důvěry je ještě nákladnější. Gambetta důvěru definuje jako „subjektivní míru pravděpodobnosti, se kterou aktér očekává, že druhý aktér nebo skupina aktérů se zachovají určitým způsobem, přičemž on nemůže toto jednání kontrolovat... a v kontextu, v němž to ovlivňuje jeho vlastní jednání“ [Gambetta 1988: 217; podobně Dasgupta 1988: 51]. Poukazuje ale i na typ důvěry, která je spontánním produktem familiarity a přátelství (důvěra k ženě či příteli), kterou ale nepovažuje za důvěru an sich, neboť v ní není přítomno riziko. Susan Shapiro [1987] definuje důvěru jako „sociální vztah, pro jehož principy, z jakéhokoli důvodu či stavu myslí, investujeme zdroje, autoritu a odpovědnost pro další jednání v zájmu nějakého budoucího navrácení“ [Shapiro 1987: 626]. Zavádí také rozlišení na osobní a neosobní důvěru.

Také podle Russela Hardina [1998] je důvěra ve své podstatě kognitivní a předpokládá určitou znalost druhého. Hardin nesouhlasí s tím, že důvěra je normativním pojmem a nesouhlasí také s „moralistickými koncepcemi“, které chápou důvěru jako dvoustranný vztah, tedy ne jako pouhé racionální očekávání chování druhého. Uvádí Barberův příklad důvěry v experty, jejichž kompetence nejsme schopni posoudit, a nezbyvá nám tedy, než jim do určité míry „důvěřovat“ [Hardin 1998: 11]. Na individuální úrovni je podle Hardina důvěra třístranným vztahem: A důvěřuje B, že udělá X. Pro odlišení důvěry od pouhého očekávání, které mám od někoho například na základě znalosti jeho zvyků, Hardin definuje důvěru jako „zhuštěný zájem“ (*encapsulated interest*). To znamená, že důvěřuji druhému v určitém jednání, jestliže mě bere při mém jednání do úvahy. „Typická je situace, kdy do jednání vstupuje zájem udržet vzájemný vztah. Z tohoto důvodu je tedy má důvěra v tebe typicky zhuštěna v tvém zájmu o uspokojení mé důvěry.“ [Hardin 1998: 12]

Podle Newtona [1999b] není důvěra založena na racionální kalkulaci okamžitého přínosu z konkrétní transakce, ale spíše na předpokladu, že určitý vklad důvěry se v budoucnu vrátí od někoho jiného, a v tomto smyslu je důvěra očekáváním obecné vzájemnosti. Není ale slepá, je založena na nashromážděné zkušenosti a přizpůsobuje se kontextu [Hardin 1992 in Newton 1999b: 170–171]. V důsledku toho je dle Newtona důležité kromě samotné míry důvěry zkoumat její souvislosti, tedy podmínky a faktory vytvářející a podporující důvěru. V návaznosti na Hardinův pojem „zhuštěného zájmu“, Warrenův postřeh, že důvěra zahrnuje společný zájem a nepřítomnost zlého úmyslu a na základě Gambettovy definice, že „důvěra

zahrnuje víru, že druzí budou jednat v náš prospěch, či alespoň ne v náš neprospěch“ definuje Newton důvěru jako „víru, že ostatní se nás při nejhorším nebudou snažit vědomě poškodit a v nejlepším případě budou jednat v náš prospěch“ [Delhey, Newton 2003: 105].

2.6. Kritika racionalistického přístupu

K tomuto racionalistickému přístupu k důvěře se kriticky staví například Paul Dumouchel [2005]. Kognitivní přístup chápe důvěru jako očekávání týkající se budoucího jednání druhého aktéra, přičemž sázka či očekávání jsou důvěrou, pouze mají-li nějaké dopady přímo na toho, který sázku činí (Luhmann, Dasgupta, Gambetta). Tyto teorie, které pojmají důvěru jako očekávání vůči budoucímu jednání druhého aktéra, jsou podle Dumouchela kognitivní ve dvou ohledech. Za prvé za základní element důvěry považují nejistotu, neúplnou a často jen přibližnou znalost, kterou má aktér o budoucím jednání druhého. Připouští pouze existenci druhého nekognitivního elementu důvěry, tedy že znalost, očekávání či subjektivní vyhodnocení situace musí být určitým způsobem spojeno s rozhodnutím aktéra jednat. Podle Sztompky [1999] tento element vytváří aktivní, společenskou a objektivní dimenzi důvěry. Podle Dumouchela ale tento druhý element pouze umocňuje klíčovost kognitivní dimenze, neboť v podstatě říká, že hlavním vysvětlením jednání aktéra je jeho očekávání. Za druhé je dle těchto teorií důvěra potřebná právě proto, že naše znalost světa a zejména náš odhad budoucího jednání druhých jsou velmi nedokonalé. Důvěra je tedy pouze jakousi kompenzací našeho nedokonalého vědění [Dumouchel 2005: 418].

Dumouchel kritizuje definici kognitivního přístupu také jako příliš širokou. Existují situace, které se týkají našeho budoucího očekávání jednání druhých, a přesto se nejedná o důvěru. Dumouchel uvádí příklad tenisového zápasu, kdy jeden hráč pošle míč přes síť, poté odhaduje kam mu ho spoluhráč vrátí a podle toho zaujme místo. Protihráč je ale rychlejší či si strategie povšimne a míč pošle jinam. Lze říci, že zklamal důvěru druhého? [Dumouchel 2005: 419]. Sám navrhuje definici důvěry založenou ne na očekávání, ale na aktu jednání, neboť je to podle něj právě „jednání, které dává důvěřovanému moc nad tím, který se rozhodl v něj důvěru vložit“ [ibid.: 425]. Podle Dumouchela tedy nepotřebujeme důvěřovat kvůli našemu nedokonalému vědění, ale z toho důvodu, že jsme jeden na druhém závislí.

Také Jean-Michel Servet [2004] se vymezuje proti utilitaristickému přístupu a neoinstitucionalistickým definicím důvěry a formuluje svých šest hypotéz okolností důvěry. Za prvé je to prostředí nejistoty, neboť podle Serveta není důvěra vždy buď stoprocentní, nebo naopak nulová, ale jedná se spíše o škálu intenzity, která se pohybuje od vědomé nedůvěry přes pochybování, důvěru až k absolutní víře. Za druhé se jedná o princip odmítnutí logiky čistě sledující jen svůj zájem, neboť často dochází k míchání individualistického a altruistického motivu k jednání. Třetím předpokladem důvěry je existence vztahu k určité skupině lidí a za čtvrté je to uznání a přijetí pravidel a norem, které umožňují vztah důvěry udržet. Pátým předpokladem důvěry je vytvoření určité záruky, slibu, na jehož základě se člověk rozhodne důvěřovat. Servet ale upozorňuje, že v případě, kdy je tato záruka příliš dokonalá, např. písemná smlouva, není už vlastně důvěry zapotřebí. Šestá hypotéza poukazuje na roli minulé zkušenosti v budoucím rozhodnutí důvěřovat.

Teorie racionální volby je jistě přínosná pro analýzu instrumentálního racionálního jednání, ale při výkladu jednání motivovaného emocemi, pro-sociálním chováním, tradicemi či každodenními zvyky, se jasně ukazují její limity. V případě důvěry tedy problém tohoto přístupu spočívá zejména v tom, že opomíjí její iracionální stránku.

2.7. Důvěra nad rámec racionality (Lewis a Weigert, Barber a Garfinkel)

Lewis a Weigert [1985] se pokoušejí postihnout důvěru jako mnohostranný fenomén a proto rozlišují tři dimenze důvěry. První je dimenze kognitivní, v níž dochází k rozlišování osob a institucí na důvěryhodné, nedůvěryhodné a neznámé. Druhá, emocionální dimenze reprezentuje emocionální vztahy mezi aktéry a třetí, behaviorální je založena na podstoupení rizikového jednání. V této koncepci je tedy důvěra založena na víře, že osoba, která má svobodu zklamat naše očekávání, splní naše očekávání do té míry, do jaké může ovlivnit okolnosti interakce. Jde o momentální interakční pohled na důvěru, který, zejména v důsledku třetí behaviorální podmínky, na ni nedovoluje nahlížet jako na trvalý stav a vylučuje zdržení se jednání. Lewis a Weigert také neuvažují o žádné teorii sociálního mechanismu vytváření důvěry [Misztal 1996: 23].

Podle amerických sociologů funkcionalisty Bernarda Barbera a etnometodologa Herolda Garfinkela důvěra zahrnuje naučená, generalizovaná očekávání vůči jednání druhých, která přesahují specifické vztahy a situace [Garfinkel 1963; Barber 1983]. Důvěra osvojená vůči osobě reprezentující např. určitou sociální skupinu, může být uplatněna vůči dalším členům této skupiny. Barber rozlišuje tři základní typy očekávání, které jsou základem tří významů důvěry. Za základní považuje očekávání neměnné platnosti přirozeného a morálního sociálního řádu, jako druhé uvádí očekávání určitého technicky kompetentního výkonu od představitele určité role, kterým může být jedinec či celý systém (např. doktor či zdravotnický systém). Za nejzajímavější pro sociologické zkoumání ale Barber považuje typ tzv. *fiduciární* důvěry, tedy očekávání, že druhý je na základě morálních závazků a odpovědnosti připraven upřednostnit zájmy druhých vůči zájmům vlastním [Barber 1983: 9 in Misztal 1996: 23]. Tento přístup tedy pojímá důvěru především jako očekávání spojené s trváním morálního řádu.

2.8. Koncepce důvěry Piotra Sztompky

Na závěr této kapitoly se budeme podrobněji zabývat koncepcí důvěry polského sociologa Piotra Sztompky. Sztompkova koncepce reprezentuje posun od „tvrdé“ pozitivistické utilitaristické představy jednání, kdy je aktér chápán jako *homo economicus*, k „měkké“ humanistické představě aktéra, jehož jednání vychází také z emocí, vztahů a kulturního zázemí.

Sztompka ve svém uvažování o důvěře vychází ze skutečnosti, že veškerá lidská aktivita směřuje k budoucnosti, do jisté míry vždy neznámé, neboť se neustále proměňuje v závislosti na přírodním dění a lidském jednání. Důvěra provázející jednání je tedy také spojena s nejistotou a s nekontrolovatelností budoucnosti. Netýká se světa přírody, ale spadá pouze do „lidského diskurzu“, kdy „při jednání s lidmi je třeba neustále vytvářet očekávání vůči jejich budoucímu jednání“ [Sztompka 1999: 22].³⁰ Tato očekávání jsou založena jak kognitivně, tak i emocionálně a morálně. Při jednání s druhými si musíme uvědomovat, že jednání partnera je komplexně determinováno, neboť vychází z mnoha vlivů a zároveň je stále jednáním svobodné bytosti.³¹ Je také jednáním reflexivním, to znamená, že lidé ve svém jednání vycházejí z minulých, dříve či právě učiněných zkušeností. Důvěra jedné strany tak může výrazně ovlivnit odpověď druhého. Pokud jde o svobodu, je třeba mít na mysli, že ve chvíli, kdy je jedinec zcela kontrolován, jeho svoboda je popřena a jeho budoucí jednání zcela

³⁰ Velmi podrobně se vytvářením očekávání v rámci sociální interakce zabýval například Erving Goffman. Zaměřil se zejména na problém vzbuzování těch očekávání, která si sám aktér přeje ve svém partnerovi vyvolat. Došel k závěru, že lidé manipulují v průběhu interakce s dojmem, který chtějí v druhých vyvolat, čímž se snaží skryt svou pravou podstatu.

³¹ Sztompka se zde odvolává na Adama Seligmana, který v této souvislosti hovoří o svobodě a nepopiratelnosti druhého [Seligman 1997: 69 in Sztompka 1999: 23]

v rukou druhého, není třeba důvěry. Důvěra a svoboda jsou tedy úzce spojeny, neboť „důvěra jednajícího v druhé předpokládá jejich svobodu“ [Barbalet 1996: 79 in Sztompka 1999: 23].³²

2.8.1. Důvěra jako sázka na budoucnost

Nežli Sztompka důvěru definuje, považuje za důležité odlišit ji od dvou podobných pojmů: naděje a důvěřivosti. Nadějí Sztompka rozumí pasivní, spíše vágní a racionálně neodůvodněný pocit, jehož protikladem je rezignace. Důvěřivost je také spíše pasivní, částečně odůvodněná emoce ujištěného očekávání, jejímž protikladem je pochybování. Obě orientace jsou spíše distancované, nezávazné pro aktéra a spadají do diskurzu osudu. Oproti tomu důvěra patří do diskurzu jednání, je zúčastněná, a jak jsme již zmínili, staví se aktivně vůči neznámé budoucnosti. Vycházejí ze zmíněných předpokladů, Sztompka důvěru definuje jako „sázku na budoucí kontingentní³³ jednání druhých“ [Sztompka 1999: 25]. Důvěra sestává ze dvou komponent: víry a závazku. Komponenta víry znamená to, že vezmeme v úvahu budoucí možnosti a následně si vytvoříme specifická očekávání o jednání druhé strany. Komponenta závazku zahrnuje aktivní čin vložení víry s vědomím nekontrolovatelnosti a možných následků našeho rozhodnutí. Důvěra je tedy podle Sztompky sázkou na budoucnost,³⁴ k níž je ale nutno čas od času přistoupit, neboť jediné tak je možné se této budoucnosti přiblížit, tedy pohnout se vpřed.³⁵ Do protikladu k pojmu důvěry staví Sztompka pojem nedůvěry (*distrust*), který definuje jako negativní sázku, tedy negativní očekávání spojená se snahou vyhnout se závazku. Za povšimnutí stojí také jeho další rozlišení termínů důvěry a nedůvěry od pojmu neodůvodněné nedůvěry (*mistrust*), který znamená nedostatek jasných očekávání a zároveň váhání zavázat se. Tento druh neodůvodněné nedůvěry je typický pro neutrální přechodnou dobu v procesu utváření či zanikání důvěry [Sztompka 1999: 26–27].

Vzhledem k tomu, že důvěra sází vždy na budoucí jednání druhých, které je předem nejisté, je také spojena s určitou mírou rizika.³⁶ Charakteristiky rizika jsou do jisté míry velmi podobné charakteristikám důvěry: riziko je orientované na budoucnost, vztahuje se k přírodním, ale i k lidským jevům, je spojeno s nejistotou a zahrnuje v sobě nějaký činný závazek. Riziko můžeme tedy definovat „jako pravděpodobnost nepřízně týkající se našeho jednání, a to v důsledku našich vlastních závazků“ [Sztompka 1999: 30]. Stupeň rizika se pak, stejně jako je tomu u důvěry, odvíjí od míry našeho aktivního závazku. Nejnižší stupeň rizika

³² Vztah důvěry a svobody a dozoru a nesvobody lze velmi dobře ilustrovat například citátem ze slavného Orwellova románu 1984, jehož vize budoucnosti se tak hrozivě shodovala s realitou života v totalitních režimech druhé poloviny 20. století: „Velký Bratr tě sleduje, hlásal plakát, zatímco temné oči pronikaly hluboko do očí Winstnových. ... Obrazovka snímala a vysílala zároveň. Jakýkoli zvuk, který Winston učinil a který přesahoval hranici tichého šepotu, byl snímán.“ [Orwell 1961: 6].

³³ Jsem si vědoma, že přívlastek kontingentní není v českém jazyce zcela srozumitelný. V tomto kontextu se nabízejí následující možné překlady: eventuální, nahodilé, nepředvídatelné, z nichž však ani jeden nepokrývá samostatně všechny významy slova kontingentní. Ve filozofii označuje kontingence možnost, že se něco stane či nestane. Parsons dvojitou kontingenci spojuje s modelovou situací setkání dvou lidí, kteří se „setkávají jako dvě černé skříňky, které ve své komplexitě zůstávají jedna pro druhou neprůhledné“ [Šubrt 1998: 32]. Interakce je umožněna hodnotovým konsenzem aktérů, který vychází z tradice. Luhmann chápe kontingenci jako možnost. Parsonsův problém dvojité kontingence je podle něj řešitelný „pokusným jednáním“, tedy že druhý aktér učiní v nejisté situaci nějaký pokusný krok. Otázka dvojité kontingence se tak řeší za chodu. Neustálým vynořováním dvojitých kontingencí jako problémových situací může podle Luhmanna „vzniknout emergentní řád, který nazýváme sociální systém“ [ibid.: 33].

³⁴ Sztompka cituje Luhmanna, který dává důvěru a budoucnost do velmi úzkých souvislostí: „Projevit důvěru znamená anticipovat budoucnost. Je to jako jednat tak, jako by byla budoucnost jistá“ [Luhmann 1979: 10 in Sztompka 1999: 26].

³⁵ Tato situace nastává velmi často právě v nově se utvářejících demokraciích: je nutno obdařit parlament určitou důvěrou, aby mohl vůbec fungovat. Zajisté by to ale neměla být nějaká slepá důvěra, ale důvěra uvážená.

³⁶ Sztompka cituje Luhmanna: „Důvěra je řešením specifických problémů rizika.“ [Luhmann 1988: 95 in Sztompka 1999: 29]

podstupuji v případě, že možnost nepříznivosti budoucích událostí je zcela nezávislá na mé důvěře. Jestliže však aktivně vkládám důvěru do druhého, podstupuji mnohem větší riziko zrazení, zklamání důvěry a kromě možné materiální újmy i psychické zranění. Třetí stupeň rizika podstupuji, když ten, jemuž důvěřuji (*trustee*), o mé důvěře ví a jeho závazek vůči mně má i morální rozměr. Tento případ skrývá velmi vysoké riziko, neboť zklamání vzájemné důvěry má většinou dlouhodobý dopad na budoucí jednání jedince. Velikost rizika ale nelze odvozovat pouze z analýzy vnějších objektivních okolností, ale je třeba si uvědomit, že vidění rizika má také subjektivní rozměr, tedy že závisí na osobnosti důvěřujícího. Ten může úspěšnost vložené důvěry ovlivnit také svým chováním.

2.8.2. Tři dimenze důvěry – relační, psychologická a kulturní

Formulováním tří dimenzí komplexního statusu důvěry vymezuje Sztompka svou pozici vůči jiným autorům zabývajícím se problémem důvěry. Pro rozlišení tří základů důvěry vychází ze tří dimenzí důvěry, které vytvářejí ontologický status důvěry. Jedná se o dimenzi relační, psychologickou a kulturní.

Vzhledem k tomu, že v první dimenzi je důvěra vymezena jako vlastnost vztahu, nazývá ji Sztompka dimenzí relační [Sztompka 1999: 60]. Touto dimenzí se zabývá například teorie racionální volby, která chápe důvěřujícího (*truster*) a toho, jemuž je důvěřováno (*trustee*), jako racionální aktéry, kteří se snaží maximalizovat své potřeby. Důvěra jako vztah je založena na důvěryhodnosti objektu důvěry, přičemž na důvěryhodnost je usuzováno z různých typů informací, které má důvěřující k dispozici. Relační dimenze tedy ustavuje první základ důvěry, kterým je reflektovaná důvěryhodnost.

Na důvěryhodnost objektu můžeme usuzovat ze dvou typů informací: primárních a odvozených [Sztompka 1999: 71]. Jestliže se primární informace týkají vlastních rysů objektu, na které usuzujeme z jeho pověsti, výkonu a vzezření, odvozené informace vycházejí z kontextu, v němž se objekt nachází. „Existují totiž různé vnější podmínky, které činí jednání osob či institucí důvěryhodnějším, nezávisle na jejich vnitřních charakteristikách.“ [Sztompka 1999: 87] Sztompka rozlišuje tři vnější podmínky zajišťující důvěryhodnost objektů: vykazatelnost (*accountability*) důvěřovaných, apriori závazky a situace navozující důvěru.

Z psychosociální perspektivy je možno důvěru chápat jako rys osobnosti. Tento rys byl dříve považován za vrozený, v moderní psychologii je chápán spíše genealogicky, tedy jako utvářející se během socializace jedince. Zásadní pro vytváření tendence k důvěře je zejména raná fáze socializace v intimním prostředí rodiny, která může být později prohloubena šťastným životem a zkušenostmi s opětovanou důvěrou. Nejprve nastupuje důvěrnická (*fiduciary*) důvěra, následuje axiologická důvěra založená na morálních očekáváních a nakonec se jedinec učí instrumentální důvěře, kdy jde o racionální očekávání [Sztompka 1999: 98]. Na rozdíl od relační důvěry, která je založena epistemologicky, na odhadu důvěryhodnosti, je psychologická důvěra založena genealogicky, na impulzu (popudu) k důvěře. Sztompka uvádí pojmy používané ostatními autory k označení této tendence důvěřovat: „Wilson mluví o morálním impulsu (*moral impuls*), Giddens o základní důvěře (*basic trust*), Hardin o schopnosti důvěřovat (*capacity for trust*), Fukuyama o vrozené sociabilitě (*innate trust*)“ [Sztompka 1999: 97]. Tyto koncepty mají v sociologii původ už u Durkheimovy solidarity či u Simmelových procesů sdružování, v nichž je důvěra řazena mezi základní sociální emoce, potažmo k základním konstituentům sociálního života.³⁷

³⁷ Zde bychom čekali spíše odkazy na psychologii. Odvolávání se na klasiky sociologie i v tomto případě jen poukazuje na to, jak široký záběr sociologie od počátku měla a nakolik se někdy svým zakladatelům vzdálila a posléze pokorně vrátila zpět, když zjistila, že jí zřejmě určitá dimenze zkoumaných jevů uniká. Konkrétně u studia důvěry se toto modernistické omezení dosti jasně projevuje.

Impulz k důvěře může být buď zcela specifický, může se vztahovat pouze k určitým objektům, nebo může mít velmi obecný charakter, který se projevuje například optimistickým přístupem ke světu, otevřeností, aktivitou, orientací na budoucnost a zaměřením na cíl.³⁸ Paralyzovat tuto tendenci k důvěře v lidské bytosti znamená dehumanizaci jedince, tedy popření jeho individuality, identity, důstojnosti a autonomie [Sztompka 1999: 65].³⁹ Tento impulz je narozdíl od reflektující důvěryhodnosti nezávislý na racionálním uvážení, a proto ho také teorie racionální volby zcela opomíjejí. Impulz k důvěře, který tvoří základ jedné ze tří dimenzí komplexního statusu důvěry, patří zároveň mezi faktory významně ovlivňující kalkulaci rizik, přestože neuvědoměle.

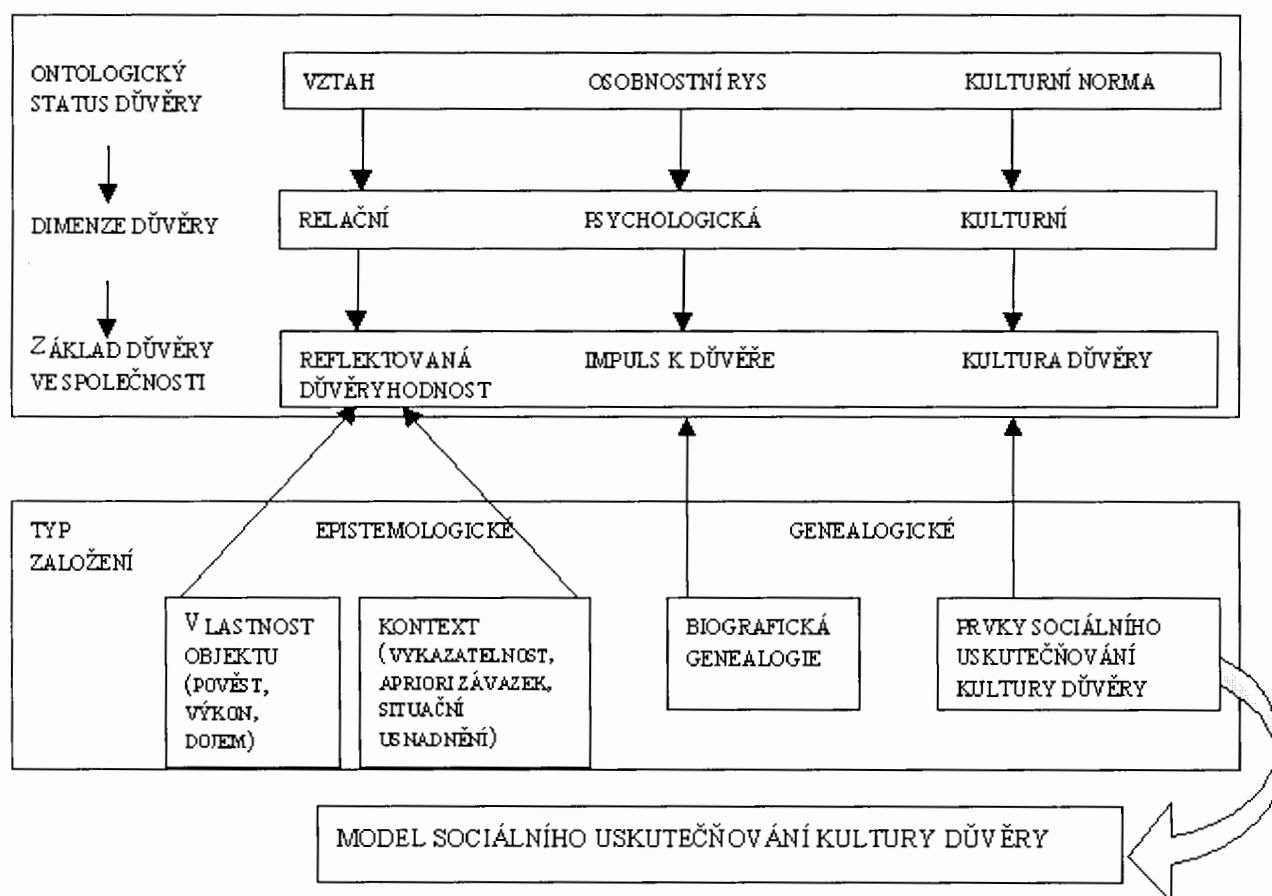
V rámci třetí dimenze je důvěra chápána jako kulturní norma, která se vyvíjí podobně genealogicky jako osobnostní rys, ale na kolektivní úrovni. Kulturní norma je jakýmsi „sedimentem historicky akumulované kolektivní zkušenosti společnosti, komunity či sociální skupiny“ [Sztompka 1999: 70]. Přestože původně vychází z praktik, které uplatňují jednotliví aktéři, stává se sociálním faktem *sui generis*, jak ho definuje Durkheim. Takto se utváří i kultura důvěry, která převažující a trvalé zkušenosti v různé typy důvěry akumuluje a kodifikuje do pravidel. Důvěra se stává určitou přetrvávající kvalitou v kolektivní paměti, v sociálním uvědomění a v hodnotovém vědomí, která se viditelně projevuje v normách, hodnotách, institucích atd. Přetrvávající kvalita však ještě neznamená trvalost. Přestože existuje typická kultura důvěry určité společnosti, např. národní charakter vyznačující se určitou hladinou důvěry, není tento stav nikdy definitivní. Kromě historických tradic je kultura důvěry dále ovlivňována stávajícími podmínkami a výše zmíněnými aktuálními zkušenostmi důvěry. Vychází tak z historického základu, proměňuje se v přítomnosti a má také dopad na budoucí vývoj kultury důvěry. Kulturní základ důvěry také není nijak závislý na předpokladech důvěryhodnosti partnera v komunikaci, neboť genealogické ospravedlnění důvěry nahrazuje epistemologické, není ani totožný se sklonem důvěřovat – je to vlastnost sociálních celků projevující se „normativním závazkem důvěřovat i být důvěryhodný a spolehlivý“ [Sztompka 1999: 66].

Výše rozlišené dimenze důvěry – relační, psychologická a kulturní – a s nimi související tři základy důvěry ve společnosti – reflektovaná důvěryhodnost, impulz k důvěře a kultura důvěry – se v praxi spojují a vytvářejí komplexní status důvěry viz obrázek I.2.1..

³⁸ Tyto charakteristiky velmi připomínají Giddensův pojem aktivní důvěry, který byl popsán v předchozí kapitole.

³⁹ Sztompka se odvolává na Zygmunta Baumana, který došel k závěru, že hlavním „vražedným nástrojem“ používaným nacisty vůči Židům byla právě dehumanizace, tedy absolutní popření jejich lidské podstaty, včetně podkopání důvěry v druhé lidi.

Obrázek I.2.1: Komplexní status důvěry [dle Sztompka 1999]



Podle Sztompky se při zkoumání jevu důvěry často kladl důraz na relační a psychologickou dimenzi, zatímco kulturní rozměr se přehlížel. Sztompka dochází k závěru, že „jsou to právě kulturní pravidla, která významným způsobem určují míru důvěry či nedůvěry v dané společnosti v určitém historickém okamžiku“ [Sztompka 1999: 101]. Pro vysvětlení kulturní dimenze důvěry vytváří samostatný model sociálního uskutečňování kultury důvěry. Tento model Sztompka používá jak k teoretickému vysvětlení role důvěry v demokracii, tak k analýze stavu kultury důvěry v postkomunistických zemích.

Přestože Sztompka ve svém pojetí důvěry klade hlavní důraz na její kulturní dimenzi, neuzavírá se do jednodimenzionálního přístupu, ale snaží se o co nejširší pojetí problematiky. Mnohost náhledů mu umožňuje nejen porovnat různé sociologické pohledy na důvěru, ale obohacuje zároveň sociologické hledisko o perspektivu psychologickou, antropologickou, politickou i historickou.

2.9. Shrnutí

Jak jsme viděli, o důvěře lze uvažovat mnoha různými způsoby a z velkého množství odlišných perspektiv. Shrňme-li nejdůležitější společné prvky výše uvedených definic, můžeme říci, že fenomén důvěry je neodlučitelně spojen s nahodilostí sociální reality a důvěra tedy zahrnuje prvek rizika, které vychází z nekontrolovatelnosti jednání druhých a pouze z omezené možnosti jejich jednání předvídat. Důvěra je také považována za aktivní krok, neboť aktem důvěry si vybírám z možných alternativ jednání a mé rozhodnutí má, ve větší či menší míře, dopad na budoucnost, za kterou tímto nesu část odpovědnosti.

Někteří autoři (Luhmann, Giddens, Offe, Seligman) vymezují důvěru (*trust*) vůči důvěřivosti (*confidence*). Důvěra je pro ně doménou především mezilidských vztahů a je obecně aktivnější, zatímco důvěřivost je charakterizována spíše jako pasivní a týká se především neosobních vztahů vůči systémům.

Důvěra je v sociologii zkoumána jako vlastnost jedinců, sociálních vztahů nebo jako vlastnost sociálních systémů. Významným proudem, který pojímá důvěru jako vztah mezi dvěma racionálně jednajícími aktéry sledujícími svůj zájem, je teorie racionální volby. Její kritici ale poukazují na to, že se omezuje pouze na racionální dimenzi důvěry, a nedokáže tak vysvětlit další rozměry důvěry, jako je například rovina emocionální či morální. Piotr Sztompka k těmto rovinám přidává ještě rovinu kulturní a hovoří o tzv. kultuře důvěry jako o historicky akumulované kolektivní zkušenosti určité komunity či celé společnosti. Tím se řadí k dalším konceptům důvěry jako hodnotného obecného blaha, které se utváří v občanských komunitách a sociálních sítích spolupráce a napomáhá i fungování demokratického systému (de Tocqueville, Putnam). Systémový pohled na důvěru je přínosný právě tím, že umožňuje zkoumat, jak budování důvěry na makroúrovni přispívá k důvěře na mikroúrovni. Pro naše další zkoumání důvěry, a zejména pak role důvěry v demokratickém systému, bude určující právě tento přístup.

Jak jsme viděli, některé definice důvěry jsou přímo založeny na vymezení důvěry do různých kategorií (důvěra – *confidence*, *apod.*). Toto detailnější rozlišení různých typů důvěry napomáhá k bližšímu pochopení všech jejích podob a možných intenzit. Proto se kategorizaci důvěry budeme podrobně věnovat v následující kapitole.

3. Kategorizace důvěry

Důvěra prorůstá celou společností. V důsledku toho je možno ji zkoumat na různých úrovních společnosti a klasifikovat dle jednotlivých objektů důvěry. Podle typu objektu, ke kterému se důvěra vztahuje, můžeme odlišit tři základní typy důvěry: sebedůvěru, tedy důvěru obrácenou interně, interpersonální důvěru, tedy důvěru obrácenou navenek vůči druhým lidem, a důvěru systémovou, neboli důvěru vůči institucím a abstraktním systémům. V této kapitole se zaměříme především na dichotomii interpersonální a systémové důvěry, ale ukážeme také, že objekty důvěry je možné dále konkretizovat, a důvěru tak členit do dalších detailnějších okruhů.

3.1. Dichotomické dělení: důvěra interpersonální a systémová

Přestože předešlá kapitola poukázala na velkou barvitost nejrozličnějších definic důvěry, můžeme v nich vyzorovat určitou shodu právě v rozlišování dvou základních okruhů důvěry – roviny interpersonálních vztahů, tedy tzv. interpersonální důvěry (*trust*), a vztahů individuí k institucím, tedy důvěry institucionální či systémové (*confidence*). Nutno podotknout, že vymezení těchto dvou klíčových kategorií důvěry není u všech autorů stejné, přesto lze jistou podobnou logiku vyzorovat.

Za sociologa, který zavedl členění důvěry na interpersonální a na důvěru v instituce, či systémy, lze považovat Georga Simmela. Dle Simmela [1950] došlo v rámci procesu sociální diferenciaci za prvé k rozlišení důvěry na obecnou víru (*general belief*) a kontextuální důvěru (*contextual confidence*) a za druhé k rozlišení mezi důvěrou v druhé jedince (*trust of individuals*) a konfidencí v abstraktní mechanismy a instituce (*confidence in abstract mechanisms and institutions*) [Watier, Marková 2004: 30]. Simmel poukazuje také na to, že postupující sociální diferenciaci způsobuje změnu osobní důvěry, kdy namísto důvěry v celé osoby jsme dnes většinou omezeni na důvěru pouze v určité role druhých. Namísto globální důvěry, jakožto obecné tendence mysli důvěřovat druhým lidem, která je blízká víře, se na druhé lidi obracíme s důvěrou vázanou pouze na jejich určité jednání či situaci (kontextuální konfidence). Simmel navíc upozorňuje, že bez obecné víry v druhé lidi může dojít k sociální dezintegraci [Simmel 1978: 178–9 in Watier, Marková 2004: 30].

Na druhé Simmelovo rozlišení mezi důvěrou v druhé jedince a konfidencí v abstraktní systémy navázali později Luhmann a Giddens, jak jsme zmínili již v minulé kapitole v souvislosti s jejich definicemi důvěry. Nyní toto rozlišení ještě doplníme a ukážeme jeho klíčovost pro podrobnější kategorizaci důvěry jak v teorii, tak v praxi empirického výzkumu.

Podle Niklase Luhmanna vychází osobní důvěra z familiárního prostředí rodiny a dále se pak formuje skrze zkušenosti při setkávání s ostatními lidmi. Život v tradiční společnosti podle něj nevyžadoval jinou než osobní důvěru, neboť veškeré vědění bylo zprostředkováváno skrze autority, kterým bylo důvěřováno jakožto konkrétním osobám [Luhmann 1979: 48]. Naproti tomu chod moderní společnosti, který je zajišťován expertním věděním a technologickými systémy, nevyžaduje ani tak zvýšení osobní důvěry, jako druhé kategorie, důvěry systémové, která spočívá ve vnímání sociálního světa jako vyrobeného zdání (*fabricated appearance*). Kromě toho dochází dle Luhmanna i k proměně samotné osobní důvěry, která ztrácí svou spontaneitu a stává se spíše důvěrou v takt a sebe prezentaci druhých než v integritu jejich osobnosti (podobně u Simmela). Důvěra potřebná pro

fungování současné společnosti už tedy příliš nezávisí na lidských poutech, ale na reflexivitě a vědomém přístupu – na vědomí, že druzí také důvěřují – na důvěře v důvěru [Luhmann 1979: 68–69].

Australská socioložka Barbara Misztal se domnívá, že tím se Luhmannův pojem důvěry dostává na úroveň reprezentace – představy: nejedná se již o skutečnou důvěru, ale pouze o hru na důvěru. Tím se z koncepce důvěry vytrácí jednak morální obsah, což je možno v případě vědeckého zkoumání vnímat jako pozitivní krok, na druhou stranu se ale vytrácejí i objektivní základy důvěry v sociální realitě [Misztal 1996: 76–77]. Na jedné straně tedy vystává otázka do jaké míry jsou Luhmannovy teoretické úvahy použitelné v praxi empirického výzkumu, na druhou stranu jeho poukaz na nový typ důvěry v moderní společnosti zpochybňuje zjednodušující koncepcce, pro něž je důvěra na osobní úrovni stavebním kamenem celé společnosti.⁴⁰

Také Anthony Giddens se domnívá, že v podmínkách pozdně moderní společnosti, kdy dochází k rozpojování času a prostoru, reflexivnímu přivlastňování vědění a rozvinutí takzvaných vyvazujících mechanismů, které překračují lokální působení a reorganizují sociální vztahy napříč velkými časoprostorovými vzdálenostmi, je důvěra v abstraktní systémy nezbytná [Giddens 1998: 52]. Tato důvěra je podle něj založena na víře ve správnost do velké míry neznámých principů, na dílčí praktické zkušenosti a na důvěře v expertní vědění. Dále se Giddens ve svých úvahách zamýšlí nad samotným vztahem interpersonální důvěry a důvěry v abstraktní systémy. Ve své koncepci zavádí rozlišení mezi tzv. tvářnými a netvářnými závazky. Zatímco tvářné závazky se týkají důvěry v konkrétní osoby, vztahů, v nichž se aktér setkává s druhým aktérem tváří v tvář, netvářné závazky se vztahují k neosobním principům a abstraktním systémům, znamenají vztah aktéra k různým společenským skupinám, institucím, expertním systémům. Tvářné a beztvářné závazky se spojují v takzvaných přístupových bodech, kde se aktér setkává s konkrétním zástupcem instituce jako s osobou a zároveň si skrze tohoto zástupce utváří vztah k abstraktní instituci. Přístupové body tedy hrají velkou roli ve vztahu jedince k instituci. Jsou klíčovým místem pro komunikaci mezi laiky a představiteli expertních systémů, neboť skrze ně se může důvěra udržovat, prohlubovat či naopak obracet v nedůvěru [Giddens 1998: 82]⁴¹. Tím se dostáváme od pouhé klasifikace důvěry na interpersonální a systémovou ke klíčové otázce jejich vztahu, kterému se budeme věnovat v druhé části práce v kapitole 4.

Na Luhmannovo rozdělení navazuje také Claus Offe [1999], pro kterého se důvěra odehrává na úrovni mezilidských vztahů při aktivním uvědomování si rizika. Konfidence je naopak doménou systémů a charakterizuje ji pasivita a neuvědomované nebezpečí. Offe navíc zmiňuje ještě typ tzv. kategoriální důvěry (*categorical trust*), která se zakládá na příslušnosti jedince k určité skupině či sociální kategorii: zájmové, věkové, profesní, statusové, náboženské či etnické. Viditelná příslušnost jedince k jisté kategorii lidí podle Offeho usnadňuje vznik důvěry ze strany členů téže skupiny. Nebezpečí zde spočívá ale v přílišné identifikaci se skupinou a distance od majoritní společnosti a postupném budování bariér mezi „my“ a „oni“. Čím více důvěra spočívá pouze na charakteristikách určité skupiny, tím více je limitována pouze na úzký okruh lidí, a dle Offeho se tedy může přímo vylučovat s obecnou

⁴⁰ Takto chápanou důvěru můžeme nalézt například v koncepcích amerických komunitaristů Roberta Putnama a Amitaie Etzionyho či v kulturalistickém přístupu Sztompkové.

⁴¹ Pro názornost můžeme uvést příklad utváření nedůvěry z oblasti bankovníctví. V důsledku špatné zkušenosti se zástupcem banky může člověk přestat důvěřovat tomuto konkrétnímu zástupci, ale je ovlivněn i ve vztahu vůči celému bankovnímu ústavu a při opakované negativní zkušenosti může dojít i k podkopání důvěry vůči celému bankovnímu systému.

důvěrou v druhé lidi [Offe 1999: 63–65]. Offe tedy dále člení důvěru mezi lidmi na tzv. partikulární a generalizovanou.⁴²

3.2. Důvěra přímá a nepřímá, vertikální a horizontální

Patterson nerozlišuje pouze mezi osobní a neosobní (systémovou) důvěrou, ale zároveň i mezi přímou a nepřímou. Nejzákladnější přímá důvěra odkazuje podle Pattersona ke vztahu důvěry mezi dvěma lidmi, ale může existovat také mezi několika lidmi nebo ve velké skupině, ve které se aktéři rozhodli vložit důvěru v jedinou, známou osobu. Nepřímá důvěra pak označuje vztah, v němž se objevuje třetí strana, která nemusí být aktéroví, který vkládá důvěru, známá [Patterson 1999: 154]. Na základě těchto dvou rozlišení konstruuje Patterson čtyřsložkový systém vztahů důvěry. První kategorií je afektivní důvěra, představující klasický vztah, obvykle vztah mezi dvěma osobami, tváří v tvář, v němž aktér věří nebo ví, že zná toho, v něhož vkládá svou důvěru. Důležité je, že při zvažování nákladů a zisků se spoléhá na celou osobnost druhé strany. Druhou kategorií představuje tzv. zprostředkovaná důvěra, která se odehrává přes prostředníky.⁴³ Třetí systém důvěry je kolektivní. Jedná se o vzájemně propojené lidi, se kterými jsme v častém kontaktu, ale nerozvíjíme s nimi hlubší osobní vazby (např. pošťák, obchodník). Důvěru lze označit v tomto pojetí za humanistickou, neboť se jedná o obecnou důvěru člověka k člověku. Tento typ důvěry považuje Patterson za důležitý pro rozvoj demokratické společnosti. Čtvrtou kategorií je tzv. delegovaná důvěra, tedy důvěra nepřímá, která se shoduje s Luhmannovým pojmem konfidence, Shapirové kategorií neosobní důvěry a u Colemanů se systémem důvěry třetí strany (např. důvěra ve formální organizace) [Patterson 1999: 155–157].

Phillippe Bernoux a Jean-Michel Servet [1997] rozlišují typ vertikální a horizontální důvěry. Vertikální důvěra je typická pro hierarchické vztahy, mezi nadřízenými a podřízenými, ať už v určité komunitě, organizaci, či v celé společnosti. V rámci této vertikální důvěry, která je z definice asymetrická, ještě dále rozlišují mezi důvěrou vzestupnou a sestupnou, které si nejsou rovné právě proto, že jsou založeny na rozdílných závazcích. Oproti tomu horizontální důvěra je důvěrou mezi sobě rovnými.

3.3. Kategorizace důvěry dle cílů a očekávání (Piotr Sztompka)

3.3.1. Okruhy důvěry dle primárních a sekundárních cílů

Sztompka uvažuje o typech důvěry za prvé v souvislosti s tím, na jaké cíle se důvěra obrací. Rozlišuje přitom dva hlavní okruhy cílů – primární a sekundární. V případě primárních cílů se naše důvěra obrací přímo na ně, zatímco k sekundárním cílům se obracíme zprostředkovaně přes cíle primární.

Nežli zmíníme konkrétní primární cíle důvěry, je třeba upozornit, že u Sztompky nenajdeme jasný předěl mezi důvěrou interpersonální a systémovou. Podle něj se například i za důvěrou v instituce skrývá do jisté míry důvěra v lidi, a proto oblasti důvěry chápe jako spojité, jako jakési rozšiřující se okruhy důvěry. Nejvyšší okruh důvěry zahrnuje rodinu a nejbližší známé, přičemž důvěra se zde utváří ve velmi intimním a uzavřeném prostředí. Dalším okruhem je nejbližší komunita, např. sousedská, která zahrnuje lidi, se kterými se

⁴² Více ke generalizované a partikulární důvěře v příští kapitole, například v koncepci Roberta Putnama, který v této souvislosti hovoří o tzv. svazujícím a přemosťujícím sociálním kapitálu.

⁴³ Zde Patterson navazuje na Colemanův řetězec důvěry, v němž díky důvěře mezi A–B a B–C vzniká i důvěra mezi A–C.

osobně známe. V moderním světě se vedle této reálné komunity vytváří i jakási virtuální komunita zprostředkovaná moderními technologiemi, především různými médii, kterou tvoří celebrity ze všech oblastí. Vzhledem k naší vysoké informovanosti o jejich životě a častému „setkávání“ s nimi si vůči nim můžeme vytvořit i jakýsi pocit virtuální osobní důvěry [Sztompka 1999: 42]. Čtvrtý okruh důvěry se prakticky kryje s typem skupinové důvěry Clause Offeho. Tento okruh tvoří různé skupiny lidí, kteří jsou nám určitým způsobem blízcí, na základě svých charakteristik (skupiny národnostní, etnické, profesionální atd.). Okruh tvoří jistou hranici mezi interpersonální a sociální důvěrou, neboť důvěra v konkrétní lidi se přeměňuje v důvěru v abstraktnější objekty, v tomto případě v důvěru v rámci sociálních kategorií.⁴⁴ Pátým, a tedy ještě abstraktnějším objektem důvěry jsou sociální role. Důvěra či nedůvěra spojovaná s určitými typy rolí se většinou různí společností od společnosti, kultura od kultury a také je vázána na specifická historická období. Následuje důvěra v sociální skupiny (například politici) a dále důvěra v instituce a organizace. Na předposledním stupínku abstrakce stojí důvěra v technologické systémy (např. telefonní síť, vodovodní systém),⁴⁵ které většinou považujeme za jisté a jejich přítomnost v našem životě si více uvědomujeme právě v situaci jejich selhání, tedy zklamání důvěry. Nejabstraktnější objekt naší důvěry představuje sociální systém, řád či režim. Důvěra na této úrovni obecnosti souvisí se základní důvěrou člověka v pokračování ustavených řádů, v kontinuitu společnosti, tedy se samým pocitem existenciálního bezpečí, které znamená „důvěřivost v pokračování vlastní identity a ve stálost sociálního a materiálního prostředí jednání“ [Giddens 1998: 85].

Můžeme tedy shrnout, že Sztompka rozlišuje podle primárních cílů následující typy důvěry: osobní, kategoriální, poziční, skupinovou, institucionální, komerční a systémovou, které se podle něj řídí stejnou logikou, neboť za všemi primárně stojí důvěra v lidi a v jejich jednání [Sztompka 1999: 46]. Tím se tedy jasně odlišuje například od Luhmanna, který rozlišuje mezi důvěrou v rovině osobních vztahů a důvěrou vztahující se spíše k funkčním systémům na makroúrovni. Všechny Sztompkovy zmíněné druhy důvěry také nemusí být vzájemně nezávislé, ale naopak se velmi často nacházejí v systémových vztazích. Příkladem je propojení osobní a poziční důvěry, ke kterému dochází například ve funkci prezidenta, kdy může být důvěra v úřad prezidenta umocněna osobní důvěrou v konkrétního představitele prezidentského postu.⁴⁶ Na druhé straně můžeme na základě odlišení cílů důvěry lépe porozumět některým vývojovým trendům ve společnosti. Klesající důvěra v některé demokratické instituce, která se na první pohled může jevit jako propad důvěry vůči demokratickým principům, může být odhalena jako nedůvěra vůči konkrétnímu představiteli dané instituce.⁴⁷

Sekundární cíle se stávají objekty naší důvěry dle Sztompky pouze odvozeně, a to v souvislosti „s procesem vkládání a ospravedlňování důvěry v primární cíle“ [Sztompka

⁴⁴ Sztompka upozorňuje, že zejména na této úrovni sociálních kategorií (gender, věk, rasa, etnicita, náboženská příslušnost, bohatství) je důvěra velmi ovlivněna předsudky a stereotypy [Sztompka 1999: 42]. Domnívám se, že velkou roli zde sehrává právě hraničnost této úrovně mezi osobním a abstraktním. Jestliže se na jedné straně jedná o dosti abstraktní skupinu lidí, kterou nemůžeme nikdy jako celek reálně pozorovat, zkušenosti s jejími jednotlivými zástupci jsou naopak každodenní záležitostí. Pro zjednodušení interakce s lidmi, o nichž často nemáme žádné jinak dostupné informace, si vypomáháme právě ustavenými stereotypy. Tento postup se pak přenáší i na úroveň naší studované důvěry. O stereotypech jako o nástrojích zjednodušování situace jednání pojednal například také Erving Hoffman, přímo v souvislosti s důvěrou se o stereotypech zmiňuje také australská socioložka Barbara Misztal ve své knize *Trust in Modern Societies* [1996].

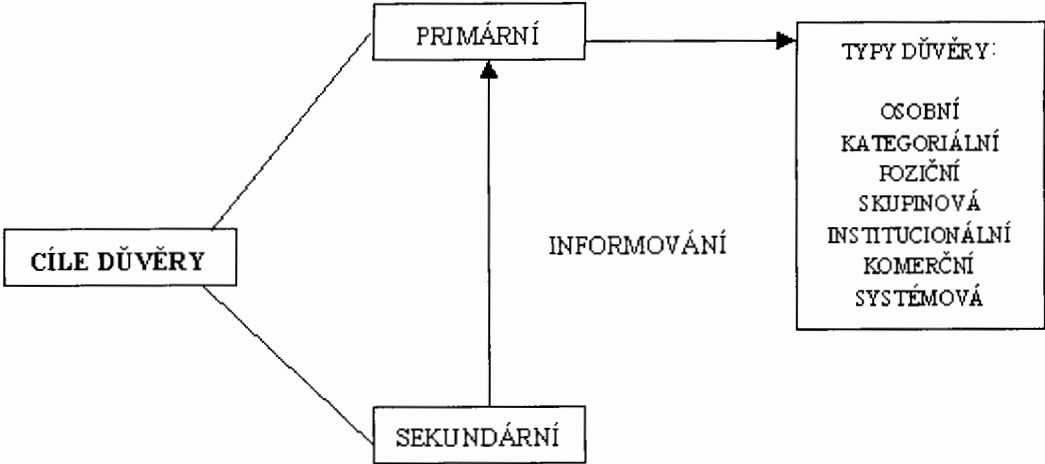
⁴⁵ Giddens v této souvislosti mluví o důvěře v abstraktní expertní systémy.

⁴⁶ Konkrétním příkladem může být důvěra vůči prezidentovi v České republice. V průběhu komunistické éry byla důvěra v úřad prezidenta velkou měrou narušena, ne-li zcela podlomena. Václav Havel, který požíval velké osobní důvěry mnoha občanů, učinil z postu prezidenta v demokracii dosti důvěryhodnou pozici.

⁴⁷ V sociologických výzkumech týkajících se politického vývoje v postkomunistických zemích se výzkumníci snaží různými otázkami maximálně odlišit důvěru osobní od obecné důvěry v instituce. To bohužel není vždy možné a jediným řešením je často mnohost interpretací zjištěných skutečností.

1999: 46]. V procesu důvěřování se často spoléháme na zprostředkované podněty, které mohou rozšířit pole informovanosti o objektu naší budoucí důvěry. Mezi sekundární cíle patří například vyjádření expertů, svědků a jiných autorit nebo různé instituce, které zajišťují důvěryhodnost primárních cílů prostřednictvím nátlaku (kontrolní úřady, policie, soudy ediční rady atd.). Sztompka zmiňuje pro nás zajímavou speciální kategorii kontrolních institucí působících v oblasti politiky v demokratickém zřízení. Mezi interní „hlídače“ patří například nezávislá média, soudy, ombudsman, mezi externí pak rozličné mezinárodní organizace zabývající se dodržováním práva. Jednotlivé sekundární cíle jsou většinou v praxi kombinovány či vršeny na sebe, čímž vznikají tzv. „pyramidy důvěry“ [Sztompka 1999: 47]. Samotné sekundární cíle samozřejmě vyžadují potvrzení a zajištění důvěryhodnosti (viz obrázek I.3.1.).⁴⁸

Obrázek I.3.1. Cíle důvěry [autorka dle Sztompka 1999]



3.3.2. Typologizace důvěry dle očekávání

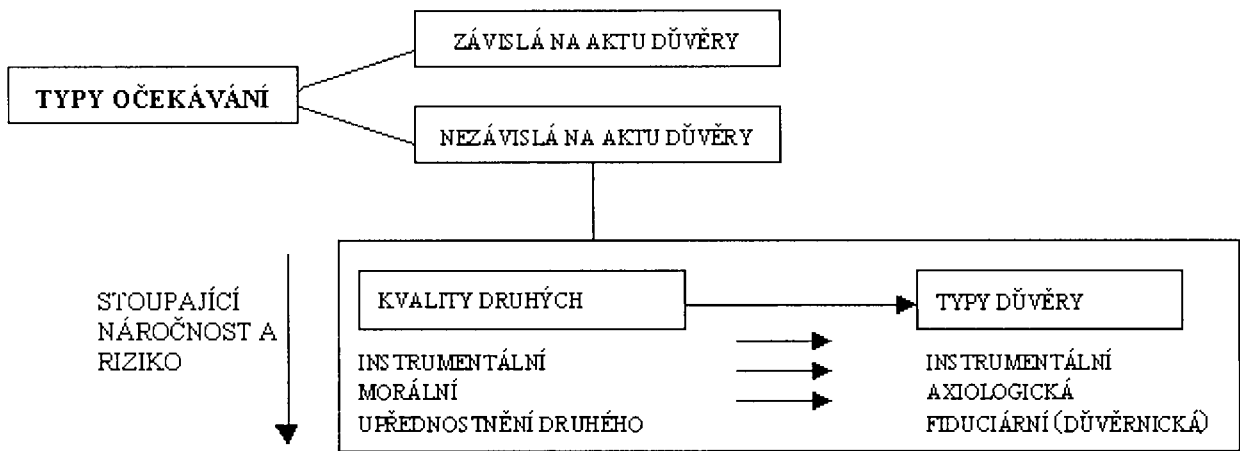
Kromě typologizace důvěry na základě jejích cílů Sztompka vytváří i typologizace na základě očekávání, která jsou s aktem důvěry spjata. Vychází ze skutečnosti, že je obsah sázky, tedy očekávání, na jejichž základě se rozhodujeme k důvěře, ovlivňuje typ důvěry. Očekávání rozlišuje podle toho, zda jsou či nejsou ovlivněna samým aktem důvěry, tedy očekávání závislá a nezávislá na aktu důvěry. Závislá očekávání jsou zplozena v aktu důvěry, vycházejí z předpokladu reciprocit důvěry. Podrobněji Sztompka rozebírá očekávání nezávislá, která aktu důvěry předcházejí, a jsou tedy založena zejména na charakteristikách objektu důvěry.

Očekávání chování mohou být seřazena podle náročnosti očekávání a podle míry rizika, které na sebe důvěřující (*truster*) vložím důvěry bere. První typ očekávání se vztahuje k instrumentálním kvalitám toho, jemuž důvěřujeme (*trustee*). Patří k nim: očekávání pravidelnosti a řádnosti, očekávání rozumnosti a také předpoklad efektivnosti a výkonnosti chování. Důvěru založenou na tomto typu očekávání nazývá Sztompka důvěrou instrumentální [Sztompka 1999: 53]. Při tomto typu není riziko důvěry příliš vysoké. Druhým typem je očekávání morálních kvalit objektu, jako jsou: morální odpovědnost, vlídné jednání, pravdivost, autentičnost a přímost, férovost a spravedlnost. Takto založenou důvěru nazývá

⁴⁸ Zde myslím Sztompka naráží, zatím pouze teoreticky, na jeden ze zásadních problémů rodících se demokracií. Instituce demokracie mohou být sice již implantovány, a dokonce uvedeny do chodu, ale opravdové účinnosti mohou nabýt pouze tehdy, budou-li jim moci občané věřit a budou-li respektovány. K tomuto tématu se dostaneme ve II. části práce.

Sztompka axiologickou důvěrou a upozorňuje, že riziko zde vzrůstá, neboť sázka na morální kvality objektu je mnohem riskantnější než sázka na kvality racionální. Třetí typ očekávání je nejrizikovější, neboť je založen na předpokladu, že ten, kterému důvěřujeme, bude popírat svůj zájem v můj prospěch, že jeho jednání bude nejen odpovídající, ale dokonce velkorysé. Tuto důvěru je možno označit za důvěrnickou (*fiduciary*) [Sztompka 1999: 54]. Tyto tři typy důvěry – instrumentální, axiologická i důvěrnická – se samozřejmě v realitě nevyskytují v podobě čistých typů, ale jsou různým způsobem propojeny (viz obrázek 1.3.2.).

Obrázek I.3.2. Typy očekávání spojené s důvěrou [autorka dle Sztompka 1999]



3.4. Shrnutí

Ukázali jsme, že pro kategorizaci důvěry se jako zásadní jeví rozdělení na důvěru mezi lidmi a důvěru v instituce a systémy, které přenáší schematické rozlišení mezi důvěrou a důvěřivostí do praxe společenských vztahů. Luhmann [1979] a Offe [1999] v této souvislosti hovoří o osobní a systémové důvěře, Giddens [1998] o tvárných a netvárných závazcích, Patterson [1999] o osobní a neosobní důvěře.

Přestože se toto dělení jeví jako klíčové a v druhé části práce pro nás bude určující při zkoumání vztahu důvěry a demokracie, ukázali jsme také, že důvěru lze kategorizovat ještě mnohem podrobněji. Tak například Patterson připojuje k dimenzi osobní–neosobní důvěry dimenzi přímé a nepřímé důvěry. Jako přínosné se také ukazuje prosté členění důvěry na vertikální a horizontální, které umožňuje zejména zkoumání hierarchických vztahů ve společnosti [Bernoux, Servet 1997]. Velmi podrobné dělení pak nabízí Sztompkova konceptualizace dle cílů důvěry na důvěru osobní, kategoriální (podobně Offe), poziční, skupinovou, institucionální, komerční a systémovou, a dále dle očekávání spojená s důvěrou na důvěru instrumentální, axiologickou a důvěrnickou [Sztompka 1999].

Některé tyto složitější typologizace důvěry by jistě mohly být užitečné i v empirickém zkoumání, v praxi se ale setkáme povětšinou s výše uvedeným dichotomickým dělením na obecnou důvěru v druhé lidi a institucionální důvěru. Empirický výzkum se pak zaměřuje na zjišťování míry jednotlivých typů důvěr v různých společnostech, analýzu vztahů mezi těmito typy důvěr a na hledání jejich možných kořenů. V postkomunistických zemích je pak zkoumání věnováno zejména souvislostem sociální důvěry s důvěrou v instituce a legitimitou demokratického systému v kontextu změny politického režimu z autoritativního na demokratický. Těmto tématům se budeme věnovat v druhé části práce.

Důvěra dnes patří do značné míry pod téma sociálního kapitálu, neboť dle některých teoretiků představuje jednu z jeho dimenzí. Pojmu sociálního kapitálu se proto budeme věnovat v následující kapitole, kde představíme jeho rozličná pojetí, konkrétní konceptualizace a teorie, a pohlédneme na důvěru jako na podmnožinu sociálního kapitálu.

4. Koncept sociálního kapitálu⁴⁹

Důvěra může být zkoumána také jako podmnožina sociálního kapitálu. Nejčastěji se uvádí dvě základní složky, které sociální kapitál utvářejí. První tvoří dimenze objektivní síťové struktury (neformální vazby a členství v dobrovolných organizacích), druhou pak subjektivní charakteristika vazeb – důvěra (důvěra v druhé lidi, důvěra v instituce) [Paxton 1999]. Mnoho autorů dokonce ztotožňuje důvěru s konceptem kolektivního sociálního kapitálu. Proti tomu se ale někteří vymezují, přičemž upozorňují na problematičnost směřování sociálního kapitálu s důvěrou, normami a dalšími veřejnými statky a přiklání se spíše ke zkoumání jejich vzájemných kauzálních vztahů, kupříkladu že důvěra podporuje reciprocitu vztahů v sítích či naopak [Lin 2001].

V této kapitole se ani tak nesnažíme přinést jednoznačnou odpověď na otázku „co to je sociální kapitál“, ale spíše co všechno sociální kapitál být může. Představujeme historii vývoje tohoto konceptu a dále se soustředíme na odlišné definice a rozmanité přístupy k jeho zkoumání. V soudobé sociologii přitom těžko nalezneme pojem vyznačující se větší kontroverzí mezi jednotlivými přístupy k němu, ani nejednoznačností v samotné jeho definici, natož pak takovým deficitem substantivního teoretického ukotvení.

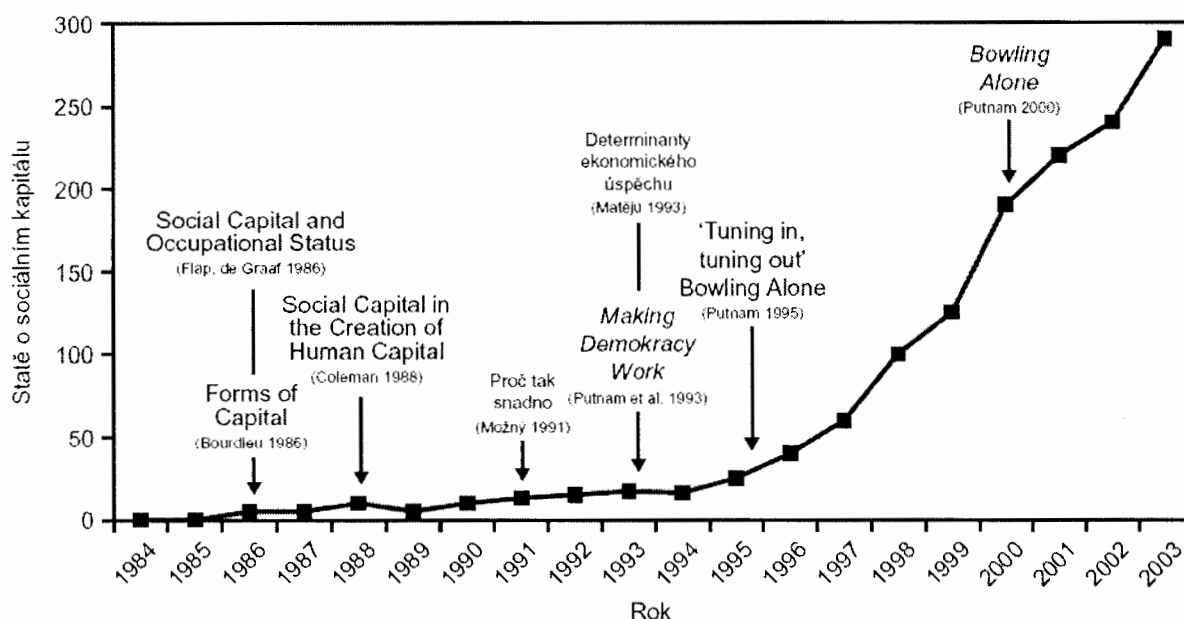
4.1. Expanze konceptu sociálního kapitálu

Žádné jiné téma v sociálně vědním výzkumu pravděpodobně nezažilo za tak krátkou dobu takovou enormní expanzi jako v posledním desetiletí koncept sociálního kapitálu.⁵⁰ Jen mezi lety 1981 a 1995 se v sociologii počet odborných statí s touto problematikou více jak zpětinásobil [Wall et al. 1998]. A to o tomto období lze ještě hovořit jako o prvopočátečním, neboť skutečná lavina studia sociálního kapitálu se objevuje až od poloviny 90. let (viz obrázek 1), mj. se tak dělo i v návaznosti na popularitu díla Roberta Putnama [Putnam, Leonardi, Nanetti 1993; Putnam 1995], kdy se těžiště studia pomalu začalo přesouvat do politologie i ekonomie. Nejen to, sociální kapitál se stal opravdovým exportním zbožím sociálních věd směrem do veřejného diskurzu i praktické politiky (viz. obrázek I.4.1.).

⁴⁹ Tato kapitola vychází z publikace *Sociální kapitál. Koncepty, teorie a měření* [Šafr, Sedláčková 2006], jejímž hlavním autorem byl Jiří Šafr. Tímto mu děkuji za souhlas se začleněním textu do mé disertační práce.

⁵⁰ Ilustrují to například rozsáhlé přehledy Fina [2001] a Fielda [2003], z hlediska kolektivního paradigmatu (viz dále) pak Halperna [2005].

Obrázek I.4.1. Počet publikací o sociálním kapitálu – klíčové zahraniční a české stati v letech 1984–2003 (adaptováno a doplněno dle [Halpern 2005]).



4.2. Teoretické konceptualizace sociálního kapitálu

Problematika sociálních vazeb, solidarity a koheze⁵¹ představuje centrální téma sociologie od jejího zrodu. Na význam neformálních sociálních sítí, zejména občanských sdružení pro rozvoj demokracie, poukázal již před sto šedesáti lety Alexis de Tocqueville [(1835/40) 1990: 145]. Implicitně se rolí sociálních vztahů od dob E. Durkheima zabývala celá řada sociologů, explicitně se samotný pojem sociální kapitál objevuje až v sedmdesátých letech 20. století, mimo jiné v souvislosti s teorií kolektivního jednání.

Koncept sociálního kapitálu nabízí ucelený rámec jak teoretického uvažování, tak empirického zkoumání skupinových a společenských vazeb. Za jeho rostoucí popularitou se skrývá jak zaměření na studium pozitivních důsledků sociability, tak zkoumání sociálního kapitálu jako skrytého zdroje moci a vlivu individuí i společenských skupin [Portes 1998]. Samotný termín je poměrně nový, poprvé ho v sociálních vědách použili v 70. letech, víceméně spíše metaforicky, americký ekonom Glenn Loury a francouzský sociolog Pierre Bourdieu. Známým se pojem stal až díky teoretickému a empirickému rozpracování amerického sociologa Jamese Coleman. Do české sociologie uvedl pojem sociální kapitál Ivo Možný [1991], když ho použil pro analýzu rozpadu státně socialistického systému. Na empirické rovině pojem využil Petr Matějů [1993] k analýze konverze sociálního kapitálu nabytého za socialismu na jiné formy specifických kapitálů a jeho vlivu na vzestupnou

⁵¹ V konceptu sociální soudržnosti (koheze) zaujímá sociální kapitál mimořádné místo, přičemž se často tento termín dokonce používá jako její synonymum, podrobněji viz [Šafr, Sedláčková 2005; Bayer 2005; Bayer, Sedláčková, Šafr 2005; Šafr, Bayer, Sedláčková 2008]. Podle R. Putnama [2004] představuje sociální kapitál užší koncept, který je jednou ze základních složek sociální soudržnosti. Nezbytná je také existence efektivního státu sociálního zabezpečení, antidiskriminační politická opatření a dal. V empirické rovině však není situace tak jednoznačná. Některé přístupy k měření sociálního kapitálu např. World Bank [Serageldin, Grootaert 1999] naopak považují kohezi za podmnožinu sociálního kapitálu.

sociální mobilitu. Do středu zájmu sociálněvědního výzkumu se problematika sociálního kapitálu dostává v 90. letech díky dílu amerického politologa Roberta Putnama. Nicméně zdůraznit je třeba, jak poukazují např. Portes [1998] a Lin [2001], že podstatou sociálního kapitálu jako investice do sociálních vztahů při očekávaných výnosech, se sociologie zabývala již před zavedením samotného pojmu zejména při studiu sociálních sítí [Granovetter 1973; Burt 1982; Lin et al. 1981a, 1981b].

V dalším výkladu se tedy zaměříme na tři pravděpodobně nejvlivnější teoretiky sociálního kapitálu – Pierra Bourdieua, Jamese Colemanu a Roberta Putnama – a jedno ekonomizující pojetí sociálního kapitálu Francise Fukuyamy.

4.2.1. Sociální kapitál jako „nástroj reprodukce dominantní třídy“ (Bourdieu)

V sociologii první a zároveň jedna z nejuváděnějších definic sociálního kapitálu pochází od Pierra Bourdieua, který ho vymezuje jako „množinu aktuálních nebo potenciálních zdrojů, která vychází z vlastnictví trvalé sítě více či méně institucionalizovaných vztahů a známostí, jinými slovy z členství ve skupině, které vybavuje každého člena kolektivně vlastněným kapitálem, tedy různými oprávněními“ [Bourdieu 1980: 2]. Je nezbytné podtrhnout dnes často opomíjenou souvislost, že Bourdieu vytvořil koncept sociálního kapitálu v rámci studia reprodukce sociálních tříd (kulturní antropologie sociální reprodukce [Field 2003]), v níž ho zajímal zejména proces vzájemné konverze různých forem kapitálu (ekonomický, kulturní a symbolický). Kapitál chápe jako jakýkoli zdroj účinný v dané sociální aréně, který aktérovi umožňuje dosáhnout specifických zisků. Celkový objem jednotlivých kapitálů a jejich vzájemná struktura oddělují jednotlivé frakce sociálních tříd (v Bourdieuho pojetí dominantní, střední a dělnické). Bourdieu se ovšem distancuje od ekonomického pojetí kapitálu a spojování jeho teorie s ekonomizujícím přístupem vysvětlujícím lidské jednání vědomým účelovým jednáním [Bourdieu, Wacquant 1992]. Sociální kapitál představuje v jeho teorii relativně okrajovou záležitost, přičemž při analýze reprodukce struktury je kladen důraz především na kulturní kapitál ve smyslu kulturního vkusu a spotřeby. Podstata Bourdieuovy teorie spočívá v tom, že schopnost reprodukovat sociální postavení, zejména buržoazie, není pouhým výsledkem vlastnictví ekonomického kapitálu, byť ten hraje dominantní roli, ale je uskutečňováno také pomocí investic do kulturní spotřeby a praktik (kulturní kapitál) i sociálních vztahů (sociální kapitál).

Hodnotu sociálního kapitálu musí aktér udržovat, aktivně používat prostřednictvím materiální nebo symbolické výměny. V tomto smyslu tedy existuje rozdíl mezi sociálními sítěmi a sociálním kapitálem. „Množství sociálního kapitálu vlastněné daným aktérem tak závisí na velikosti sítě, kterou je schopen efektivně mobilizovat, a na objemu kapitálu (ekonomického, kulturního nebo symbolického) vlastněného těmi, se kterými je spojen“ [Bourdieu 1986: 249]. Rozsah sítě známostí není přirozeně ani sociálně jednou provždy dán, jako např. rodina nebo příbuzenstvo, musí se neustále aktivovat, jedná se tedy o produkt nekonečné práce. Vazby v sítích se však musí vyznačovat důvěryhodností a spolehlivostí a současně být pozitivní [Paxton 1999], neboť podstatnou vlastností je jejich vzájemnost (často na principu logiky závaznosti daru [Smart 1993; Kabele 1999]). Sdílený kredit zvyšuje vnitro-skupinovou soudržnost, důvěru a solidaritu členů (v Bourdieuho pojetí třídy či její frakce). Tím ovšem zároveň „podporuje meziskupinovou nedůvěru a zápas, tj. „antagonismus a konflikty mezi skupinami, jejichž sítě důvěry a sociálních norem se vyznačují vzájemnou nedůvěrou a projevy neuznání či vyloučení sítí a norem jiných skupin“ [Lewandowski 2006: 9].

V přístupu Pierra Bourdieua vlastní sociální kapitál buď individuální aktér, nebo skupina aktérů. Struktura distribuce různých forem kapitálů v daném čase pak představuje imanentní strukturu sociálního světa – sociální pole. Na rozdíl od lidského kapitálu nemůže být kapitál sociální vytvořen samotným jedincem, ale pouze skupinou, a v tomto smyslu je tedy vlastnictvím skupiny, pro Bourdieua zejména dominantní třídy (sociálními kontakty nejbohatší je její frakce tvořená aristokracií a starou buržoazií). Tento klíčový aspekt jeho konceptu sociálního kapitálu bývá často opomenut resp. nesprávně čten, neboť někdy je jeho pojetí chápáno pouze jako ryze individuální kapitál ve smyslu schopnosti jedince aktivizovat klientelistické sítě pro vlastní zisk. V podstatě lze s jistou nadsázkou říci, že Bourdieu nahlíží na sociální kapitál jako na nástroj elit při mezigenerační reprodukci, vnitrogenerační mobilitě a sociálním uzavírání.

4.2.2. Původní sociologický koncept – zdroje zakotvené v sociální síti (Lin, Loury)

Za představitele čistě instrumentálního pojetí sociálního kapitálu, jako zdroje při účelovém jednání jedinců i organizací, lze dnes označit amerického sociologa Nan Lina a celou školu sociologů zejména tzv. nové ekonomické sociologie. Tento směr zkoumal již od počátku sedmdesátých let uplatnění sociálních sítí při hledání práce či dosahování individuálního statusu, investice času a energie do sociálních vztahů a jejich uplatnění při obchodování, zkrátka to, co lze označit jako sociální zakotvenost ekonomického jednání (M. Granovetter, P. Marshden, R. Burt, A. Portes). Lin definuje sociální kapitál jako „zdroje zakořeněné v sociální struktuře, které jsou dostupné anebo mobilizovatelné při účelovém jednání“ [Lin 2001: 29]. Jeho základní premisou je, že lidé vstupují do sociálních vztahů a utvářejí společenské sítě za účelem tvorby zisku.

Oproti teoriím lidského a kulturního kapitálu, které vidí kapitál jako investice individuálních aktérů, představuje sociální kapitál aktiva získatelná pouze prostřednictvím sociálních vazeb. Kapitál tak existuje ve dvou podobách, jako osobní či lidský, tj. zdroje vlastněné jedincem, a sociální, kdy se nejedná o jedincova bezprostřední aktiva, ale zdroje dostupné pomocí přímých a nepřímých vazeb. Zdroje mohou být buď připsané (např. pohlaví, rasa), nebo získané (vzdělání, prestižní povolání), mohou mít materiální nebo symbolickou podobu. Pokud jsou investovány za účelem zisku na různých trzích (ekonomický, politický, pracovní trh či určitá komunita), stávají se sociálním kapitálem. Lin tento koncept formuloval již koncem sedmdesátých let v návaznosti na Granovettera [1973] v rámci analýzy využívání sociálních sítí při hledání práce. Tehdy však nepoužíval bezprostředně pojmu sociální kapitál, ale „potenciální sociální zdroje jedince“, resp. „sociální zdroje zakotvené v jedincově sociální síti“ [Lin et al. 1981a, 1981b].⁵²

Nezávisle na Bourdieuovi zavedl pojem sociální kapitál ekonom Glen Loury [1977, 2001]. V jeho pojetí, na první pohled blízkém Bourdieuho, představuje sociální kapitál sadu zdrojů pocházejících z rodinných vztahů a sociální organizace v komunitě, které hrají důležitou roli při kognitivním a sociálním vývoji dítěte a mladého člověka. Na rozdíl od Bourdieua, který ho chápe jako výhody ve vlastnictví elit, Loury akcentuje spíše jeho omezující význam. Koncept mu slouží k analýze meziskupinových nerovností, konkrétně rasové diskriminace v USA. Zázemí rodiny a komunity hraje, vedle individuálních schopností a investic do lidského kapitálu, významnou roli při uplatnění se ve společnosti. Významný podíl rasové nerovnosti tak pochází z geografické a sociální segregace, která činí individuální šance na úspěch závislé na minulé i současné úrovni dosaženého úspěchu stejné sociální

⁵² Podrobněji k Linově koncepci sociálního kapitálu viz Šafr, Sedláčková [2006].

skupiny původu. V důsledku toho černí Američané mají slabší vazby na společensky uznávané instituce.

4.2.3. Sociální kapitál jako normy spolupráce (Coleman)

J. Coleman [1990], o kterém jsme se již krátce zmínili v první přehledové kapitole, ve své teorii sociální směny popisuje fungování vztahů založených na dlouhodobě opakované směně a síťové struktuře. Vychází sice na jedné straně z paradigmatu racionální volby aktérů, odmítá ale extrémní metodologický individualismus, když jednání zakotvuje v sociálních vztazích a struktuře. K tomu Coleman vyvinul pojmový nástroj – sociální kapitál, který podle něj představuje jak aspekt sociální struktury, tak výbavu aktérů v této struktuře, slouží tedy jako spojující článek mezi mikro- a makrostrukturou. Základní funkcí sociálního kapitálu je usnadnit jednání aktéra (kolektivních aktérů) v rámci struktury. Podobně jako lidský či finanční kapitál usnadňuje produkční činnosti. Na rozdíl od lidského či finančního kapitálu, které mají povahu soukromých statků, většina forem sociálního kapitálu (např. sociální normy a sankce) mají povahu kolektivního statku zakotveného v sociálních vztazích, z nějž profitují všichni účastníci. Aktér vytvářející sociální kapitál často „získá jen malou část vzniklého užitku, což tak vede k realitě, že do sociálního kapitálu bývá nedostatečně investováno“ [Coleman 1988: 119]. Na druhé straně se sociální kapitál vyznačuje jednou vlastností, která ho odlišuje od většiny soukromých statků: je prakticky nezczizitelný. I když se Colemanem uváděné příklady sloužící k objasnění definice („pojištění“ vzájemnou důvěrou mezi obchodníky na diamantovém trhu, radikální studentské hnutí vzniklé z homogenních studentských kruhů, důvěra mezi pacienty a lékaři, dohled nad dětmi v sousedské komunitě, vzájemné závazky a příbuzenské vztahy na tržišti umožňující flexibilitu služeb) nezabývají případnými negativními externalitami jednání těchto více či méně uzavřených skupin či komunit, Coleman si je vědom, že sociální kapitál nemusí mít jen pozitivní účinky. „Některé formy sociálního kapitálu, které mají hodnotu při usnadnění určitého jednání, mohou být nepoužitelné, nebo dokonce škodlivé pro ostatní“ [Coleman 1990: 302].

Colemanův koncept sociálního kapitálu rozlišuje tři základní formy: závazky a očekávání, které závisejí na důvěryhodnosti sociálního prostředí (struktury); kapacitu sociální struktury z hlediska toku informací (informační kanály) a normy doprovázené účinnými sankcemi [Coleman 1988: 119]. Efektivita norem závisí na míře uzavřenosti sociální struktury. Zásadní podobu sociálního kapitálu představují normy, které vedou k potlačení individuálního sebezájmu a k jednání ve prospěch kolektivu. Takovéto normy jsou důležité při překonávání problému vytváření veřejných statků. Významnou roli plní sociální kapitál v Colemanově pojetí při akumulaci lidského kapitálu. Coleman použil koncept sociálního kapitálu pro analýzu mezigenerační reprodukce lidského kapitálu při výchově dětí, kdy konkrétně sledoval závislost úspěchu ve škole na velikosti sociálního kapitálu rodiny.

Pro naše zkoumání je velmi zajímavé Colemanovo chápání sociálního kapitálu také jako jakési „poukázky na důvěru“ (*credit slips*). Když člověk udělá něco pro jiného, vytváří tím závazek důvěry. Vlastnictví většího počtu takových „poukázek“ vůči vícero lidem pak lze přirovnat k finančnímu kapitálu. Většina těchto závazků ovšem zůstává nesplacena, protože nejsou vždy navzájem souměřitelné. „Pro tuto formu sociálního kapitálu je pak důležitá míra důvěryhodnosti sociálního prostředí, tedy zda závazky budou v budoucnu oplaceny a rozsah závazků, které člověk aktuálně vlastní“ [Coleman 1988: 102]. Coleman ovšem nerozlišuje mezi různými úrovněmi důvěry (horizontální mezi občany a vertikální, např. mezi elitami), ta se tak u něj stává poněkud vágním konceptem [Grix 2001]. Nelze směšovat vzájemnou důvěru v komunitě, obecnou důvěru vůči cizím lidem a důvěru v instituce. Například pro teorie demokracie je rozlišování mezi vzájemnou důvěrou v komunitě, obecnou důvěrou vůči cizím lidem a důvěrou v instituce naprosto zásadní.

4.2.4. Sociální kapitál jako zdroj soudržné společnosti (Putnam)

Odlišné pojetí sociálního kapitálu zavedl Robert Putnam. Jestliže jak Bourdieuho, tak Colemanův koncept ovlivnil, omezený okruh autorů v sociologii, vydání Putnamovy stati *Bowling Alone* [1995], později knižně [2000], způsobilo vstup tematiky sociálního kapitálu do veřejného diskurzu. Zároveň se dá říci, že odstartovalo vznik samostatného výzkumného odvětví studujícího pozitivní účinky sociálního kapitálu na nejrozmanitější oblasti společenského i individuálního života. Inspirován teoretickou definicí Colemana posouvá Putnam sociální kapitál z oblasti dosahování vzdělání do veřejné sféry, zejména politiky a fungování demokracie obecně, čímž mu přisuzuje roli zdroje na makrosociální úrovni. Svou definici formuloval Putnam v rámci empirického výzkumu občanských struktur v italských regionech v 70. a 80. letech: „Sociální kapitál odkazuje k vlastnostem sociální organizace, jako jsou důvěra, normy a sítě, které usnadňují koordinované jednání, a tak přispívají k výkonnosti společnosti.“ [Putnam, Leonardi, Nanetti 1993: 167] Základní formu sociálního kapitálu u Putnama představují sítě občanské angažovanosti. Hlavním argumentem jeho teorie je, že silná a aktivní občanská společnost vede ke konsolidaci demokracie. V jeho pojetí tak sociální kapitál společnosti závisí na minulém vývoji (*path-dependent*), nejsilnější se stává tam, kde zakotvil v tradicích občanské kultury. Později se velkým tématem Putnama stal pokles občanské participace v uplynulých desetiletích ve Spojených státech, který popisuje právě v článku *Bowling Alone: America's Declining Social Capital* [1995] a následně ve své knize *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community* [Putnam 2000].⁵³

Jádro Putnamova konceptu, podle kterého členství ve skupině či organizaci přispívá k růstu blahodárně působícího sociálního kapitálu na úrovni celé společnosti, se setkala s velkým ohlasem, ale i s výraznou kritikou. Na kritiky Putnam [2000] reagoval tím, že převzal do svého výkladu rozlišení na dva typy sociálního kapitálu na základě různých druhů sociálních sítí: tzv. přemostující (*bridging*) či inkluzivní a svazující (*bonding*) nebo také exkludující, vylučující.⁵⁴ Svazující sociální kapitál vystihuje úzké kontakty mezi lidmi a lze ho popsat jako silná pouta, např. mezi rodinnými přáteli nebo mezi členy stejné etnické komunity. V Putnamově pojetí představuje jakési sociologické „superlepidlo“, které udržuje homogenitu, upevňuje vylučující identitu, slouží k vytváření specifické reciprocity, vnitřní skupinové loajality a mobilizuje solidaritu. Přemostující sociální kapitál naproti tomu zahrnuje spíše vzdálenější kontakty charakteristické slabými vazbami, které mají schopnost překračovat společenské hranice (např. vztahy mezi obchodními partnery, známými a přáteli našich přátel nebo přáteli pocházejícími z odlišných etnických skupin). Putnam ho přirovnává k legendárnímu víceúčelovému mazadlu WD 40. „Spojuje lidi napříč sociálními rozdílnostmi, napomáhá rozšiřování informací a vytváří širší identity a recipocitu, přispívá tedy k celospolečenské kohezi“ [Putnam 2000: 22–23]. Přemostující sociální kapitál tedy dle Putnama podporuje utváření obecné důvěry mezi lidmi, zatímco svazující kapitál vede spíše k partikularizované důvěře.

Putnam ve své typologii vysvětluje i její teoretické implikace a, byť velmi omezeně, poukazuje i na možnost negativního působení v případě svazujícího sociálního kapitálu. Objasňuje, jak se sociální kapitál vytváří a jak funguje v různém prostředí, tedy zda sociální kapitál napomáhá buď makrospolečenské soudržnosti, anebo naopak inkluzi/exkluzi statusově nerovných skupin. V této souvislosti uvedme, že existují dvě zcela odlišné perspektivy působení sociální různorodosti, především etnické, na sociální vazby. Podle kontaktní teorie diverzita podkopává vnitro- i meziskupinové odlišnosti, snižuje etnocentrismus a podporuje

⁵³ Podrobněji se Putnamově knize *Bowling Alone* [2000] budeme věnovat v druhé části v kapitole 3.

⁵⁴ Existuje ještě třetí forma sociálního kapitálu tzv. *spojujícího* (*linking*), který se vztahuje ke kontaktům s jedinci zastávajícími určité mocenské postavení [Grootaert et al. 2004].

meziskupinovou solidaritu, vytváří tedy přemostňující sociální kapitál. Naproti tomu podle konfliktní teorie sociální heterogenita posiluje pouze vnitroskupinovou solidaritu, přispívá tedy k svazujícímu sociálnímu kapitálu. Putnam nabízí třetí hypotézu o stahování se (*constrict theory*), podle které sociální různorodost omezuje jak vnitro-, tak i meziskupinovou solidaritu, tedy obě formy sociálního kapitálu souběžně. V krátkodobém časovém horizontu tak diverzita vede k sociální izolaci, lidé z etnicky rozrůzněných komunit se stahují do sebe, ztrácejí generalizovanou důvěru k druhým, ale ani se neúčastní života své komunity. V dlouhodobé perspektivě lze fragmentaci překonat utvářením tzv. „překlenující identity“, mimo jiné za přispění veřejných politik (výdaje na sociální služby a vzdělání) [Putnam 2007].

Například Alejandro Portes [1998] ale upozorňuje i na nebezpečí přehnaného nadšení z pozitivních účinků tzv. přemostňujícího sociálního kapitálu pro soudržnost celé společnosti a ukazuje, že participativní síť zahrnují stejně jen ty občany, kteří patří k určité společenské vrstvě. Uzavřené formy solidarity fungují naopak v chudších vrstvách, které jsou těmito vnitřními solidárními vazbami pouze úžeji svázány k sobě a vyřazeny ze širší společnosti. Manuel Castells zase oproti Putnamovi tvrdí, že kupříkladu „internet jakožto novou formu, která nutně ničí existující formy sociálního kapitálu, je možné vnímat jako jeden z mnoha faktorů, které narušují některé typy sociální solidarity (založené na pracovní lokalitě, sousedství, přímých příbuzenských vztazích), a naopak podporuje volnější vztahy a provizorní formy angažovanosti. To může napomoci k přesunutí základu lidských interakcí od askriptivního statusu (gender, věk, třída) k dosaženým charakteristikám – společný životní styl, zájmy“ [dle Field 2003: 106].

Také Joseph D. Lewandowski [2006] poukazuje na to, že přemostňující forma může, ale také nemusí spojoovat lidi z různých sociálních tříd. Ukazuje, že dělení na svazující a přemostňující není vhodné, pokud chceme porozumět vzniku a fungování sociálního kapitálu v dnešních vysoce jak ekonomicky, socio-kulturně, tak i etnicky stratifikovaných společnostech. Zavádí místo toho členění na dva typy sociálního kapitálu, který chápe jako dostupné zdroje (síť důvěry a sociálních norem). Zatímco horizontální je přístupný pouze uvnitř specifického strata, tak vertikální představuje skutečně demokratickou formu sociálního kapitálu, protože je dostupný mezi různými sociálními straty. Pro vznik vertikálního sociálního kapitálu nejsou důležitá formální ani neformální občanská sdružení (ty produkují pouze horizontální sociální kapitál), jak tvrdí mainstreamová Putnamova teorie, ale spíše demokratické instituce, např. nezávislé sněmy, radnice apod. Takovéto instituce s pravomocí utvářet legislativu a politická opatření mohou přijímat taková rozhodnutí, jež transformují horizontální kapitál na vertikální, a umožní tak různým sociálním skupinám ve značně stratifikované společnosti přístup k sociálním zdrojům. V této souvislosti Lewandowski používá označení „*strong public*“ jako vlastnost těchto institucí. Vedle nich ale přiznává důležitost pro fungování demokracie i tzv. „*weak publics*“, tedy prostředkujícím skupinám, např. občanským asociacím zvyšujícím veřejnou angažovanost, které dávají dohromady lidi z různých společenských skupin.

Podstatné pro další Od předešlých dvou forem sociálního kapitálu se liší v tom, že vypovídá o vztazích mezi lidmi, kteří nejsou na stejné společenské pozici, nebo mezi členy komunity a těmi, kdo stojí mimo ni. Popisuje tedy hierarchické vztahy mezi aktéry zastávajícími rozdílné mocenské pozice.⁵⁵ Zatímco přemostňující sociální kapitál je tedy ve své podstatě horizontální (týká se lidí s víceméně stejným sociálním postavením), tak jeho spojující forma má spíše vertikální podobu, tj. spojuje běžné lidi s klíčovými politickými zdroji a ekonomickými institucemi.

⁵⁵ Tuto perspektivu zavedl M. Woolcock [1998, 2001] k popisu vztahů vznikajících při setkání místních lidí se zástupci západních institucí (např. Světové banky), podporujících ekonomický růst v rozvojových zemích, kde v přístupu ke službám často vládne korupce a nepotizmus.

4.2.5. Srovnání koncepcí – Bourdieu, Coleman, Putnam

V Bourdieuho pojetí představuje sociální kapitál základ nerovností, naproti tomu Putnam chápe sociální kapitál jako základ soudržnosti celé společnosti, resp. komunity. Bourdieuho úhel pohledu je v tomto smyslu převážně individualistický⁵⁶ – aktér (jedinec, rodina, třída) něco vlastní, což je založeno v sociálních vztazích, jeho znalostech atd. Tato aktiva si může vytvořit, tedy akumulovat svou prací. V Colemanově koncepci představuje sociální kapitál jak aspekt sociální struktury, tak výbavu aktérů v této struktuře.

V souvislosti s třemi výše uvedenými jmény – Bourdieu, Coleman a Putnam – se často hovoří o třech rozdílných tradicích zkoumání sociálního kapitálu. V Bourdieuho pojetí je tak důraz kladen zejména na hodnotu sociálního kapitálu pro privilegované aktéry (jedince, rodiny i celé frakce z dominantní třídy), kteří prostřednictvím svých konexí s jinými privilegovanými nositeli ostatních forem kapitálů budují svou statusovou pozici, zejména pak v situaci, kdy se jim nedostává ekonomického a kulturního kapitálu. Naproti tomu Coleman chápe sociální kapitál jako nástroj k vysvětlení problému kolektivního jednání, tedy toho, proč rozdílní lidé, včetně těch, kdo jsou relativně znevýhodnění, navzájem v určitých situacích kooperují, i když by se na první pohled zdálo, že je pro ně výhodnější své bezprostřední zájmy naplnit prostřednictvím vzájemné soutěže [Field 2003]. Ač jsou východiska Colemanova a Bourdieuova do značné míry rozdílná, jedna věc je spojuje. Oba dospěli ke konceptu sociálního kapitálu skrze zájem o mechanismus úspěšnosti ve škole a její vliv na reprodukci sociálních nerovností [Coleman 1987, 1988; Bourdieu, Passeron 1977].

Teprve Putnam, který vychází z konceptu občanské kultury, rozšířil Colemanův přístup vztahený k rodině a užší komunitě (normy, sítě, důvěra, reciprocita) na celý národ, resp. širší regiony a zaměřil svou pozornost na pozitivní externalitu privátních sociálních sítí pro celou společnost. Jeho pojetí v sobě obsahuje jak aspekty strukturální (vazby, sítě), tak kulturní (závazky, normy a hodnoty).⁵⁷ Sociální kapitál v tomto zorném úhlu snižuje transakční náklady, vytváří blaho pro všechny a přispívá k celospolečenské soudržnosti.

4.2.6. Ekonomické pojetí sociálního kapitálu: rodinná versus spontánní soudržnost (Fukuyama)

Přestože naše zkoumání je zaměřeno především na sociální kapitál v sociologii, zmíníme krátce i pojetí tohoto konceptu v ekonomii. Ta ho chápe za prvé jako součást individuálního lidského kapitálu [např. Glaeser et al. 2002], což je koncept inspirovaný dílem T. W. Schultze, J. Micera a G. Beckera (v sociologii na něj navázali J. Coleman, resp. N. Lin). Pro druhý přístup, blízký Putnamovu pozitivně funkcionálnímu pojetí, představuje sociální kapitál obecné společenské klima snižující transakční náklady směny [cf. Woolcock 1998; Woolcock, Narayan 2000, Fukuyama 1995; 1999]. Tento přístup kladoucí důraz především na míru důvěry, je pro ekonomii v současnosti pravděpodobně nejprůběžnější, a proto se nyní zaměříme na teorii zástupce tohoto proudu, Francise Fukuyamu.

Fukuyama chápe sociální kapitál jako „způsobnost, která vyrůstá z obecně panující důvěry ve společnosti či v její části“ [Fukuyama 1995: 26]. Od ostatních forem lidského kapitálu se podle něj sociální kapitál liší za prvé tím, že je většinou vytvořen a dále předáván prostřednictvím kulturních mechanismů, jako jsou náboženství a tradice, a za druhé, že je

⁵⁶ Je třeba připomenout, že individualistický neznamena individuální, neboť jak jsme upozornili při výkladu Bourdieuho koncepce, v jeho pojetí nemůže být kapitál vytvořen samotným jedincem, ale pouze skupinou, a v tomto smyslu je tedy vlastnictvím skupiny.

⁵⁷ Tento přístup ke studiu sociálního kapitálu označují Van Deth [2003] i Field [2003] za funkcionální.

dosažitelný pouze skrze skupinové jednání, ne skrze jednání, v němž se jednotlivec zaměřuje pouze sám na sebe. Osvojení si soudržnosti je sice mnohem náročnější než osvojení jiných forem lidského kapitálu, ale za to se jedná o vklad, který nelze jednoduše přeměnit či zničit, neboť je založen na dlouhodobě utvářených etických zvyklostech [ibid.: 26–27]. Ve srovnání se sociálním kapitálem, jak ho chápe Pierre Bourdieu, tedy jako síť styků a známostí, které je jedinec schopen mobilizovat pro svoji potřebu, klade Fukuyama velký důraz na složku důvěry a soudržnosti, tedy zejména na dopad sociálního kapitálu v rámci celé společnosti, v čemž se jeho pojetí v mnohém shoduje s Putnamovým přístupem.

Přestože sociální kapitál vyrůstá podle Fukuyamy už z důvěry na úrovni jednotlivých rodin, zásadní je právě překročení rodinné soudržnosti a rozšíření důvěry na oblast nepřibuzenských vztahů. V této souvislosti zavádí Fukuyama pojem spontánní sociabilita, která je podmnožinou sociálního kapitálu. Zde vychází z Durkheimova pojmu organické solidarity, která je výsledkem diferenciací individuů v rámci postupující dělby práce ve společnosti. Tato solidarita je analogická s fungováním orgánů živých bytostí, to znamená, že každý jedinec má svou vlastní funkci a sféru vlastních činností, ale zároveň se podrobuje společným zvykům a praktikám. Prostor pro vlastní iniciativu a respektování individuality a zároveň existence pevných pravidel a společného řádu vede v důsledku k větší pružnosti jak jedinců, tak i celé společnosti [Velký socg. slovník 1996: 1186]. K podobnému závěru dochází také Fukuyama. Míra soudržnosti a důvěry v rámci celé společnosti napomáhá ke kultivaci sociálních čtností a může výrazně ovlivňovat podobu politických a ekonomických institucí. Je-li těžištěm důvěry ve společnosti rodina a příbuzenstvo, není-li tedy důvěra příliš rozšířena v rámci celé společnosti, pak bude převládat zejména rodinné podnikání v rámci nevelkých podniků. Spočívá-li důvěra na určité mezoúrovni, tedy zejména v rámci neziskových a profesionálních organizací, budou v ekonomice převažovat profesionálně řízené korporace středních či větších rozměrů. V případě, že předmětem důvěry bude naopak stát, bude ve společnosti převládat státem řízená ekonomika v podobě státních podniků.

Důvěra v rámci rodiny a ani důvěra omezená na instituci státu nevedou k vytvoření spontánní soudržnosti, neboť ta vyrůstá zejména ze vzájemné důvěry mezi členy společnosti, založené na společně sdílených a respektovaných kulturních normách. Na tomto základě rozlišuje Fukuyama mezi společnostmi s vysokou a nízkou mírou důvěry. Společnosti s vysokou důvěrou a vcelku silnou spontánní soudržností jsou například Spojené státy americké, Japonsko a Německo. Mezi společnostmi s nízkou vzájemnou důvěrou nepřekračující hranice rodin a zároveň silnou tradicí státní centralistické moci řadí Fukuyama například Čínu, Francii či jižní Itálii.

Vliv spontánní soudržnosti na ekonomiku je dle Fukuyamy velmi významný a projevuje se ve všech jejích složkách: je ovlivněna celková struktura národní ekonomiky, jednotlivá odvětví průmyslu, role státu, ale i běžné pracovní vztahy. Celkový vliv se může projevit i v hrubém domácím produktu konkrétní země [Fukuyama 1995: 342]. Takovéto kauzální tvrzení provokuje samozřejmě otázku, zda-li tomu není naopak, tedy zda určitý ekonomický systém neovlivňuje míru spontánní soudržnosti. Fukuyama si bere na pomoc závěry bádání Roberta Putnama, který se zabývá pojmem občanská společnost. Putnam dokazuje, že ekonomika nevypovídá o míře občanské společnosti určitého společenství, ale naopak, že občanská společnost předpovídá výkonnost ekonomiky, a to dokonce lépe než samotné ekonomické faktory [ibid.: 104]. Závěry současných empirických výzkumů prováděných na rozdílně kulturně založených společnostech se ale zdaleka neshodují jednoznačně na prokázání směru závislosti mezi občanskou kulturou a ekonomickou výkonností země. Stále více se ukazuje, že debata je pravděpodobně podobné podstaty jako otázka: „Co bylo dříve, slepice, nebo vejce?“

4.3. Dvě základní paradigmat sociálního kapitálu a jeho typologie

Byť je literatura pojednávající o sociálním kapitálu stará teprve dvě desetiletí a teorii vážící se k tomuto fenoménu lze zatím považovat spíše za nerozvinutou, setkáme se s mnoha konceptuálními přístupy a typologickými rozlišeními. Některé slouží pouze jako typologie různých indikátorů při měření, jiné (např. přemosťující/svazující/spojující) osvětlují samotnou teoretickou bázi konceptu a vysvětlují tak, jaké efekty pro společnost sociální kapitál produkuje. I přes tento dosti bezbřehý a zmatečný rozvoj konceptu sociálního kapitálu v různých vědních oborech lze na obecné rovině vysledovat ustavení dvou v zásadě odlišných perspektiv sociálního kapitálu. Tato dvě ustavující se paradigmat se liší především z hlediska nositelů – „majitelů“, vzniku a efektů sociálního kapitálu. První, spojené s individuální formou, je typické pro ekonomickou sociologii a sociologii vzdělávání (teorie lidského kapitálu a teorie sociální reprodukce, zastřešené v obecné teorii jednání za pomoci mobilizace sociálních zdrojů). Naproti tomu paradigma kolektivního sociálního kapitálu se ustavilo v politologii a ekonomii (teorie demokracie a teorie ekonomického rozvoje).

Základním rozlišovacím kritériem je tedy otázka, přináší-li sociální kapitál zisk jednotlivci, uzavřené skupině (rodině, komunitě), či celé společnosti, tedy představuje-li sociální kapitál soukromý, či veřejný statek [Grootaert et al. 2004; Matějů, Vitásková 2006]. Můžeme tedy hovořit o dvou základních, na sobě do značné míry nezávislých podobách sociálního kapitálu: individuální (individuální zdroj) a kolektivní (komunitní či veřejný). Za představitele prvního pojetí bývají považováni, jak jsme již dříve uvedli, Lin, Bourdieu a částečně i Coleman, za proponenta druhého kolektivního pojetí Putnam [Wall et al. 1998].

Jak ale poukázal již Coleman, „sociální kapitál nemůže být soukromým statkem žádné osoby, která z něj profituje“ [Coleman 1990: 315]. Vzájemná interakce lidí, tedy to, že se lidé vzájemně a opakovaně setkávají (aktivita v sítích), plodí většinou nějaké externality. Ty mohou být z hlediska širší společnosti pozitivní anebo negativní (např. mafie, ale i Bourdieuho exkluzivní golfové kluby). V Putnamově pojetí je to nakonec vždy pozitivní efekt, tedy sociabilita vždy vede k tvorbě sociálního kapitálu. Putnam si je vědom toho, že externí efekty sociálního kapitálu (sítě a normy vzájemnosti) nemusí být vždy pozitivní. V této souvislosti uvádí příklad teroristického útoku na federální úřady v Oklahomě. Otázka však nezní, zda sítě jsou pozitivní nebo negativní, tedy zda lidé v nich dělají nebo nedělají dobro či zlo pro společnost, ale zda při tom vytvářejí, když ne přímo, tak alespoň jako externality, sociální kapitál jako kolektivní statek. Extrémně vzato, nezamýšleným důsledkem působení uzavřených teroristických sítí se stalo to, jak poukazuje Putnam [2002], že po 11. září 2001 došlo k nárůstu občanské participace, důvěry v instituce i zájmu o věci veřejné. Určující je tedy podle nás nikoliv pouze to, jaká činnost v sítích probíhá, ale z hlediska kolektivního sociálního kapitálu také to, kdo z toho profituje.

V rámci dvou výše uvedených paradigmat dále rozlišujeme další podtypy sociálního kapitálu.⁵⁸ První typ byl v sociologii zkoumaný dávno před zavedením tohoto pojmu, a to především při analýzách sociálních sítí.⁵⁹ Tento typ nazýváme individuální mobilizační, neboť slouží aktérovi k dosažení jeho individuálních cílů prostřednictvím mobilizování jemu dostupných zdrojů v sociální síti. Vedle něho je však třeba odlišit individuální interakční sociální kapitál, který je tvořen samotnou sociální interakcí, jde tedy o míru sociability jedince. Ten se pak pochopitelně stává konstituční složkou jak individuálního mobilizačního, tak i kolektivního sociálního kapitálu produkujícího pozitivní externality pro celou komunitu nebo společnost na makroúrovni. Tento typ představující kolektivní statek bývá spojován nejčastěji se jménem Roberta Putnama.

⁵⁸ Podrobněji k jejich měření viz Šafr, Sedláčková [2006].

⁵⁹ Analýza sociálních sítí (SNA) se zabývá studiem vazeb mezi aktéry (sociálními objekty) a účinky těchto vazeb [Wasserman, Faust 1999]. Podrobný přehled vývoje studia, přístupy a pojmový aparát SNA lze nalézt ve statí L. Buštkové [1999a].

Navržená perspektiva sociálního kapitálu nesleduje jen pouhou logiku veřejný–soukromý statek (jako např. [Matěju, Vitásková 2006]), ale odráží dvě roviny významu sociálních sítí pro jedince. Na jedné straně to je míra sociability vyjadřující kontakty s druhými lidmi, důležitá například pro internalizaci sociálních norem, a tím utváření kolektivního sociálního kapitálu, a na druhé straně je to schopnost těžit z potenciálu takovýchto kontaktů pro vlastní užitek. Colemanovo pojetí pak navrhuje označovat jako komunitní vzhledem k tomu, že se vztahuje jak k jedinci, tak k užším komunitám (etnické, profesní skupiny) a osciluje někde mezi individuálním a kolektivním statkem.

4.4. Utváření sociálního kapitálu, model „Putnam-plus“ (Halpern)

Jak je patrné z předchozí části, perspektiv, jak chápat sociální kapitál, existuje velké množství. Nejen následkem toho je teoretické ukotvení sociálního kapitálu stále značně roztržité. Dá se říci, že nejdiskutovanější, a to nejen v akademickém diskurzu, je teorie recipročního vlivu sociálního kapitálu na utváření občanské společnosti [Putnam, Leonardi, Nanetti 1993; Putnam 1995, 2000; srovnej s kritikou Edwards, Foley 1998, 2001; Lewandowski 2006]. Značně zjednodušeně ji lze vyjádřit jako vzájemně propojený řetězec vytvářející ideál demokracie, kdy dobrovolná participace vede k sociální důvěře. Přestože tomuto tématu bude věnována celá druhá část práce, nyní ještě v rámci teorií sociálního kapitálu uvedeme model Davida Halperna [2005]. Ve svém kauzálním modelu „Catherine cyklus“ či „Putnam-plus“, který se týká působení sociálního kapitálu na makrospolečenskou úroveň, Halpern komplexněji rozpracovává Putnamova východiska.

Halpern jako reprezentant paradigmatu kolektivního sociálního kapitálu se ve své teorii zabývá tím, jak konkrétní podmínky – investice do veřejných statků (vzdělání, opatření státu veřejných a sociálních služeb) –, vytvářejí prostředí, které stimuluje sociální důvěru, občanství a občanskou participaci.⁶⁰ Tyto podmínky pak vedou zpětně k pozitivnímu vývoji pro společnost a upevňují její sociální soudržnost. Jeho teoretický model lze označit za extenzi neo-Tocquevilleské teorie demokracie (Putnam) a ekonomického růstu (Fukuyama). Ve svém „koloběhu sociálního kapitálu“ se Halpern snaží zobecnit masu poznatků mnoha empirických výzkumů, které na jedné straně prokazují existenci pozitivní korelace mezi množstvím sociálního kapitálu, ekonomickým růstem, nízkou mírou kriminality a korupce, lepším veřejným zdravím (a mnoha dalšími ukazateli) a na straně druhé úrovní veřejných výdajů a efektivitou státních institucí.

Původně formuloval Halpern své „magické Catherine soukolí“ utváření sociálního kapitálu pouze na makrospolečenské úrovni jako model vzájemných vztahů, v jehož jádru tkví společné „pro-sociální“ hodnoty, zejména vzájemný respekt, důvěra a ohleduplnost k druhým. Halpern argumentuje, že vyvážené státní výdaje na veřejné statky jako vzdělání a sociální zabezpečení oslabují ekonomické a statusové rozdíly, a následně tak vytvářejí prostředí, které stimuluje sociální důvěru, komunitní a spolkový život. Tyto podmínky pak napomáhají k produkci pozitivních externalit, jako jsou lepší zdraví, nižší kriminalita, ekonomický růst a aktivní občanství. „Občané v takovéto společnosti jsou pak obecně spokojenější se společenskou situací a jsou ochotni platit daně a znovu zvolit vládu, která bude udržovat běh tohoto soukolí.“ [Halpern 2005: 276]

Pochopitelně existuje podle Halperna i obrácený model, kde nízká mezilidská důvěra podkopává důvěru v instituce. Nedůvěra se pak společností šíří jako infekce, v důsledku toho

⁶⁰ David Halpern působí v posledních letech jako poradce britského vládního think tanku Prime Minister's Strategy Unit. Právě britská vláda, spojená s politikou New Labour, věnuje problematice sociálního kapitálu v sociální politice a roli státu při jeho vytváření velkou pozornost.

může dojít k rozbujení korupce a vládní výdaje na podporu statků podporujících soudržnost začnou klesat. Poklesem výdajů se dále oslabí důvěra ve větší části společnosti, narostou statusové rozdíly, které zase zpětně vedou k podkopání důvěry, na které je založen občanský život. Autor uvádí jako příklad takového protisměrného otáčení kola utváření sociálního kapitálu v rozvojových zemích a ve státech bývalého Sovětského svazu. Funkce distribuce bohatství při utváření kolektivního sociálního kapitálu je nezanedbatelná, „bylo zjištěno, že ekonomická nerovnost je korelována s nízkou úrovní sociálního kapitálu, což naznačuje, že rozevírání se socioekonomické struktury má tendenci podkopávat společné základy, na nichž je většina sociálního kapitálu vystavěna“ [ibid.: 281].⁶¹

Halpernův model celospolečenské soudržnosti, na rozdíl od jiných (např. Putnamova důrazu na spolkový život upevňující demokracii), zdůrazňuje roli státu při utváření sociálního kapitálu. Významný je rovněž tím, že zavádí roli veřejných výdajů. Tím totiž poukazuje na to, že i na makrokolektivní úrovni lze o sociálním kapitálu hovořit jako o kapitálu, tedy že lze do něj investovat. Na mikroúrovni model funguje hlavně v rámci mezigenerační linie jako koloběh neustále se opakující socializace. Na mezokomunitní rovině posiluje společenskou důvěru pochopitelně spolkový život. Důležitá je ale podle Halperna zapojenost do takových organizací, které mají co nejroznorodější členstvo. Bez neustálého vzájemného mísení roznorodých etnických a statusových skupin nedochází k vytváření pozitivního přemostřujícího sociálního kapitálu. Prokázáno je rovněž, že ten narůstá také tam, kde etnické skupiny mají zároveň silný vnitřní svazující sociální kapitál. Ten pro ně totiž představuje jakousi bezpečnou základnu, která jim umožňuje překonávat různé kulturní rozdílnosti. Naproti tomu k oslabení přemostřujících vazeb dochází v takovém prostředí, kde je zvýšená prostorová mobilita a vysoce urbanizované odlidštěné prostředí, které neumožňuje lidem navazovat vzájemné kontakty.

V duchu původní Putnamovy práce [Putnam, Leonardi, Nanetti 1993; Putnam 1995] vrací Halpern také znovu pozornost k roli historie a kultury při vysvětlení makroroviny, tj. regionálních či národních rozdílností v úrovni sociálního kapitálu. Neméně důležitá jsou pak také institucionální specifika regionu.⁶²

4.5. Sociální kapitál v české sociologii

Na problematiku sociálního kapitálu se pozornost české sociologie zaměřila v podstatě ještě v období před propuknutím boomu výzkumu jeho kolektivního typu.⁶³ Bylo to především v rámci individuálních dispozic při studiu mezigenerační mobility a dosahování vzdělanostního statusu. Později konceptu sociálního kapitálu využila česká sociologie významně také jako jednoho z vysvětlujících mechanismů postsocialistické vnitrogenerační mobility, zejména při utváření nových elit.

4.5.1. Individuální sociální kapitál – síť kontaktů a známostí

Zevrubně představil Bourdieua, ale i Colemanovo pojetí sociálního kapitálu a především originálně aplikoval při svém výkladu pádu socialistického režimu Ivo Možný ve svém eseji *Proč tak snadno...* [1991]. Sociální kapitál chápe jako instrumentální osobní kontakty udržované za účelem získávání nedostatkového zboží a služeb (protektce v duchu oblíbeného hesla „musíme si pomáhat“). V jeho pojetí tak tvoří součást ekonomiky daru jako

⁶¹ Podobný argument zdůrazňující roli sociálních nerovností (zejména stratifikačních) při posilování či oslabování makrospolečenské soudržnosti lze nalézt v [Machonin et al. 2004].

⁶² Takovým přístupem se vyznačuje komparativní studie občanské participace ve dvou odlišných krajích ČR [Stachová 2008], která poukazuje na roli jak sociokulturních, tak i institucionálních faktorů (lokální politické instituce) při utváření občanské angažovanosti.

⁶³ Velmi dobře to ilustruje obrázek 1.

systemu „sháněním nasazením sociálního kapitálu“. Jde tedy o aplikaci teze o konverzi kapitálů na ekonomickou směnu v nedostatkové ekonomice. Na jednom místě dokonce Možný hovoří o „trhu kapitálu sociálního a symbolického“. Připomeňme, že Bourdieuhova teorie [1984] pojednává o mezigenerační transmisi třídního postavení aktérů vybavených nestejnými objemy a kompozicemi různých forem kapitálu. Nevýhodou sociálních zdrojů vlastněných a mobilizovaných rodinnými klany za socialismu bylo, že ač kumulovatelné, byly v tehdejší režimu jen obtížně mezigeneračně přenositelné. „Špinavé známosti nelze v žádné bance uložit a pak v jiném kontextu použít, špinavé peníze ano“ [Možný 1991: 61–62]. Rodinné sítě v pozdním socialismu dle Možného okupovaly veřejný prostor, kolonizovaly stát a přispěly tak k pádu komunismu. ... a jak si při každé změně každý nesl s sebou nashromážděný sociální kapitál, tedy k sobě vytvořené závazky a svá oprávněná očekávání, spěkal se celý systém v jeden celek jako klubko šňůr z umělé hmoty vystavené žáru“ [ibid: 57]. Podle autora tak jedním z důvodů pádu režimu byla snaha establishmentu vymanit se ze svazujících příbuzenských vztahů, které snižovaly jejich akční rádius, a legitimizovat způsoby nabývání ekonomického kapitálu.

Kromě zmíněné průkopnické eseje Ivo Možného [1991] významně přispěl na rovině empirického zkoumání sociálního kapitálu Petr Matějů [Matějů et al. 1991; Matějů 1993; Matějů, Lim 1995; Matějů, Vitásková 2006]. Ten, podobně jako Možný, pojímá sociální kapitál jako schopnost respondenta mobilizovat v případě nutnosti sítě neformálních kontaktů, tj. účast v neformálních sociálních sítích vzájemně výhodných kontaktů a známostí. Ukazuje, že skrze konverzi sociálního na ekonomický kapitál docházelo na počátku 90. let ke zvyšování životních šancí během transformace u těch, kteří byli vybaveni sociálními sítěmi z minulého režimu a byli schopni je aktivizovat, např. pro získání řídicích funkcí či pro vstup do podnikání v režimu novém.

V devadesátých letech byla ve výzkumech věnována také pozornost vzniku a fungování lokálních politických institucí na místní úrovni. Roli sociálních sítí při vzniku lokálních politických elit, zdroje jejich legitimacy a politické autority zkoumá studie Lenky Bušťíkové [Bušťíková 1999b]. Vznik nových sítí charakterizovaly dvě fáze: počáteční rozvolnění sítí založených na předrevolučních známostech a jejich přeskupení a zpevnění při procesu vzniku nových zájmových koalic v lokální politice.

Zvláštní pozornost si pak zaslouží analýza přenosu sociálního kapitálu z rodičů na jejich děti v průběhu socializace, uplatňující přístup blízký původnímu Colemanovu pojetí sociálního kapitálu jako sociální důvěry a spolkové participace rodičů [Veselý 2006]. Další autoři poukazují v teoretické perspektivě na potřebu věnovat pozornost ekonomické kultuře, morální dimenzi a zakořeněnosti ekonomických procesů, při analýze procesu transformace [např. Večerník 2002; Skovajsa 2004]. V empirické praxi tento přístup uplatňuje např. Ryšavý [2004] zkoumající roli důvěry během ekonomické transformace v devadesátých letech jako pojistky proti riziku v rámci rodinných sítí při rozvoji malého podnikání na malém městě a Sirovátka [1997] při analýze role sociálních sítí u marginalizovaných lidí na trhu práce.

4.5.2. Kolektivní sociální kapitál – důvěra a občanská participace

Spíše negativní konotace sociálního kapitálu, uvedená I. Možným, která byla plně v souladu s převažujícím a oblíbeným používáním významu pojmu „konexe“ v běžném diskurzu, měla díky své popularitě zřejmě za následek, že sociologové střední generace jen poměrně pomalu inkorporovali koncept kolektivního sociálního kapitálu, a to i přesto, že Colemanova a Putnamova koncepce byla v českém prostředí představena poměrně záhy

[Vajdová 1996; Ryšavý 1999].⁶⁴ Empirické zkoumání kolektivního sociálního kapitálu se tak v české sociologii na rozdíl od jiných kontinentálních sociologií nikterak nerozmohlo. Odlišná byla například situace v Německu, kde se Putnamovo dílo setkal s velkou odezvou,⁶⁵ jak popisuje Bayer [2005]. Teprve v poslední době se postupně objevují publikace zkoumající občanskou participaci, sociální a institucionální důvěru [Raiser et al. 2002; Rakušanová 2005; Stachová 2008; Matějů, Vitásková 2006; Rakušanová, Řeháková 2006; Vlachová, Lebeda 2006; Sedláčková 2006] a sociální soudržnost [Hlaváček 1999; Machonin et al. 2004, Musil et al. 2004].

Putnamovým konceptem politické kultury a sociálního kapitálu se inspirovali autoři případové studie tří českých měst „Politická kultura lokálních společenství“ uskutečněné v roce 1994 [Vajdová, Kostelecký 1997]. Zkoumány byly obecnější hodnotové orientace (klientelismus, paternalismus, tradicionalismus a důvěra) a postoje k lokální politice u občanů i lokálních elit. Jako významný faktor určující politické postoje a participaci místních občanů se ukázal tzv. symptom outsidera, tedy pocit vyřazenosti, bezmocnosti cokoliv v komunální politice ovlivnit.

Uvedené zkušenosti se studiem přerodových systémů tak vedou k otázce, zda Putnamův koncept „pozitivního“ kolektivního sociálního kapitálu, vztahující se ke specifickým americké občanské společnosti, může sloužit jako univerzální nástroj analýzy sociálních sítí v jakékoli zemi či zda je neoddelitelně vázán pouze na určitý specifický kulturní kontext.

Probíhající obrat zájmu českých sociologů od individuálního ke kolektivnímu konceptu sociálního kapitálu ilustruje i předmluva druhého vydání citované Možného knížky *Proč tak snadno* z roku 1999. Jeho heslu „Buduj důvěru!“ je třeba rozumět jako potřebě podporovat utváření kolektivního sociálního kapitálu v české společnosti, abychom se zbavili „etiky klanové společnosti“, kterou jsme zdědili z dob socialismu.

4.6. Shrnutí

Tato kapitola byla věnována podrobnému přehledu nejvýznamnějších teoretických konceptů a typologií sociálního kapitálu. V úvodu jsme poukázali na nebývalý rozmach tohoto konceptu v sociálních vědách, zejména v posledním desetiletí. Zevrubně a kriticky jsme se věnovali přístupům Pierra Bourdieua – sociální kapitál jako jeden z nástrojů třídní reprodukce, Jamese Colemanu – sociální kapitál jako normy spolupráce při výchově a v životě komunity, a Roberta Putnama – sociální kapitál jako základ soudržné společnosti. Představili jsme také ekonomizující pojetí Nana Lina – sociální kapitál jako zdroje zakotvené v sociální síti – a Francise Fukuyamy – spontánní soudržnost jako pilíř ekonomické prosperity.

V rámci existujících konceptů jsme rozlišili dva základní typy sociálního kapitálu: individuální a kolektivní. Ukázali jsme, že s nimi spojené větve studia se postupně konstituovaly jako dvě rozdílná paradigmatata. Vzhledem k tomu, že naše téma důvěry a demokracie spadá jednoznačně pod paradigma kolektivního sociálního kapitálu, zaměřili jsme se zejména na tuto linii a představili jsme blížeji i model shrnující komplexně dané paradigma – Halpernův makrospolečenský model utváření důvěry a participace „Putnam-plus“.

V závěru jsme se věnovali také studiu sociálního kapitálu v české sociologii, která tento koncept aplikovala před nástupem studia kolektivního typu (spojeného s Colemanem a

⁶⁴ Dokumentuje to i zpracování hesla sociální kapitál uvedené ve *Velkém sociologickém slovníku* z poloviny devadesátých let, které ho s odkazem na P. Bourdieua definuje jako „sumu aktuálních i potenciálních zdrojů, které může určitá osoba využívat díky tomu, že se zná s druhými lidmi. Je to bohatství styků a známostí, které mohou být užitečné“ [Keller 1996]. O Colemanově konceptu (kooperace, důvěra, normy, sankce) se zde nic nedozvíme.

⁶⁵ Putnam zde dokonce editoval monografii s originální úvodní kapitolou [Putnam 2001b].

Putnamem), a to především při analýze vnitrogenerační mobility po roce 1989 a přetváření existujících sociálních sítí. V důsledku toho je v rámci českého diskurzu kolektivního typu sociálního kapitálu, tedy sociální důvěře a občanské participaci, věnována pozornost až v posledních letech.

Z problematiky důvěry a sociálního kapitálu se během několika posledních let stalo samostatné teoretické i výzkumné odvětví. V podstatě se dá říci, že v sociálních vědách neexistuje oblast či téma, kde by se perspektiva těchto konceptů neuplatnila. Jejich popularita navíc spočívá v praktické rovině v tom, že se jedná z velké části o tzv. měkké proměnné podmiňující sociální, ekonomický i politický rozvoj. Na teoretické rovině jsou pak tyto koncepty atraktivní tím, že nabízejí určité přemostění mikro- a makroroviny sociologických analýz, a možná tedy do budoucna přislíbují i překlenutí tradiční dichotomie individua a společnosti. Navíc jde o koncepty zásadně kontextuální jak v prostoru, čase, tak i kultuře. Za jejich velký přínos lze považovat také skutečnost, že vytvářejí platformu pro vzájemnou konfrontaci poznatků rozdílných oborů, jako jsou ekonomie, antropologie, sociologie a politologie, při snaze pochopit zákonitosti života lidí ve vzájemných interakcích

Uvedené teoretické konceptualizace sociálního kapitálu a důvěry jsou často považovány za univerzálně použitelné při analýze jakékoli společnosti. Empirické výzkumy fungování sociálního kapitálu v postkomunistických zemích střední a východní Evropy ale ukazují, že o tomto konceptu nelze uvažovat bez znalosti specifického kontextu, v kterém se utváří. V druhé části práce, která je věnována teoriím vztahů důvěry, demokracie a sociálního kapitálu, se proto pokusíme maximálně zohlednit specifčnost těchto vztahů v transformujících se společnostech. U každého probíraného tématu – demokratický systém, legitimita režimu, občanská participace, důvěra v druhé lidi a důvěra v instituce – poukážeme na odlišnosti v platnosti teorií pro západní země a země postkomunistické.

ČÁST II.
DŮVĚRA A DEMOKRACIE

1. Demokracie jako systém, důvěra jako strategie

Při hledání souvislosti mezi demokracií a důvěrou se můžeme nejprve zamyslet nad jejich společnými podmínkami a charakteristikami. Podíváme-li se na to, jaké jsou podmínky existence demokracie a co ji charakterizuje, můžeme jmenovat například: svobodu, možnost volby a výběru, dodržování společných pravidel, rovnost, rozdělení pravomocí, aktivitu, víru v určitý ideál, ale také křehkost a určitou nejistotu. Všechny tyto charakteristiky mohou být vztaženy i na důvěru, která je právě způsobem jednání v kontextu svobody, tedy i rizika, a která se opírá o víru v druhé lidi. Definujeme-li důvěru jako určité spolehnutí se na druhou osobu, či instituci, že nezneužije jistou část mé svobody, kterou aktem důvěry vkládám do jejích rukou, vidíme, že tato definice vystihuje také jeden z nejdůležitějších principů demokracie – tedy nezneužití svobody. Vazbu mezi demokracií a důvěrou si můžeme představit jako vztah určitého systému (společenského či politického) a určité strategie jednání, která nám pomáhá se v systému orientovat a při jejímž dodržování je systém funkční.

1.1. Dvě tradice smýšlení o důvěře a vládnutí (Hobbes, Locke)

Russel Hardin [1998] rozlišuje dva směry myšlení v nichž byla důvěra tradičně spojována s vládnutím. První myšlenková tradice vychází už z řeckých zásad a předpokládá, že důvěra je možná na základě existence práva. Na tuto tradici navazuje později například myšlení hobbesovské, které za přirozený stav lidstva považuje „válku všech proti všem“, a společenská smlouva je zde tedy založena na základě strachu a nedůvěry vůči druhým lidem a na vložení moci do rukou jediného vládce.⁶⁶ Druhá tradice, na kterou současná diskuze o důvěře navazuje, zdá se častěji, vychází z Lockova pojetí společenské smlouvy.⁶⁷ To je naopak postaveno na mezilidské důvěře v dodržování vzájemných závazků a společnost může být tedy založena na občanské vládě, rozdělení pravomocí a možnosti vyjádření nedůvěry občanů vůči vládě. Politický filozof John Dunn [1984], jehož interpretace Locka se stala základem tohoto proudu, tvrdí, že v Lockově politické filozofii není vztah mezi občany a vládou jen vztahem smluvním, ale je vztahem důvěry, kdy vládci jednají v zájmu lidu [Hardin 1998: 9].

Jak ukážeme v této kapitole, tyto dva základní směry uvažování o důvěře a politickém systému do jisté míry přetrvávají, pouze jejich argumenty a nástroje dokazování se staly sofistikovanějšími. Jedná se na jedné straně o proud racionalistický, který klade důraz na důvěru jako na racionální jednání a pro nějž má důvěra v rámci demokracie pouze omezené uplatnění. Na straně druhé kulturalistický proud chápe důvěru naopak jako morální hodnotu, kterou je třeba uplatňovat na všech stupních demokratického systému.

Dříve než se ale ponoříme do zkoumání vztahu důvěry a demokracie a budeme se věnovat rozdílným názorům dvou výše uvedených směrů, zaměříme se v úvodu alespoň v krátkosti na vymezení samotného konceptu demokracie.

⁶⁶ Thomas Hobbes se zapsal do dějin politické filozofie svými spisy *O občanu* 1642 a *Leviatan* 1651.

⁶⁷ Své pojetí společenské smlouvy popisuje John Locke v knize *Dvě pojednání o vládě* 1690.

1.2. Vymezení konceptu demokracie

Alexis de Tocqueville [1835–1840] vymezil v 19. století demokracii⁶⁸ vůči aristokracii jako společnost založenou na rovnosti. Přestože v demokracii samozřejmě přetrvávají rozdíly mezi lidmi, jsou tyto rozdíly dle de Tocquevilla individuální a nejedná se tedy o rozdíly na základě stavovské determinace. Mravním základem demokracie je tzv. demokratický étos, založený za prvé na individualismu, ve smyslu spoléhání se na vlastní rozum místo na tradiční autority, za druhé na ubývání silných přirozených vazeb mezi lidmi, ale zároveň na utváření nových vazeb vzájemné sympatie či pomoci. Třetí charakteristikou demokracie je podle de Tocquevilla tendence k izolaci, která se může stát demokracii nebezpečnou, bude-li v důsledku jedinec stát sám proti státu. Z tohoto důvodu považuje de Tocqueville za sine qua non fungujícího demokratického systému mezostruktury, tedy politické a občanské spolky a sítě loajality, solidárnosti a víry [de Tocqueville 1990].

1.2.1. Minimalistická versus maximalistická definice (Schumpeter, Dahl)

Za již moderní definici demokracie lze považovat Schumpeterovo minimalistické vymezení demokracie. J. A. Schumpeter [1942, 1946] chápe demokracii jako politický systém založený na svobodných volbách s všeobecným volebním právem, kde jsou vládnoucí odpovědní občanům. Tento utilitaristický přístup podtrhuje zejména aspekt demokracie jako svobodné soutěže o moc.

Neoutilitarista Robert Dahl [1989] k této Schumpeterově minimalistické definici přidává institucionální a procedurální znaky demokracie a vytváří tak definici demokracie označovanou naopak za maximalistickou [Rose, Shin, Chull 2001: 334]. Dahl se pokouší o překonání rozdílu mezi teoretickým ideálem demokracie a realitou existujících demokracií. Vychází z definice tzv. „úplné demokracie“, která je přístupná všem občanům. Namísto označení demokracie zavádí termín polyarchie, který označuje reprezentativní systém volený širokou základnou dospělých voličů jako historický typ demokracie 20. století. Termínem polyarchie tedy Dahl míní vládu mnohých, ne však všech. Tento typ „ne-ideální“ demokracie Dahl definuje jako režim, v němž: 1. Kontrola nad rozhodnutími vlády je ústavně právně zaručena volenými zástupci. 2. Volení zástupci jsou vybírání ve svobodných, regulérních a pravidelných volbách. 3. Téměř všichni dospělí mají volební právo. 4. Téměř všichni dospělí mají právo kandidovat na volené pozice. 5. Občané mají právo vyjádřit se svobodně k politickým záležitostem. 6. Alternativní zdroje informací jsou svobodně a legálně dostupné. 7. Každý má právo založit strany, nátlakové skupiny a další sdružení nezávislá na státu [Dahl 1989: 10].

Tato koncepce byla široce přijata, a to i na poli empirického výzkumu, kde se výzkumníci snažili na jejím základě vytvořit kvantitativní škálu měřící míru demokratičnosti jednotlivých zemí. Jako problematické se ale ukázalo například měření šestého a sedmého kritéria, tedy jak mnoho alternativních zdrojů informací je dostačující a jak mnoho stran stačí, aby byl občanům poskytnut dostatečný výběr.⁶⁹

1.2.2. Sociohistorický přístup ke konceptu demokracie

Německý sociální historik Hartmut Kaelble [2005] se domnívá, že k politické definici demokracie je třeba přidat její sociokulturní rozměr. Kromě politického smyslu, kdy demokracie představuje přijetí ústavy zakládající rozdělení politické moci, kontrolu vlády

⁶⁸ Demokracie (z řeckého *demos* = lid; *kratos* = vláda) byla zavedena původně jako jedna ze tří forem politických společenství definovaných Aristotelem, a to spíše v negativním smyslu jako „vláda lůzy“.

⁶⁹ Jsou dostačující dvě strany nebo pěticet? Nebo, jak tvrdí někteří politologové, příliš mnoho stran dělá vládu méně zodpovědnou vůči voliči?

parlamentem, pravidelné a svobodné volby a nezávislé soudy, je podle Kaelbleho proces demokratizace charakterizován sociokulturně, a to následujícími znaky: 1. Stát garantuje základní občanská, politická a sociální práva, která jsou zároveň hodnotami a normami občanů. 2. Občané se identifikují se státem založeným na principech demokracie, ne jako územím definovaným pouze etnicky či negativně jako územím vymezeným hranicemi, které je třeba bránit před nepřítelem. 3. Rozvíjí se občanská společnost, která zahrnuje odbory, dobrovolná sdružení a sociální sítě. 4. Veřejné mínění vstupuje do dialogu s politickou mocí prostřednictvím médií, organizací a odborů.

Kaelble si uvědomuje, že sociokulturní znaky demokratizačního procesu se rozvíjejí postupně a v dlouhodobější perspektivě, a proto je můžeme v různých demokraciích nalézt v odlišném stupni pokročilosti. Upozorňuje ale také, že tyto sociokulturní znaky mají ambivalentní charakter, neboť jestliže na jedné straně představují zakořeněnost demokracie, na druhé straně byly právě v krizových situacích demokracie často zneužity autoritativní mocí [Kaelble 2005: 11].

Také Orlando Patterson [1999] se přiklání spíše k sociohistorickému přístupu, oproti pozitivistickému, který vytváří model demokracie na základě zobecnění vlastností současných demokracií, a to buď na základě tzv. ideálního typu vytvořeného dle vzoru nejvyspělejších demokracií, nebo tzv. součtového typu vytvořeného z průměru existujících příkladů demokracií. Sociohistorický přístup oproti tomu hledá centrální tendence konceptu demokracie v první řadě analýzou jejího vývoje, podmínek, za kterých se poprvé ustavila, a poté sledováním jejích proměn v čase, tak jak byla přetvářena politickými událostmi a běžnými občany [Patterson 1999: 158]. Demokracie podle Pattersona vždy pro běžné lidi představovala určitou formu sdílení moci a zkušenost s kolektivní mocí, která utváří stát, v němž žijí. Centrální ideou demokratické komunity je proto podle něj: pojem bratrské rovnosti, participace v politickém životě, legální rovnost, zákony, svoboda a sdílení moci.

V návaznosti na Rousseaua Patterson také poukazuje na tři typy svobod, bez nichž se demokracie neobejde: nebýt v moci druhého, mít možnost mít moc nad jinými a nad majetkem a spolupodílet se na moci v komunitě. Zároveň ale Patterson paradoxně k západnímu vnímání demokracie jako svobody tvrdí, že se žádná demokracie neobejde bez podílu nesvobody. Například v původním a nejjednodušším typu demokracie, který existoval v antickém Řecku, byly součástí demokratického politického systému také nesvobodní, otroci, a rovněž ženy, které neměly status občana. V současném pojetí (nepřímé) demokracie se podle Pattersona nesvoboda projevuje tak, že občané volí zástupce, kteří za ně vládou, čímž dochází ke ztrátě svobody rozhodovat o politických záležitostech.

Patterson ve své stati také zmiňuje tři zásadní problémy, se kterými se současný systém demokracie potýká. Jde o úpadek občanské angažovanosti, úpadek afektivní (obecné mezilidské) důvěry a o nedůvěru v politické instituce [Patterson 1999]. Jeho výčet problémů současných demokracií se v podstatě zcela kryje z oblastmi zájmu kulturalistického proudu, jehož přístupu ke zkoumání demokracie se budeme nyní věnovat.

1.2.3. Konsolidace demokracie

Otázka „jak se rodí demokracie“ byla zkoumána nejprve na příkladu západních evropských demokracií, přičemž studium bylo zaměřeno hlavně na sociální, kulturní a ekonomické podmínky demokracie. Poté následovala retrospektivní analýza meziválečného období, která se tázala, co vedlo ke zhroucení demokracií. Ve 40. a 60. letech byl v ústředí proces dekolonizace, a tedy otázka nutných podmínek pro ustavení demokratických systémů v třetím světě. 70. a 80. léta se nesla ve znamení zkoumání tzv. „třetí vlny demokracie“ v zemích jižní Evropy, Latinské Ameriky a Východní Asie, které přidávalo argumenty k přesvědčení, že demokracie nemusí vyrůstat ze specifických podmínek kultury

západní společnosti. Zhroucení komunistických režimů ve střední a východní Evropě a v Rusku na konci 80. či počátku 90. let přineslo další impulz k analýze procesu demokratizace.

Jestliže se zpočátku jednalo spíše o hledání jednotného trendu, od druhé poloviny 90. let je zkoumání zaměřeno více na odlišnosti ve vývoji v různých zemích. Mezi základní přístupy ke zkoumání patří: struktura versus jednání, determinizmus versus voluntarizmus, dědictví minulosti versus tvůrčí vedení [Anderson et al. 2001: 2].

Z racionalistického pohledu je demokracie konsolidovaná v případě, že demokratické instituce jsou jak spravedlivé, tak efektivní [Przeworski 1991]. Ze statického pohledu tedy musí být vnímány jako „férové“, to znamená, že veškeré důležité politické síly musí mít čas od času možnost prosazovat své zájmy a hodnoty. Z dynamického hlediska musí být politické instituce efektivní, což znamená, že i případný neúspěch se musí jevit jako lepší než možná alternativa nedemokratického režimu. Tyto dva aspekty se spojují v tom, že všichni zúčastnění považují za výhodné respektovat pravidla demokratické hry. Jak říká sám Przeworski: „Najíst se a moci mluvit – tedy netrpět hladem a represí. To jsou základní hodnoty, které podněcují celosvětovou honbu za demokracií a ekonomickou racionalitou.“ [Przeworski 1991: xi] Dle Przeworskiho je tedy možno považovat demokracii za konsolidovanou, jestliže se politická soutěž řídící se demokratickými pravidly stane „jedinou možnou hrou“.

Politologové Juan J. Linz a Alfred C. Stepan [1996], kteří se zabývají tématem konsolidace demokracie v transformujících se zemích po celém světě, posuzují zakotvenost demokratického systému dle následujících kritérií: Akceptuje vláda omezení právním řádem? Mohou instituce občanské společnosti fungovat oproštěně od kontroly vlády? Jsou zde svobodné volby s všeobecným hlasovacím právem? Jsou představitelé vlády odpovědní voliči přímo nebo prostřednictvím parlamentu? Pro Linze a Stepana je tedy moderní polis demokratická, jestliže je státem, má svobodnou a životaschopnou občanskou společnost, autonomní politickou společnost, zaručuje a chrání občanská práva a disponuje byrokracií, která pracuje pro vládu a disponuje ekonomickou společností [Vlachová 2001]. Autoři přitom kladou zvláštní důraz na existenci právního systému a jeho exekutivní složky. V této souvislosti citují Fareeda Zakariu [2004], který se domnívá, že západní model demokracie nejlépe symbolizuje ne všeobecné hlasovací právo, ale nestranný soud.

Z teorie Linze a Stepana, kladoucí důraz na existenci státu, vychází Stephen E. Hanson ve svém alternativním institucionalistickém pohledu na konsolidaci demokracie. Hanson navazuje také na Dahlovu definici demokracie jako „státu, v němž jsou institucionálně garantovány řádné volby a svobodná účast občanů na politickém dění“. Z tohoto pohledu je tedy demokracie konsolidovaná, jestliže se dodržování klíčových demokratických institucí stalo spolehlivé a pravidelné (legálně definované státní hranice, svobodné volby, zaručení občanských práv). Důležité je, že spolehlivost a pravidelnost neznamená dosažení nějakého ekvilibria, založeného na univerzálních hodnotách a procedurách. Hanson tedy definuje konsolidovanou demokracii spíše dynamicky jako „stav, kdy je možné se s vysokou pravděpodobností spolehnout na to, že představitelé demokratických institucí jednají v souladu s formálními cíli těchto institucí“ [Hanson 2001: 128]. To znamená, že členové politických stran, státní administrativy, dozorcích a soudních orgánů jednají v zájmu udržení či rozšíření politické soutěže a občanských práv. Z tohoto pohledu tedy není dle Hansona klíčovým problémem pro konsolidaci demokracie vybudování občanské kultury, ale spíše, v duchu pojetí Maxe Webera [1968], schopnost rekrutovat kritické množství spolehlivých úředníků k veřejné správě demokratických institucí [Hanson 2001: 141].

Shrnout můžeme slovy klasika teorie demokracie Martina S. Lipseta, který se tématu konsolidované demokracie aktuálně věnuje ve svém článku *Sociální nástroje k obnově demokracie* [1994]. Mezi nejdůležitější nástroje institucionalizace demokracie podle něj patří legitimita, výkonná moc a volební systém, dále politické strany, občanská společnost, hlavně pak neziskové organizace (NGO), a v neposlední řadě vláda zákona a výkonný ekonomický systém.

1.3. Kulturalistický přístup

1.3.1. Důvěra a občanská kultura podmínkou demokracie (Almond a Verba, Putnam, Inglehart)

Za zakladatele kulturalistického přístupu ke zkoumání důvěry a demokracie jsou obvykle považováni Almond a Verba [1963], kteří jako jedni z prvních poukázali na nepostradatelnost sociální důvěry pro fungování demokratického systému. Almond a Verba vytvořili na základě svého výzkumu typologii politických kultur – parochiální, poddanská a participativní. Tyto kultury korespondují se třemi typy politických struktur. Parochiální či farní kultura odpovídá decentralizované tradiční struktuře, poddanská centralizované autoritativní struktuře a participativní odpovídá demokratické politické struktuře. Občanská kultura potom představuje kombinaci jednotlivých politických kultur a toto namíchání není zpravidla škodlivé pro rozvoj demokracie, zejména převažuje-li mírně participativní kultura. Důležité pro soulad mezi politickou či občanskou kulturou a politickou strukturou je podle Almonda a Verby, aby v postojích mezi jednotlivými politickými účastníky převládala důvěra a loajalita. Badatelé poukazují na to, že vedle postojů politické participace sehrávají důležitou roli právě i nepolitické postoje jako důvěra k ostatním lidem a sociální participace obecně.

Na Almonda a Verbu navázal americký politolog Robert Putnam se svými italskými kolegy, Robertem Leonardim a Rafaelou Nanetti, dlouholetým výzkumem reformy institucionální demokratické správy v Itálii, který později rozšířili na téma fungování demokracie a na problém občanské společnosti vůbec. Ve své knize *Making Democracy Work Civic Traditions in Modern Italy* [1993] došli k závěru, že právě důvěra a sociální kapitál jsou základem občanské rovnováhy, která umožňuje vyšší výkon a efektivitu institucí. Sociální důvěra spolu s normami reciprocity, občanskou angažovaností a kooperací se navzájem posilují – důvěra vzniká v prostředí komunit a zároveň napomáhá k formování nových uskupení – a společně přispívají k politické efektivitě i k ekonomické prosperitě. Putnam kladl velký důraz na historické dědictví společnosti, tedy na výchozí stav důvěry ve společnosti. Na empirickém materiálu dokládá, že tam, „kde existovaly úspěšné formy spolupráce v komunitě, je na co navázat, semínka důvěry jsou zaseta“ [Putnam, Leonardí, Nanetti 1993: 173].⁷⁰ Pro Putnama je tedy důvěra v politické instituce založena mimo politiku samou a odvíjí se od důvěry interpersonální, která se utváří již v rané socializaci.

Na teorii politické kultury Almonda a Verby navazuje také Ronald Inglehart [1999], který ve svých výzkumech prokazuje, že interpersonální důvěra je jedním z faktorů, které napomáhají k utváření stabilní demokracie. Interpersonální důvěru chápe jako relativně trvalou charakteristiku existujících společností, neboť reflektuje celé historické dědictví, které si lidé nesou, a zahrnuje i ekonomické, politické, náboženské a jiné faktory. Tato důvěra je podle Ingleharta tedy vodítkem ke stabilní demokracii, což ale nutně neznamená, že

⁷⁰ Zkoumání úpadku sociálního kapitálu v americké společnosti, které Putnam popisuje v knize *Bowling Alone* [2000] se budeme věnovat dále v kapitole II. 3. Důvěra a občanská participace.

demokratické instituce samy produkují interpersonální důvěru, neboť politické instituce dané společnosti jsou podle něj pouze jedním z faktorů, které jsou obsaženy v existenci kultury důvěry a nedůvěry [Inglehart 1999: 88].

1.3.2. Důvěra a občanská kultura důsledkem demokracie (Muller a Seligson)

Přestože Edward N. Muller a Mitchell A. Seligson [1994] souhlasí s existencí vztahu mezi občanskou kulturou a demokracií, domnívají se, že kauzalita mezi občanskou kulturou a demokracií je spíše opačná, než jak tvrdí výše uvedené teorie Putnama a Ingleharta, tedy že občanská kultura je spíše důsledkem než příčinou demokracie. Muller a Seligson vycházejí z kritiky Inglehartova kauzálního modelu, který prokazuje závislost míry demokracie na politické kultuře. Inglehart vychází z teorie politické kultury Almonda a Verby, kteří předpokládají, že fungování demokratických institucí je silně ovlivněno následujícími postoji občanů: přesvědčením o vlivu občanů na politická rozhodnutí, pozitivním vztahem k politickému systému a důvěrou ve spoluobčany. Podle této teorie je tedy v zemích s vysokou mírou občanské kultury větší pravděpodobnost úspěšného fungování demokracie bez ohledu na socioekonomické faktory.

Muller a Seligson upozorňují na to, že Inglehartův model ignoruje možný vliv existence demokratického režimu na politickou kulturu, a konstruuje alternativní hypotézu, že je to naopak existence demokratického režimu, která produkuje občanskou kulturu [Muller, Seligson 1994: 636]. Jejich model ukazuje, že dlouhodobá zkušenost s demokracií má pozitivní efekt na postoje občanské kultury, zatímco tyto nemají žádný vliv na změnu v míře demokratičnosti, čímž potvrzuje tzv. Barryho hypotézu [1978], že „postoje občanské kultury jsou primárně důsledkem demokracie spíše než její příčinou“ [Muller, Seligson 1994: 641]. Interpersonální důvěra je sice korelována pozitivně s mírou demokracie a s počtem let trvání demokratického režimu, jak tvrdí Inglehart, ale logika je zde protichůdná, neboť interpersonální důvěra je důsledkem, ne příčinou demokracie. Podle Mullera a Seligsona se tedy společnosti s vyšší mírou interpersonální důvěry nedemokratizují, ale spíše jde o to, že v zemích s dlouhodobou demokratickou zkušeností nacházíme vyšší míru interpersonální důvěry. Muller a Seligson to považují za logické, neboť demokratický systém je založen na principu kooperativního a mírového vyjednávání mezi zúčastněnými skupinami, což podporuje vyšší míru důvěry mezi občany [Muller, Seligson 1994: 647].

Na obou názorech tedy pravděpodobně něco pravdy je. Uvážíme-li přitom, že jednotlivé země, a to i v rámci Evropy, se kulturně a historicky odlišují, co se týče právě utváření demokracie, je možné, že neexistuje jeden model vztahu demokracie, důvěry a občanské společnosti, ale že „pravd je více“. Možným řešením je také říci, že důvěra a demokracie se prostě ovlivňují navzájem, jak to popisuje například teorie Piotra Sztompky.

1.3.3. Vzájemné ovlivňování důvěry a demokracie (Sztompka)

I polský sociolog Piotr Sztompka [1999] ve svých úvahách o vztahu důvěry a demokratického systému vychází z chápání politického systému jako systému zakotveného v kultuře, potažmo v kultuře důvěry. Tato skutečnost se podle něj projevuje dvěma způsoby: důvěra je předpokladem politického řádu a zároveň je produktem politického řádu určitého typu. Sztompka zkoumá důvěru v podmínkách demokracie a autokracie. Shledává, že demokracie důvěru plodí a zároveň ji potřebuje jako předpoklad pro své fungování, zatímco autokracie se snaží důvěru institucionalizovat tím, že nahrazuje její funkce formálním požadavkem poslušnosti, omezením svobody a kontrolou. Institucionalizace důvěry tedy

paradoxně ústí v posílení kultury nedůvěry, a tak můžeme vyvodit, že autokracie pro své fungování vysokou míru kultury důvěry nepotřebuje a ani ji neprodukuje.⁷¹

Sztompka dále vysvětluje blíže dvě strany kauzálního vztahu důvěry a demokratického systému. Podívejme se nejprve na vztah, v němž demokracie plodí a podporuje kulturu důvěry. Demokracie podle Sztompky vytváří příhodné prostředí pro důvěru tím, že klade velký důraz na vykazatelnost, hlídá nezneužití moci. K tomu se připojuje důraz na závaznou a stabilní konstituci, která vytváří prostředí apriorních závazků. Z těchto dvou skutečností vyvozuje Sztompka první paradox demokracie: „Důraz na vykazatelnost a apriorní závazek znamená, že důvěra v demokratickém systému vychází z institucionalizace nedůvěry v základních principech systému... Tedy že čím více bude nedůvěra institucionalizovaná, tím více bude spontánní důvěry“ [Sztompka 1999: 140]. Mezi principy institucionalizace nedůvěry patří také princip legitimacy, neboť požadavek ospravedlnění moci vyjadřuje podezřívavost vůči autoritám. Dalším principem jsou periodické volby a volení postů na určitá období, který poukazuje na nedůvěru v ochotu vládnoucích předat moc dobrovolně. Dále je to rozdělení moci, které skrývá obavu z monopolizace jisté oblasti jedním subjektem. Na to navazuje oddělení moci zákonodárné a soudní. S právním systémem souvisí také princip konstitucionalizmu, právo řádného procesu a možnost právního přezkoumání umožňující odvolání a zpochybnění rozsudku. Princip občanských práv ukazuje „nedůvěru ve spontánní snahu autorit zajistit potřeby a zájmy občanů“ [ibid: 142]. Princip vynucení práva ukazuje druhou stranu mince, tedy nedůvěru ve spontánní dodržování zákonů občany. Dalším principem je otevřená komunikace, která znamená veřejnou debatu, existenci nezávislých médií a má poskytovat obranu proti dogmatizmu, indoktrinaci a cenzuře. Jako poslední zmiňuje Sztompka princip komunální politiky, která má zabraňovat centralizaci, tedy odebrání pravomocí nižším úrovním.

Výše jmenované konstitutivní principy demokracie, které se vztahují především ke strukturálním a kontextuálním podmínkám kultury důvěry, musí být v demokratickém systému přítomny, ale pro to, aby skutečně budovaly kulturu důvěry, musí splňovat ještě dvě následující podmínky: principy musí být uplatňovány důsledně, kontinuálně a všeobecně [Sztompka 1999: 144], ale zároveň, a to je druhý paradox demokracie, ne příliš často. Vysvětleme blíže druhý paradox. Občasné uplatňování principů demokracie potvrzuje efektivní funkčnost a důvěryhodnost systému, a důvěra je tím tedy posilována. Naopak časté kontroly a vynucené regulace poukazují na porušování důvěry, a vedou tedy k posílení nedůvěry.⁷² V této souvislosti si hovoří Sztompka o konceptu bludného či zvrhlého kruhu a kruhu ctnostného: jestliže je výchozí kultura nedůvěry posilována ještě více mechanismy kontroly, dochází k utužení nedůvěry; je-li naopak kultura důvěry podporována pouze občasnými namátkovými kontrolami, které zvyšují důvěryhodnost subjektů, posiluje se.⁷³

⁷¹ Nelze mluvit zcela o nepřítomnosti důvěry, neboť bez ní nemůže fungovat žádná společnost. Například Ivo Možný formuluje hypotézu, že jednou z příčin zhroucení komunistického režimu v České republice byl obrovský deficit důvěry, který nestačil ani k fungování totalitního režimu [Možný 1991, 1999].

⁷² Optikou druhého paradoxu demokracie je možno nahlížet na diskuzi, která proběhla v české společnosti na jaře 2002 a týkala se zavedení protikorupčních opatření formou řízené provokace. Na jedné straně stál argument osvědčenosti a účinnosti této taktiky v boji s korupcí v americké společnosti v 80. letech, na straně druhé námitka, že tato strategie v prostředí české společnosti příliš vyvolává konotace s totalitními praktikami komunistického režimu. Jestliže ve společnosti s vyšší kulturou důvěry může řízená provokace posílit důvěryhodnost institucí, a tak posílit všeobecnou důvěru, v prostředí silné nedůvěry může sice tato taktika zavést řád, který ale bude založený na strachu a podezřívavosti, a důvěra tak bude naopak podlamována. Ukázalo se, že se jedná o vstup na tenký led: je řízená provokace ještě opatřením namátkové kontroly, které může podporovat budování důvěry, nebo jde o Damoklův meč visící nad společností, který pouze umocňuje atmosféru strachu a nedůvěry?

⁷³ Je nutné mít na mysli, že demokracie neznamená dokonalé fungování společnosti. Demokratický systém má své nedostatky a negativní důsledky, které je třeba brát v úvahu a nepovažovat je za příznaky selhání systému. Zejména v postkomunistických zemích byla na počátku 90. let rozšířena právě představa demokratické

Na závěr se podívejme na opačný kauzální vztah, kdy se důvěra stává naopak předpokladem demokracie. Fungování některých základních principů demokracie se totiž nemůže obejít bez určité míry důvěry a jisté demokratické praktiky jsou na důvěře přímo založeny. Je to kupříkladu komunikace mezi občany, kde důvěra usnadňuje spontánnější interakce, dává větší prostor jak k mluvení, tak k naslouchání. Dále je to tolerance, v níž důvěra napomáhá překonávat rozdíly a respektovat je. Důvěra je také hlavním předpokladem utváření konsenzu a kompromisů, civilizovaných veřejných diskuzí, v nichž se protivníci navzájem uznávají,⁷⁴ a aktivní účasti občanů na veřejném životě.

Sztompkovy teoretické úvahy o existenci vzájemného vztahu mezi důvěrou a demokracií prokazuje Pamela Paxtonová [2002] na empirických datech. Na základě časové řady a mezinárodního srovnání ukazuje, že vztah mezi sociálním kapitálem (členství v dobrovolných organizacích a důvěra) a liberální demokracií není jednosměrný, ale reciproční. Nejenže sociální kapitál demokracii podporuje, ale i demokracie zpětně přispívá k sociálnímu kapitálu [Paxton 2002].

Vztah obecné důvěry mezi lidmi, občanské angažovanosti a demokratického systému se stal poté v devadesátých letech jedním z nejčastěji zkoumaných témat jak na teoretické, tak na empirické rovině. Vzhledem k tomu, že se jedná o obsáhlou problematiku, která bude objektem i našeho empirického zkoumání ve třetí části, budeme se jí dále podrobně věnovat v kapitole 3.

1.3.4. Demokracie postavená na morální komunitě (Fukuyama, Uslaner)

Také Francis Fukuyama [1995], přestože vychází spíše z ekonomických pozic a mohli bychom u něj tedy spíše očekávat racionalistický přístup, se zamýšlí nad důvěrou a demokracií v kontextu vztahu kultury a politiky. Kulturu vymezuje negativně vůči racionální volbě chápané ve striktně neoklasickém smyslu, přičemž sám ji pojímá ve smyslu *zděděných etických zvyklostí*, a to jak nadčasových hodnot, tak i konkrétních sociálních vztahů [Fukuyama 1995: 34]. Fukuyama poznamenává, že to neznamená, že by kultura byla iracionální, je spíše aracionální, tedy její kořeny mohou být racionální, ale v běžném životě už byla přetvořena ve zvyk, který nemusí být nijak racionálně zvažován [ibid.: 36, 38]. Táže se, do jaké míry je politická oblast ovlivněna obecnou kulturou společnosti a do jaké míry může být samotná kultura utvářena a přeměňována skrze politické akty. Jeho základním předpokladem je, že kultura neoznačuje nějakou prapůvodní nepoddajnou sílu, ale že se neustále utváří v průběhu historie [Fukuyama 1995: 211]. Domnívá se, že to, co je započato jako politický akt, se může během doby přeměnit na obecný kulturní znak. Uvádí příklad Francie, kde došlo v průběhu 16. a 17. století k významné centralizaci moci do rukou absolutního panovníka. Centralizace se podle Fukuyamy odrazila i v dalších generacích pod mnohem liberálnějšími politickými systémy v podobě nedostatečné samostatnosti občanské společnosti a všeobecně výrazné závislosti na státní moci. Tím se centralizace stala typickým znakem francouzské kultury, který dodnes brání například spontánnějšímu vývoji v ekonomické oblasti, a nejen tam [ibid.: 39]. Kulturní faktory jsou tedy podle Fukuyamy proměnné v průběhu historie, ale ke změnám dochází pouze velmi pomalu.

společnosti jako společnosti ideální. Nedokonalá realita pak vedla k určitému rozčarování z demokracie, která ale sama o sobě nikdy neslibovala nebe na zemi.

⁷⁴ Civilizovanost politických diskuzí se ukázala být jedním z výrazných problémů postkomunistických zemí. Účastníci diskuzí se velmi často nechávají strhnout a od politických argumentů přecházejí k osobním urážkám. Druhá strana pro ně představuje místo diskuzního partnera spíše zapřísáhlého nepřítele, kterého je nutno zničit, a to jakýmkoli prostředky.

Demokracie pak pro Fukuyamu není pouze souborem institucí, ale je to systém, který musí být podpořen příslušnými kulturními zvyklostmi, mezi něž patří i vzájemná důvěra. Ta se dle Fukuyamy rodí v tzv. morální komunitě, která vychází z určitého etického systému a je založena ne na vnějších pravidlech, ale na etických zásadách a na vzájemných morálních závazcích, které jsou internalizovány jejími členy.⁷⁵ Právě etická pravidla a morální závazky vytvářejí základ pro vzájemnou důvěru, která je dle Fukuyamy nezbytnou podmínkou demokratické společnosti [Fukuyama 1995: 9]. V nezápádních společnostech má tak dle Fukuyamy demokracie spíše podobu ideologie a institucionálního rámce, ale není dostatečně zakořeněná vzhledem k nedostatku specifické kultury a občanské společnosti⁷⁶ [Anderson et al. 2001: 129–133].

Podobně Eric Uslaner [1999b] klade důraz na koncept morální komunity. Domnívá se, že právě důvěra nás vede k tomu věřit, že lidé, kteří jsou odlišní jsou součástí naší morální komunity, a vede nás tedy k tomu jednat s lidmi, kteří jsou jiní. Důvěra tak podle něj napomáhá vytvářet mosty mezi jednotlivými třídami, rasami a napomáhá tedy vzájemné rovnosti [viz také Putnam, Leonardi, Nanetti 1993; Seligman 1997]. Oproti tomu korupce je na rozdíl od důvěry založena na přestupování pravidel spravedlnosti a znevýhodňování jedněch oproti druhým. Korupce tak vede k nedůvěře mezi lidmi navzájem a korumpované instituce vedou poté lidi ke ztrátě důvěry ve vládu [Uslaner, Badescu 2002].

1.3.5. Shrnutí kulturalistického proudu

Shrneme-li poznatky kulturních teorií, můžeme říci, že důvěra je z tohoto pohledu významná pro demokracii ze tří důvodů: za prvé zvyšuje veřejnou podporu demokratického režimu, za druhé zvyšuje příklon k demokratickým hodnotám a snižuje příklon k nedemokratickým hodnotám a za třetí zvyšuje politickou angažovanost. Kulturní teorie se mezi sebou liší v názoru na míru důležitosti institucionální důvěry a interpersonální důvěry a také v tom, jaký mezi těmito dvěma typy důvěry existuje vztah, nicméně důvěra je pro tyto teorie centrální [Mishler 2003: 3].

V prvé řadě je podle kulturních teorií důvěra v politické instituce zdrojem, či dokonce formou difúzní podpory, vztah mezi důvěrou a politickou podporou je tedy chápán jako silný, pozitivní a vzájemný [Easton 1965; Braithwaite, Levi 1998; Brehm, Rahn 1997]. Kulturní teorie dále předpokládají, že důvěra má přímý vliv nejen na přetrvání režimů, ale i na jejich fungování. Důvěra podle nich totiž vytváří prostor vládě pro přijímání rozhodnutí bez specifické podpory občanů, což umožňuje i přijímání nepopulárních rozhodnutí, která se teprve v dlouhodobé perspektivě ukážou jako přínosná pro občany.

Za druhé, kulturní teorie předpokládají, že důvěra podporuje příklon občanů k demokratickým hodnotám a ideálům [Norris 1999], jakož i na druhé straně k odmítnutí nedemokratických hodnot či nedemokratických alternativních režimů [Rose et al. 1998]. Vycházejí přitom z implicitního předpokladu, že demokratické instituce jsou důvěryhodné, zatímco nedemokratické instituce nejsou. Z tohoto pohledu tedy vysoká míra nedůvěry v demokratické instituce nejen podkopává legitimitu a stabilitu režimu, ale ohrožuje i podporu demokracie jako ideálu a zvyšuje možnost podpory autoritářských alternativ [Mishler 2003: 3]. Jestliže tedy příklon k demokratickým hodnotám přispívá k podpoře demokratických režimů, potom by tedy měla mít politická důvěra jak nepřímý, tak přímý vliv na podporu režimu. Tato logická úvaha je přesto do velké míry netestovaná, jak uvádějí Mishler a Rose [2002].

⁷⁵ O morální komunitě a jejím pozitivním ekonomickém vlivu jsme pojednali již v první části v kapitole 1.

⁷⁶ Také Samuel Huntington [1993], který se neřadí ke kulturalistům, zastává spíše skeptické stanovisko k přetrvání demokracie v ne-zápádní civilizaci.

Za třetí, kulturní teorie předpokládají, že důvěra podporuje politickou angažovanost, jak v jejím rozsahu, tak kvalitě [Putnam 2000, Norris 1999]. Jestliže občané vládě důvěřují, tedy věří, že vláda jedná v jejich prospěch, motivuje to jak jejich přímou politickou účast, například ve volbách, tak účast nepřímou zapojením se do nějaké organizace. Odezva vlády na požadavky občanů pak posiluje či oslabuje vloženou důvěru, čímž se vytváří určitý koloběh důvěry, v němž důvěra představuje příčinu i následek. Podle britského badatele Larryho Diamonda může být ale politická nedůvěra součástí tzv. „syndromu politického odcizení“, který je dlouhodobější a působí spíše destruktivně na demokratický systém. Vysoká míra nedůvěry pak vede k politickým protestům. Existují ale i opačné názory na vztah důvěry a angažovanosti [Uslaner 2002; Brehm, Rahn 1997], které tvrdí, že důvěra je naopak důsledkem, ne příčinou občanské angažovanosti [Mishler 2003: 4].

1.4. Racionalistický přístup

Racionalistický proud vychází z předpokladu, že lidé jsou čistě racionální bytosti a důvěra je tedy chápána jako forma jednání ve vlastním zájmu (*encapsulated interest*). V kontextu demokracie to znamená, že občané a představitelé vlády si budou navzájem důvěřovat, jestliže to bude pro obě strany výhodné [Braithwaite, Levi 1998: 376]. Například Margaret Levi [1998] a Martin Daunton [1998] konstruuji dynamické modely důvěry mezi občany a vládou, podle nichž buduje vláda důvěru skrze činění věrohodných závazků a prezentací důvěry v občany, občané pak na oplátku projevují ochotu přispívat k veřejnému blahu společnosti a chovat se v souladu se zákonem. Marc Warren zase uvažuje o důvěře a demokracii z čistě funkční perspektivy jako o rozdílných, ale komplementárních způsobech jak se kolektivně rozhodovat a organizovat kolektivní jednání [Warren 1999: 4].

1.4.1. Institucionalizace nedůvěry (Warren, Braithwaite)

Racionalisté připomínají, že liberální demokracie vyrostla z nedůvěry vůči tradičním politickým a náboženským autoritám a že i nadále je založena na kontrolních mechanismech, tedy na určité nedůvěře vůči vládnoucím [Dunn 1988; Hardin 1998; Warren 1999]. Demokratické mechanismy jako volby, svoboda slova a shromažďování a rozdělení moci umožňují lidem vypořádat se se vztahy důvěry tím, že omezují důvěřovaného, a tedy i možnou újmu z nesprávně vložené důvěry. Warren hovoří o tzv. „odůvodněné“ (*warrented*) důvěře v určité instituce, politické zastupitele a autority, která by umožnila občanům v demokracii „zaměřit svou energii pouze tam, kde mají k důvěře dobrý důvod“ [Warren 1999: 2].

Podobně John Braithwaite upozorňuje, že vzhledem k tomu, že je dnešní svět stále více postaven na důvěře, stoupá i možnost jejího zneužití [Braithwaite 1998: 343]. Doporučuje proto tzv. institucionalizaci nedůvěry, která ale neznamená pěstování nedůvěry v instituce, ale označuje takové uspořádání institucí, že se hlídají vzájemně. V důsledku toho je dobré snažit se o vyrovnaní sil mezi jednotlivými institucemi. Dále ale Braithwaite poukazuje na to, že institucionální rámce založené na hierarchii nedůvěry (hierarchické uspořádání kontrolních mechanismů) jsou destruktivní pro důvěru, přičemž příhodnější je cyklické uspořádání kontrolních mechanismů, kdy se jednotlivé složky zodpovídají sobě navzájem. Z tohoto důvodu považuje za blahodárnou pro demokratický systém rovnovážnost třech základních složek – státu, trhu, občanské společnosti, neboť pouze mají-li stejnou sílu, mohou se navzájem kontrolovat [ibid.: 369–370]. Braithwaite tedy nesouhlasí s důrazem na jednu složku a zanedbání ostatních – tedy například liberalistický důraz na trh, socialistický důraz na stát či komunitaristický důraz na občanskou společnost. Domnívá se, že rozšířeným omylem politických věd je právě předpoklad, že síla jedné instituce jde na úkor druhé [Braithwaite: 366]. Podle Braithwaita je základem architektury důvěry právě rovnovážnost

mezi jednotlivými složkami moci a také idea oddělené moci [ibid.: 356], která je zároveň základní ideou demokratického režimu.

1.4.2. Ne důvěra, ale důvěryhodnost (Barber, Hardin)

Nejskeptičtější v otázce potřeby důvěry pro demokratický režim jsou asi Bernard Barber [1983] a Russel Hardin [1998]. Barber se domnívá, že v politické situaci jde často o střet zájmů a mluvit zde o solidaritě a vzájemné důvěře je tedy do jisté míry paradoxní. Důležitou demokratickou inovací by tedy podle něj bylo uvědomění si, že v mnoha vztazích je důvěra nepříhodná, neboť může potlačovat reálné konflikty zájmů, zatímco může podporovat paternalistické a vzájemně se zvýhodňující vztahy [Barber 1983: 93].

Také podle Hardina [1998] se důvěra týká osobních vztahů, kde je založena na tom, že druhého znám, a tento typ vztahu je tedy irelevantní pro vztah občanů k politické elitě. Hardin tvrdí, že vládě bychom neměli důvěřovat, ale jednání vlády bychom měli považovat za předpověditelné. Otázka, zda-li můžeme důvěřovat institucím, může být tedy podle Hardina redukována na to, zda mohou být instituce důvěryhodné. Na jejich důvěryhodnost mohou usuzovat z předchozí zkušenosti s těmito či podobnými institucemi. Pak se ale podle Hardina nejedná o důvěru, ale pouze o predikci chování na základě předchozího pozorování (slunce zítra vyjde), neboť nemohu znát veškeré zájmy druhé strany a odpovídající souvislosti a ani předpokládat, že instituce berou při svém jednání do úvahy můj zájem [Hardin 1998: 16].

1.5. Srovnání a kritika racionalistického a kulturalistického proudu

1.5.1. Racionalistický versus kulturalistický proud

Srovnání mezi kulturalisty a racionalisty v pojetí důvěry a demokracie začneme u samotného pojetí důvěry. Kulturalistický proud chápe důvěru spolu s důvěryhodností jako ctnosti, morální standardy, které mají spíše logiku daru než prospěchu. Dle této koncepce jsou tedy jedinci motivováni k důvěře prakticky bez uvažování o její výhodnosti, důvěryhodnost se utváří skrze to, že s druhým jednáme, jakoby byl důvěryhodný. Důvěra vyvěrá z určité širší komunitní kultury a je sociálně ceněna jako symbol sociálně-emocionální provázanosti. Racionalistický proud uvažování o důvěře naopak předpokládá, že lidé jednají čistě racionálně a i důvěřování spadá mezi jednání ve vlastním zájmu.

Přestože se tyto dva výše uvedené proudy liší v pohledu na motivace lidského chování, shodují se v tom, že důsledky důvěřování mohou být pozitivní i negativní. Přestože se různí v názoru na potřebnost důvěry pro demokratický režim a racionalisté, oproti někdy velmi pozitivním kulturalistům, mnohem častěji zmiňují také nedůvěru, zásadní otázkou ve vztahu demokracie a důvěry je pro oba proudy nastavení institucionálních podmínek tak, aby měla společnost prospěch z pozitivních účinků důvěry a vyhnula se těm negativním.

Typ racionální i „komunitní“ důvěry se přitom nemusí vylučovat, spíše se zdá, že každý z nich se uplatňuje na jiné úrovni systému. Komunitní důvěra převažuje v osobních vztazích, zatímco racionální důvěra v neosobních vztazích a v situacích, kdy může být komunitní důvěra zneužita [Braithwaite, Levi 1998: 380]. Dobře nastavený institucionální rámec demokratického systému by měl umět vytvořit podmínky pro koexistenci obou typů důvěry a uvést v soulad zdánlivě protichůdné cíle, k čemuž může přispět například i vytvoření regulativní infrastruktury, která dokáže identifikovat a zvládat rizika zneužití důvěry [ibid.: 380].

1.5.2. Endogenní versus exogenní sociální kapitál

Srovnání výše uvedených teorií lze učinit také na základě toho, vycházejí-li z pojetí sociálního kapitálu jako endogenního či exogenního. Endogenní pojetí sociálního kapitálu je

blízké současným institucionálním přístupům k demokracii, které se snaží identifikovat podmínky, za kterých se důvěra utváří, tedy jaké institucionální uspořádání podporuje vznik důvěry [Jackman, Miller 1998: 50]. Sociální kapitál je tedy vedlejším produktem organizací, neboť individuální zájem vede ke vstupu do organizace, její členství přispívá k důvěryhodnosti aktéra, a tím je dále důvěra podporována⁷⁷ [Jackman, Miller 1998: 55]. Znamená to například, že politické instituce vytvářejí podmínky k důvěře a kooperaci, tedy jak tvrdil už Machiavelli ve své úvaze o republice, že „struktura politických institucí určuje míru důvěry“ [Machiavelli 1940: 287 citován in Jackman, Miller 1998: 56].

Pojetí sociálního kapitálu jako exogenního je vlastní tradici konceptu politické kultury, která kulturu společnosti chápe jako danou (Putnam, Fukuyama, Inglehart). Za východiska tohoto přístupu považují Jackman a Miller Weberovu teorii vlivu protestantizmu na rozvoj kapitalizmu, Banfieldův koncept amorálního familiarizmu [1958] a koncept občanské kultury Almonda a Verby [1963]. Sociální kapitál pak vychází za prvé z předpokladu, že jednotlivé společnosti mají své specifické systémy hodnot a sociální kapitál je tedy vlastností společností, za druhé, že kulturní vzorce jsou trvalé, a za třetí, že tyto specifické kulturní vzorce ovlivňují politický a ekonomický systém. Důraz je kladen na subjektivní postoje s poukazem na to, že lidé různých kultur vyhodnocují informace rozdílně a jejich chování se tedy liší i při stejných institucionálních podmínkách [Jackman, Miller 1998: 51–53].

Jackman a Miller kritizují kulturalistický přístup zejména pro jeho nekonzistentnost. Jestliže Putnamovo dílo o politické kultuře v Itálii je založeno na tom, že sociální kapitál je po staletí stabilní, jeho kniha o americké společnosti je oproti tomu založena na tvrzení o poklesu míry sociálního kapitálu v posledních 50. letech. U Ingleharta poukazují na to, že při predikci vztahu míry demokratičnosti a míry interpersonální důvěry předpokládá pro jednotlivé společnosti stabilní sociální kapitál, ve své teorii postmaterialistických hodnot naopak dokazuje zásadní proměnu hodnot moderních západních společností během jedné či dvou generací. Jackman a Miller také podotýkají, že přestože oba uvedení autoři chápou důvěru jako ekvivalent skupinového členství, nemusí důvěra k utváření skupin automaticky vést. U racionalistů se naopak setkáme s názorem, že k utváření skupin dochází na základě sledování vlastního zájmu (Granovetter), přičemž některé skupiny nemusí být pro všeobecnou důvěru vůbec blahodárné (Hardin).

Přestože endogenní pojetí sociálního kapitálu už prakticky vzniklo jako reakce na kulturalistické teorie, dnes je sociální kapitál pojímán zejména jako znak politické kultury, tedy chápan jako exogenní [Jackman, Miller 1998: 57–59]. Jackman a Miller vybízejí k návratu k pojetí sociálního kapitálu jako endogenního.

1.5.3. Kritika: oba přístupy vedou ke zkoumání specifčnosti politické kultury (Hanson)

Stephen E. Hanson [2001] se kriticky staví jak ke kulturalistickému, tak racionalistickému přístupu definování konsolidované demokracie. Kulturalistický přístup vychází podle něj zejména z modernizačních teorií Parsonse [1951], Almonda a Verby [1963] či Ecksteina [1988]. Reprezentativní demokracie je z této perspektivy produktem transformace tradičních společností založených na komunální identitě, askriptivním statusu, partikularizmu a osobních vazbách ve společnosti moderní, založené na individualizmu, získaném statusu, univerzalizmu a neosobních vazbách. Dle těchto teorií tedy mohou demokratické instituce fungovat pouze ve společnostech, jež prošly do dostatečné míry procesy industrializace, urbanizace, vzdělávání a byly ovlivněny protestantizmem (Lipsetova teorie o korelaci mezi ekonomickým vývojem a demokratičností, Inglehartova teorie o větší

⁷⁷ S tímto přístupem k efektům skupinového členství se můžeme setkat například už u Barnarda [1938] či Olsona [1965].

spokojenosti s vládou v zemích s protestantskou tradicí). Všechny tyto teorie vycházejí podle Hansona z Parsonsova pojetí společnosti jako systému, který dosahuje rovnováhy pouze za podmínky, že kulturní systém a systém osobnosti jsou v souladu se sociálním systémem. Hanson argumentuje případem Ruska, u něhož teoretici modernizace poukazovali nejdříve na modernizační procesy jako příslib demokracie, přičemž dnes poukazují na jeho kulturu autoritářství jako na zásadní překážku demokratické konsolidace.

Teorie racionální volby se zdá na první pohled k možnosti konsolidace demokracie v různých kulturních prostředích vstřícnější. Každý jednotlivec, bez ohledu na své kulturní pozadí, je chápán jako racionálně jednající aktér sledující vlastní zájem. Pokud instituce, které představují formální či neformální „pravidla hry“ dané společnosti, odměňují demokratické chování (vytváření politických stran, volební účast, dodržování zákona) a trestají nedemokratické chování, pak si systém uchovává stabilitu.

Jestliže modernizační teorie zdůrazňuje sociální normy individualizmu, univerzalizmu, teorie racionální volby pak zkoumá vzorce kooperace mezi individui s vysokou mírou důvěry, začlenění v komunitě či patriotizmu. Zdá se tedy, že v důsledku vede teorie racionální volby ironicky ke stejným závěrům jako modernizační teorie, tedy ke zkoumání specifčnosti politické kultury.

Hanson tvrdí, že základním problémem je staticnost obou přístupů. Modernizační teorie tvrdí, že konsolidace je dosaženo pouze při vysoké míře shody mezi kulturními vzorci a politickými vzorci. Pro teoretiky racionální volby je klíčové, jestliže se dostatečný počet sociálních aktérů vzdá možnosti získání výhod mimo povolený systém pravidel a spolupracuje s demokratickými institucemi s vysokou mírou občanské důvěry. Výsledkem je tedy jakýsi obraz ideálu západních demokracií, který se dle Hansona jeví jako nepoužitelný pro analýzu situace v nových demokraciích [Hanson 2001: 138].

1.6. Přehled autorů dle jejich zaměření

Jestliže jsme výše uvedli dva hlavní proudy uvažování o důvěře a demokracii, neznamená to samozřejmě, že by bylo možno všechny autory vměstnat do této typologie nebo že by snad tato typologie byla jedinou možnou.

Nabízí se například dělení klíčových myslitelů zabývajících se teorií důvěry v kontextu utváření a upevňování demokracie dle jejich specifického zaměření do čtyř skupin [Marková 2004].⁷⁸ První skupinu tvoří autoři, kteří uvažují o důvěře v souvislosti se stoupajícím individualizmem a rozpadem komunit. Patří do ní například Uslaner [1999], který se zabývá erozí důvěry v lidi obecně, Hardin [1999], zaměřující se na důvěru či spíše nedůvěru ve vládu, Etzioni [1991], který se soustředí na úpadek komunitního života či Patterson [1999], zkoumající důvěru v politické instituce. Druhá skupina uvažuje o důvěře v kontextu rovnováhy práv a povinností nutných pro fungování občanské společnosti a řadí se k ní například Donohue [1990], hovořící o tzv. „právní mánii“, či také Etzioni. Třetí skupina se zaměřuje zejména na typ sociální důvěry a na občanskou participaci jako nezbytné podmínky pro fungování demokracie. Sem se řadí například Almond a Verba [1963], Putnam [1993, 2000] a Inglehart [1999]. Čtvrtá skupina autorů poukazuje na fakt, že demokracie je kromě důvěry založena také na nedůvěře, a to jak explicitní tak institucionalizované formou kontrolních mechanismů [Warren 1999; Dunn 1988; Hardin 1999; Sztompka 1999] [Marková 2004: 8].

⁷⁸ Přehled Markové je rozšířen o některé autory, jejichž teoriím jsme se v této kapitole věnovali.

1.7. Primární, sekundární a abstraktní demokracie (Newton)

Netradiční úvahu o různých typech důvěry a jejich odlišných úlohách v demokratickém systému nabízí Kenneth Newton [1999a]. Rozlišuje tři druhy důvěry, které podle něj vytvářejí základ pro tři typy demokracie. Typ primární demokracie je založen na silných vztazích důvěry, vztazích tváří v tvář a na systému přímých sankcí. Nemůže existovat na národní úrovni, ale pouze na úrovni lokální. Sekundární demokracie spočívá podle Newtona principiálně na zastupitelství a na dělbě ekonomické a politické moci, předpokládá tedy důvěru mezi specializovanými elitami a ne-elitami. Zde fungují neintenzivní slabé vztahy neosobní důvěry zprostředkované přes síť institucí a organizací. Abstraktní demokracie je pak založena na abstraktních pojmech vzájemnosti a univerzalizmu a na abstraktní důvěře, která přesahuje jak důvěru osobní, tak neosobní. Tato abstraktní důvěra má dle Newtona kořeny už v primární socializaci v rodině a komunitě, ale dále se utváří skrze společenské instituce a neformální sdružení prostřednictvím procesu vzdělávání a skrze masová média. Její uplatnění je ale pak širší, například důvěra mezi občany různých zemí.

Dnešní postindustriální či postmoderní společnost je podle Newtona charakterizována všemi třemi typy demokracie. Přestože mnoho teoretiků tvrdí, že vzhledem k vzrůstající atomizaci, individualizaci a důrazu na svobodu má dnešní společnost nedostatek důvěry a bratrskosti, Newton se domnívá, že problém je třeba nahlížet jinak. Považuje za důležité rozlišovat mezi výše uvedenými typy, neboť „je přínosné odlišit krizi od změny: proměnu sekundární demokracie v abstraktní, proměnu neosobní důvěry v abstraktní důvěru a transformaci formálních typů dobrovolnických organizací k více neformálním typům sdružování“ [Newton 1999a: 20–21].

1.8. Demokracie v postkomunistických zemích

1.8.1. Demokratizace pozpátku (Rose a Shin)

O procesu demokratizace v postkomunistických zemích střední a východní Evropy lze dle Richarda Rose a Chulla Shina hovořit jako o „demokratizaci pozpátku“ [Rose, Shin 2001]. Autoři tím mají na mysli fakt, že oproti předchozím vlnám demokratizace došlo ve třetí vlně⁷⁹ nejprve k zavedení svobodných voleb a teprve poté se přistoupilo k dobudování moderního státu.

V první vlně (např. Anglie, Amerika) a druhé vlně (např. Německo, Španělsko, Itálie) se podle Rose a Shina demokratizace ubírala jinou cestou a zavedení rovného všeobecného volebního práva bylo až na jejím konci. Zavedení voleb předcházely postupné tři dílčí změny, které jsou nutné pro fungování moderního státu tak, jak jej popsal sociolog Max Weber. Místo absolutní libovůle vládce postupně začaly jednání lidí regulovat zákony, platné pro všechny členy společnosti včetně vládce, a zároveň docházelo k zakládání struktur, které dohlížely na jejich dodržování. Vedle hierarchicky uspořádané státní moci, kde se každý zodpovídal svému pánu, se lidé počali sdružovat do různých uskupení, která byla na státní moci do značné míry nezávislá. Mezi tyto spolky patřily jednak politické strany, ale například i nejrůznější kulturní sdružení apod., jakýsi základ občanské společnosti. Poslední oblastí změn bylo zavádění systému umožňujícího vzájemnou kontrolu jednotlivých složek státní moci. Teprve na určitém stupni vývoje zmíněných tří oblastí přišla myšlenka, že by představitelé

⁷⁹ Označením „třetí vlna“ se autoři odkazují k Huntingtonově knize z roku 1991 *The Third Wave : Democratization in the Late Twentieth Century*. O problematice rozšiřování demokratického systému po celém světě a do rozličných kultur pojednává Samuel Huntington také v díle *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* [(1996) 2001], proslulém zejména „předpovědí“ teroristického útoku na World Trade Center v New Yorku v roce 2001.

státu mohli být voleni, a trvalo ještě dlouho, než se rozšířila až k představě, že právo volit by měli mít všichni lidé a že jejich hlasy mají stejnou váhu.

V mnoha zemích, které se snaží zavést demokracii v posledních zhruba dvaceti letech, naopak podle Rose a Shina dochází k tomu, že prvním krokem je zavedení všeobecného volebního práva, ačkoli v zemi ještě není zaveden právní řád, nefunguje občanská společnost a ani vykazatelnost vlády. Moc svěřená někomu ve volbách se tak může stát prakticky nekontrolovatelnou a je také jednodušeji zkorumpovatelná. Zejména v postkomunistických zemích naráží demokracie na další problém, totiž na nefungování institucí občanské společnosti. Totalitní režim prostřednictvím povinné účasti a politizace zájmových sdružení přiměl občany stahovat se do ústraní, do kruhu své rodiny a nejbližších přátel. Ve společnosti zakořenil pocit, že si nikdo nemůže být nikým jistý, nemá cenu se tedy na druhé moc spoléhat a spolupracovat s nimi. Místo prvotního aktu důvěry tak panuje v mezilidských vztazích spíše nedůvěra a obezřetnost. V zemích, kde nefungují instituce občanské společnosti a kde je navíc nejasná dělba moci mezi složkami státního aparátu, mají lidé stále pocit, že na dění ve své zemi nemají velký vliv, že vládnutí se stále odehrává „tam někde nahoře“. Poněkud tautologicky by se dalo říci, že tam, kde je demokracie založená pouze na volbách, vidí lidé možnost ovlivnit dění v zemi právě jen prostřednictvím nich.

Rose a Shin se jistě nesnaží znehodnotit význam voleb pro demokracii, ale poukazují na to, že volby nejsou všezahrnujícím prostředkem ustavení demokracie a že k její konsolidaci je zapotřebí také fungování právního státu, občanské společnosti a vykazatelnosti vlády [Rose, Shin 2001: 332]. Shodně David Lovell [2001] poznamenává, že občané v nových demokraciích se musí učit novým formám a rolím politiky a státní úředníci pak musí být vyučeni k přirozenosti a důležitosti veřejných zájmů. Liberální demokracie a opravdová občanská společnost pak mohou být konsolidovány vytvářením a ochranou veřejných zájmů, tedy budováním důvěry. Důvěra hraje v procesu konsolidace demokracie klíčovou roli, neboť je základním kamenem pro všechny druhy komerčních a jiných kontraktů mezi lidmi v nestátních oblastech a dává lidem důvěru v legitimitu jak samotné vlády, tak i v její rozhodnutí [Lovell 2001: 29–30].

1.8.2. Institucionální xerox nestačí (Fukuyama)

Přestože postkomunistické země přejaly západní modely demokratického politického systému a tržního hospodářství téměř přes noc a vcelku s nadšením, je dle Francise Fukuyamy [1995] jasné, že jejich identita se tímto změnila jen povrchně. Podle Fukuyamy se budou muset postkomunistické země nejprve poprat s množstvím zlovyků, které do nich komunistická ideologie zanesla a které velmi zpomalují upevňování demokracie a tržní ekonomiky. Patří mezi ně například přílišná závislost na státu vedoucí k absenci podnikatelského ducha, nevěle ke kompromisu či odpor k dobrovolné spolupráci v různých uskupeních, například v politických stranách [Fukuyama 1995: 340]. Kromě výrazné destrukce občanské společnosti a odnaučení se samostatnosti a odpovědnosti došlo dle Fukuyamy také ke ztrátě vzájemné důvěry. To vše jsou podmínky, jak jsme dříve ukázali, krajně nepříznivé pro rozvoj demokracie i ekonomickou prosperitu. Minulost řadí postkomunistické země jednoznačně mezi země s velmi nízkou hladinou vzájemné důvěry, což potvrzují i data z mezinárodních průzkumů. „Sociální kapitál může být zásahy vlády velmi jednoduše rozbit, ale mnohem složitější je ho znovu vystavět“ [ibid.: 362], což samotná vláda ani učinit nemůže.

Podle Fukuyamy tedy záleží na všech členech společnosti, aby si uvědomili, že ke skutečnému vybudování demokracie nestačí pouhý „institucionální xerox“, ⁸⁰ tedy jednoduché vytržení a přenesení demokratických institucí ze západu na východ. Instituce je třeba také zasadit do odpovídajících podmínek vzájemné důvěry a demokratických hodnot, jejichž vybudování může trvat celé generace. Shodně komentuje situaci v postkomunistických zemích na počátku 90. let Elemer Hankiss: „Nová politická třída, jakož i celá společnost, se bude muset naučit jak vystavět a řídit demokratický systém. Bude to nová zkušenost a proces dlouhodobého učení. Lidé si budou muset uvědomit, že boj za svobodnou a prosperující společnost je mnohem těžší a složitější, než jak si ho představovali v letech zoufalství a útisku. Zlatý věk nevinnosti a jednoduchosti již odešel.“ [Hankiss 1990: 7] Občané postkomunistických zemí tedy budou muset své myšlení posunout od „ironické svobody“, svobody od něčeho, k „opravdové svobodě“, svobodě k něčemu [Rose 1992: 376].

Naše uvažování o vztahu důvěry a demokracie uzavřeme spíše úvahou než vědeckou teorií těžko zařaditelného autora, jímž je Anthony Giddens.

1.9. Giddensova aktivní důvěra a proces demokratizace

Giddensovy úvahy o demokracii jsou spojeny s termínem tzv. aktivní důvěry. V tradiční společnosti docházelo podle Giddense v komunitě a mezi příbuznými k přirozenému vytváření osobní důvěry. V důsledku rozpadu tradiční pospolitosti, kde bylo prostředí důvěry umocněno pevnými normativními a hodnotovými kodexy, se osobní důvěra ocitá v jakémsi vzduchoprázdnu, bez opory. Vzhledem tomu, že už víceméně přirozeně nevyvěrá ze společenského prostředí, je třeba ji aktivně budovat. V širším kontextu potom hovoří o aktivní důvěře v rámci institucí. Důvěra zde závisí na „institucionálním otevření“, které musí být založené na autonomii, odpovědnosti a schopnosti rozhodování instituce. „Aktivní důvěra se vytváří, jestliže jsou instituce reflexivní a expertní návrhy jsou otevřeny kritice a soutěžení. Díky takovéto kritické aktivitě laického publika přestává být důvěra v expertní systémy pasivní, ale stává se aktivní“ [Beck, Giddens, Lash 1994: 201]. Výše zmiňované charakteristiky jsou, nebo by měly být, platné také pro demokratické instituce.

Giddens poukazuje na současný jev nárůstu demokratických zřízení na celém světě, ptá se po jeho původu a nabízí dvě teorie rozšíření demokratických institucí. První teorii nazývá teorií „křehké květiny“. Podle ní je demokracie křehkou květinou, která vyžaduje nejen pravidelné zalévání, ale také bohatou půdu, neboť musí být vyživována po delší dobu skrze dlouhodobý rozvoj občanské kultury. Problémem států s autoritářskou minulostí je právě otázka živné půdy. Vůči této teorii vznáší Giddens jisté historické námitky. Poukazuje například na vývoj demokracie v zemích, jako byly poválečné Německo či Japonsko, kde přes silnou autoritářskou minulost došlo k rychlému zakořenění demokratických principů. Dlouhodobý vývoj zde byl podle Giddense do jisté míry nahrazen ostrým rozchodem s minulostí, který napomohl rychlému ustavení demokratických principů. Druhou námitku směřuje k východoevropským zemím, kde k prosazení demokracie nedošlo pouze v důsledku zhroucení režimu zevnitř, ale podílely se na něm velmi silně vlivy vývoje celého okolního světa. Jako poslední námitku uvádí Giddens reálně existující podmínky demokracie v dnešním světě, které mají často velmi daleko k hodnotově a morálně výživné půdě.

⁸⁰ „Okopírování institucí“ znamená použití jedné a téže soustavy pravidel, například legislativního rámce či pravidel ekonomické soutěže, jedné země, kde se pravidla osvědčila, v druhé zemi, kde s nimi zatím nejsou zkušenosti. Například také český ekonom Lubomír Mlčoch ve své knize *Institucionální ekonomie* upozorňuje, že pouhý xerox institucí může mít divergentní výsledky, tedy často protichůdné původním intencím, v případě, že je opomíjen princip „path dependency“, který označuje závislost institucionálního prostředí na minulosti [Mlčoch 1996: 98–99].

Giddensovou alternativou k výše popsané teorii demokratizace je teorie „odolné rostliny“. V této teorii neoznačuje demokracie pouze klasicky chápanou liberální demokracii v rámci národního státu. V širším pojetí znamená demokracie vytrvalé bujení, které může zapustit kořeny i ve vcelku neplodné půdě. Za jistých příhodných podmínek je tedy možné demokracii jednoduše přesadit z jedné půdy do druhé, i když starost o následnou kultivaci a péči ani zde neodpadá. Teorie má poukazovat na hluboké sociální změny probíhající v současnosti na vyšších úrovních, než je úroveň státu. Je to zejména stále intenzivnější proces globalizace, který vyprazdňuje významy lokálních činností a vyžaduje růst institucionální reflexivity. Hlavní přeměny každodenního života tak světu tradiční státní politiky unikají. Beck a Giddens jsou přesvědčeni, že propojení globálních změn s lokálními útočí dokonce na samou integritu státu [Beck, Giddens, Lash 1994: 191–192].⁸¹

1.10. Shrnutí

V této kapitole jsme se věnovali zejména diskuzi o tom, do jaké míry demokratický systém potřebuje pro své fungování důvěru. Základní spor je veden mezi kulturalisty, kteří pojmají důvěru jako morální hodnotu, kterou je třeba uplatňovat na všech stupních demokratického systému, a racionalisty či institucionalisty, podle nichž má důvěra v rámci demokracie pouze omezené uplatnění.

Kulturní teorie argumentují tím, že důvěra za prvé zvyšuje veřejnou podporu demokratického režimu, za druhé zvyšuje příklon k demokratickým hodnotám a snižuje příklon k nedemokratickým hodnotám a za třetí zvyšuje politickou angažovanost. Kulturní teorie se mezi sebou sice liší v názoru na míru důležitosti institucionální důvěry a interpersonální důvěry a také v tom, jaký mezi těmito dvěma typy důvěry existuje vztah, nicméně důvěra je pro tyto teorie centrální. Za zakladatele proudu jsou považováni Almond a Verba [1963], dále na ně navázali Putnam [1993] a Inglehart [1999]. Tito autoři se domnívají, že sociální důvěra a občanská angažovanost jsou základem dobře fungující demokracie. Oproti tomu Muller a Seligson [1994] se domnívají, že kauzalita mezi občanskou kulturou a demokracií je spíše opačná, tedy že občanská kultura je spíše důsledkem než příčinou demokracie.

Racionalistický proud vychází z předpokladu, že lidé jsou čistě racionální bytosti a důvěra je tedy chápána jako forma jednání ve vlastním zájmu. Pro roli důvěry v demokracii to znamená, že občané a představitelé vlády si budou navzájem důvěřovat, jestliže to bude pro obě strany výhodné. Racionalisté také připomínají, že liberální demokracie vyrostla z nedůvěry vůči tradičním autoritám a že i nadále je založena na kontrolních mechanismech, tedy na určité nedůvěře vůči vládnoucím [Dunn 1988; Hardin 1998; Warren 1999].

Přestože se dva výše uvedené proudy různí v názoru na potřebnost důvěry pro demokratický režim a racionalisté, oproti někdy velmi pozitivním kulturalistům, mnohem častěji zmiňují vedle důvěry také nedůvěru, zásadní otázkou ve vztahu demokracie a důvěry je pro oba proudy nastavení institucionálních podmínek tak, aby měla společnost prospěch z pozitivních účinků důvěry a vyhnula se těm negativním.

Na závěr jsme se věnovali tématu důvěry a demokracie v postkomunistických zemích. Rose a Shin [2001] nazývají proces zavádění demokracie v postkomunistických zemích za tzv. „demokratizaci pozpátku“, neboť prvním krokem zde bylo zavedení všeobecného volebního práva a teprve poté se přistoupilo k dobudování moderního státu. Autoři poukazují na to, že

⁸¹ „Podle Becka odumírá na konci 20. století tradiční stát jako hierarchický koordinátor a symbol suverenity“ [Suša 2000a: 53]. Historicky odumřelé instituce, „zombie instituce“, sice stále existují a reprodukují se, ale nejsou schopny řešit aktuální problémy [ibid.: 53]. Beck se domnívá, že je třeba, aby se národní stát stal partnerem občanské společnosti, aby podporoval komunitární spolupráci a nevystupoval jako totalitní stát potírající občanské svobody [Suša 1996: 366].

volby nejsou všezaručujícím prostředkem ustavení demokracie a že k její konsolidaci je zapotřebí také fungování právního státu, občanské společnosti a vykazatelnosti vlády, jinak hrozí zneužití moci. Lovell [2001] pak poznamenává, že v procesu konsolidace demokracie hraje klíčovou roli právě důvěra, která je základem pro uzavírání kontraktů a navazování spolupráce mezi lidmi na všech úrovních společnosti, nevylučuje ani vztah k vládě a k demokratickému systému jako takovému.

Pravděpodobně je tedy důležité, aby si občané postkomunistických zemí uvědomili, že ke skutečnému vybudování demokracie nestačí pouhý „institucionální xerox“, tedy jednoduché vytržení a přenesení demokratických institucí za západu na východ [Fukuyama 1995]. Jestliže v první fázi transformace došlo k prostému xeroxu institucí západních zemí, další fáze jednoznačně ukázaly, že i oxeroxované instituce je třeba zasadit do určité politické kultury a vyživovat důvěrou občanů, aby mohly fungovat. Na druhou stranu se ale nedomníváme, že by se jednalo pouze o jednosměrný proces, kdy je určitá podoba demokratického systému chápána jako daná, je na kultuře, aby se přizpůsobila. Vzhledem k tomu, že obměna kultury je možná v mnohem delším období než změna demokratických institucí, v dalších fázích transformace by mělo docházet také k postupnému přizpůsobování se institucí specifickým charakteristikám jednotlivých zemí. Zajisté ne ve smyslu přetváření základních demokratických principů, ale spíše na nižších úrovních. Demokracie totiž může fungovat pouze při vzájemné symbióze systému a jeho prostředí, což znamená citlivost k odlišnostem.

Demokracie neznamena pouze svobodu důvěřovat, ale i svobodu nedůvěřovat. Přestože je tedy demokracie zajisté režimem vyžadujícím téměř heroickou důvěru ve společné přijetí překážek, jak prozaicky dodává Dunn, „být demokratem ještě neznamena být politickým blbcem“ [Dunn 2004: 204]. Neboť demokratický systém sice důvěru potřebuje, ale díky bohu na ní zcela nestojí. To by měla ukázat následující kapitola věnovaná legitimitě demokratického systému.

2. Vztah důvěry a legitimacy

Legitimita představuje klíčovou proměnou pro všechny politické režimy. Stabilní politický systém nemůže být postaven pouze na síle, ale potřebuje legitimitu jako „ospravedlnění vládnutí“. Legitimitu lze chápat jako jakýsi most mezi institucionálním systémem a kulturními faktory, na kterých je určitý režim postaven. Otázka vztahu mezi legitimitou a důvěrou je zásadní z toho důvodu, že má-li důvěra v instituce vliv na celkovou legitimitu režimu, pak vysoká institucionální nedůvěra může podkopávat samotnou stabilitu demokratického režimu.

2.1. Pojem legitimacy (Weber, Lipset)

Nejobecněji lze legitimitu definovat jako oprávněnost, tedy obecné uznání práva na výkon moci. Legitimita představuje přesvědčení o spravedlivosti a náležitosti určitého, nejčastěji politického, uspořádání. Je odpovědí na otázku, proč si řád zasluhuje loajalitu členů společnosti. Lidé přijímají a uznávají politické instituce, protože věří, že jsou to ty nejlepší možné [Šafr 2005b].

Pojem legitimacy sociálního řádu a mocenské autority zavedl do sociologie německý sociolog Max Weber, který rozlišil tři ideální typy získávání legitimní moci, tedy vlády [Weber (1922) 1997]. První typ označuje za racionálně-legální, neboť je založený na systému racionálních byrokratických pravidel a rozhodující je ustavená norma, ne osoba. Druhý typ, který je postaven na posvátné tradici, nazývá Weber tradiční legitimitou. Pro třetí, tzv. charismatickou legitimitu je základem víra v charisma, tedy uchvácenost něčím mimořádným, spočívajícím v osobních kvalitách vůdce (např. spasitel, prorok, hrdina). Weber ale poznamenává, že v realitě se nesetkáme s čistými typy legitimacy, ale nacházíme vždy kombinace jednotlivých typů.

Tradiční typy legitimacy jsou dnes již pro zkoumání soudobých systémů zastaralé, neboť již jen málokteré režimy stojí na tradičním panství a charismatický fenomén je zcela ojedinělý (např. Gándhí).⁸² Proto má smysl zabývat se pouze prvním Weberovým typem racionálně-legální legitimacy a jejím dalším členěním na legitimitu pokročilých pluralitních demokracií, vojenských nebo byrokraticko-autoritářských režimů a diktátorských, tyranských či totalitních režimů [Dogan 1998].

Na Weberovo pojetí legitimacy navázal později Seymour Martin Lipset [1981]. Dle něho stojí legitimita režimu na skutečnosti, že „většina společnosti musí být přesvědčena, že existující politické instituce jsou pro danou společnost nejvhodnější, a to bez ohledu na konkrétní osoby stojící v čele těchto institucí“ [Lipset, Lakin 2004: 210]. Demokratický režim tedy opírá svou legitimitu zejména o občany a lze říci, že v neautoritářských režimech koreluje legitimita silně s mírou demokratičnosti země. Legitimita tak představuje „určitou zásobu věrohodnosti režimu, která může oddálit či zmenšit intenzitu případné krize demokracie“ [Lipset, Lakin 2004: 210]. V dobrých časech se legitimita akumuluje, v časech zlých se spotřebovává.

Politická stabilita demokratického režimu založená na legitimitě představuje alternativu k politické stabilitě autoritářského režimu založeného na síle [Lipset 1994: 7]. Pro

⁸² To ale neznamená, že by charismatických vůdců nebylo zapotřebí. Ukazuje se, že i klasickému demokratickému systému založenému na právním základě prospívá charismatická osobnost, která dokáže vyburcovat lidi k většímu zapojení a zájmu o politiku (např. Václav Havel na počátku 90. let, současný první černošský americký prezident Barack Obama).

stabilitu demokratického režimu, a tedy i pro legitimitu, je dle Lipseta zásadní efektivita jak v ekonomické, tak politické oblasti, tedy činnost vlády a míra, s jakou uspokojuje většinu občanů a klíčové mocenské skupiny. V případě, že je veřejnost dlouhodobě nespokojena s fungováním režimu a nedůvěřuje jeho institucím a hlavním aktérům, může být demokratický režim ohrožen. Proto je také dle Lipseta důležité, a to zejména pro nové demokracie, oddělit zdroj autority, tedy demokratická práva, principy demokracie, od konkrétních představitelů politické moci. Ti mohou být na základě voleb vyměněni, což demokratický systém neohrožuje, ale naopak to patří k jeho základním principům [Lipset 1994: 8]. Princip svobody kritizovat vládu se sice může jevit na první pohled jako ohrožující stabilitu režimu, v důsledku ale díky kritice opozice a občanů může dojít k řešení problémů dříve, než narostou do neovladatelných rozměrů a ohrožují poté systém jako takový. Jak ale poznamenává John Dunn: „Je velmi těžké, nebo možná dokonce nemožné, říci, jaké legitimacy určitý režim požívá, dokud se prostě nezhroutí. Prakticky totiž většina režimů míru své legitimacy přeceňuje.“ [Dunn 2004: 195]

2.2. Typy legitimacy

Víru v legitimitu demokracie lze chápat ve dvou rovinách: obecné – demokracie jako nejlepší, nebo alespoň nejméně špatná forma vlády z možných – a konkrétní – demokracie v určité zemi je i přes selhání a nedostatky lepší forma vlády než ty ostatní, které by v dané zemi mohly být ustaveny [Diamond 1998 srovnej Vlachová 2001: 24]. Občané mohou být samozřejmě se způsobem fungování demokracie v jejich zemi nespokojeni, ale záleží na tom, zda se rozhodnou demokracii vylepšit, či ji vyměnit za nedemokratickou alternativu. „Je-li víra v legitimitu demokracie závislá na tom, jak hodnotí lidé demokracii ve své zemi, pak není hodnotou sama o sobě, ale je prostředkem efektivního fungování demokracie. Není reálnou legitimitou – legitimitou autonomní [Maravall 1997], která konsoliduje demokracii, ale pouze legitimitou instrumentální.“ [Vlachová 2001: 24]

Otázkou vztahu mezi legitimitou politického režimu, jeho institucí a konkrétními představiteli moci se jako jeden z prvních zabýval David Easton [1965]. Ve své typologii rozlišuje podporu režimu podrobněji dle jejích objektů, tedy na podporu komunitě, podporu režimu, jejích institucí a podporu autorit. Politická komunita podle Eastona odkazuje k národu či politickému systému v širším významu. V rovině režimu rozlišuje Easton dále mezi principy, normami a procedurami a institucemi. Principy režimu definují základní fungování systému, určují tedy, zda politické vztahy budou organizovány jako demokratické, autoritářské či jakékoli jiné. Normy a procedury jednání pak definují více specifická pravidla fungování. Politické instituce zahrnují klasické instituce jako parlament, vládu, soudy, armádu atd. Eastonova typologie je inovační v tom, že od politického režimu a jeho institucí odlišuje konkrétní vládní či politické držitele politické moci. Dle založení podpory Easton rozlišuje mezi difúzní podporou politickým institucím a principům, která se vztahuje obecně k těmto institucím jako k principům demokratického systému, a specifickou podporu, která se utváří na základě hodnocení aktuálního fungování těchto institucí. Lze tedy říci, že difúzní podpora představuje obecně založenou loajalitu k režimu, zatímco specifická podpora vychází z uspokojení občanů nad splněním jejich požadavků.

Dělení na difúzní a specifickou podporu se ale v praxi empirického výzkumu ukazuje jako poněkud problematické. Například Mishler a Rose poukazují na to, že zejména při zkoumání nových demokracií, které se nacházejí v období změn a u nichž je zkušenost s fungováním demokracie velmi raná, je rozlišení téměř nemožné. V tomto případě se uplatňuje spíše měření tzv. negativní tolerance k režimu [Mishler, Rose 1993].

Eastonovu koncepci dále rozpracovává například Pippa Norris, která politickou podporu pojímá jako vícedimenzionální koncept a snaží se zejména o podrobnější typologii objektů podpory. Obdobně rozlišuje mezi objekty podpory a také mezi jejich různými úrovněmi, přičemž úroveň podpory se pohybuje od difúzní k více specifické. První úroveň tvoří difúzní podpora politické komunity, přičemž politickou komunitu může představovat stát, národ, ale také regionální komunita. Druhá rovina se vztahuje k základním hodnotám politického systému, k jakési ideální podobě systému, a jedná se tedy o legitimitu režimu. Třetí stupeň se týká hodnocení výkonu systému, které je většinou označováno jako podpora režimu. Čtvrtá rovina se týká podpory konkrétních institucí, tedy důvěry v základní instituce (parlament, armáda, soudy atd.). Pátá úroveň se vztahuje k podpoře, důvěře vůči konkrétním politikům a zástupcům jednotlivých institucí [Norris 1999: 10–12]. Tato typologie umožňuje nejen přesnější měření míry jednotlivých podpor, ale i zkoumání jejich vzájemných vazeb. Nás bude zajímat především vztah mezi úrovní legitimacy politického systému a důvěrou v instituce.

2.3. Faktory ovlivňující legitimitu

Mezi nejdiskutovanější faktory ovlivňující legitimitu režimu patří bezesporu vliv ekonomický. Vztah mezi ekonomickým rozvojem země a legitimitou politického režimu zkoumá sociologie již více než půl století. Na to, že legitimita se nejlépe získává dlouhotrvající efektivitou celého systému podpořenou fungující ekonomikou, upozornil americký sociolog Martin Seymour Lipset ve svém klasickém díle *Political Man* [1960]. Dále se vztahem legitimacy a ekonomické prosperity zabývali například Easton, Linz, Eckstein či Dogan.

Hypotéza ekonomického vlivu na legitimitu režimu se opírala především o historické příklady. Impulzem teorie byl například nástup nedemokratických režimů při ekonomické recesi v 30. letech 20. století nebo naopak demokratizace Taiwanu či Jižní Korey v průběhu narůstající ekonomické prosperity v 70. letech. Nejednotnost ale panuje v tom, zdali jde o souvislost s osobní finanční situací, či s makroekonomickými podmínkami. Další otázkou je, zdali lidé hodnotí ekonomickou výkonnost s ohledem na minulé období, či dle výhledu do budoucna. Mattei Dogan ale podotýká, že přestože je vliv ekonomické prosperity důležitý, není determinující, zůstává jen jedním z faktorů ovlivňujících legitimitu [Dogan 1997: 16].

Také sám autor hypotézy o souvislosti legitimacy s ekonomickou prosperitou, Seymour Martin Lipset, ve svých úvahách o legitimitě neuvažuje o efektivitě pouze jako o ekonomické výkonnosti či životní úrovni. Efektivita pro něj představuje také reálnou schopnost vládnoucích složek státu uspokojovat základní potřeby a požadavky obyvatel i klíčových mocenských skupin (především vojenských a obchodních). Legitimita tak dle Lipseta vyžaduje schopnost politického systému vytvářet a udržovat přesvědčení, že stávající politické instituce jsou v dané společnosti nejlepší možné a které zároveň vytváří jakousi zásobu dobré vůle, ze které v době nestability mohou instituce čerpat [Šafr 2005a]. Obdobně také Przeworski upozorňuje, že je nesprávné chápat „předpoklad, že demokratický režim nepřežije, jestliže v jeho podmínkách nebude ekonomika uspokojivě fungovat, jako neúprosné objektivní pravidlo“ [Przeworski 1991: 33]. Přetrvání demokracie závisí na spojeném efektu existujících podmínek a institucí.

V posledním období zkoumání se ale názor na váhu ekonomického vlivu na legitimitu posouvá ve prospěch politických faktorů, jako jsou občanská a politická práva. Zdá se, že jejich vliv na míru legitimacy systému je výraznější než vliv ekonomických faktorů. Kromě toho, že je míra legitimacy do jisté míry ovlivněna hodnocením a vnímáním jak politické, tak ekonomické situace určité země, obsahuje navíc jakési normativní hodnocení režimu [Lipset, Lakin 2004: 210]. Například Linz a Stepan ukazují na příkladu Portugalska a Řecka v 70.

letech, že přestože se jednalo o mladé demokracie a ekonomické podmínky nebyly příhodné, legitimita demokracie vzrůstala či se minimálně držela na stejné úrovni. Tito badatelé se domnívají, že je to způsobeno tím, že občané těchto zemí stále ještě srovnávají současnou, i třeba dosti nedokonalou, demokracii s předchozími autoritativními režimy a věří tedy, že demokracie je přeci jen lepší [Lipset, Lakin 2004: 211].

Podpora demokracie je, zdá se, ovlivňována jak politickou, tak ekonomickou efektivitou. „Za zprostředkující proměnnou mezi ekonomickým a politickým výkonem a podporou demokracie jsou pak označovány představy, postoje a hodnoty, které sdílejí občané v demokracii [Inkeles, Diamond 1980; Inglehart 1990; Lipset 1981]: svoboda, tolerance, důvěra, politická účinnost, participace v politice a občanském životě, spokojenost se životem, důvěra k lidem či odmítnutí revoluční změny atd. Ty tvoří politickou kulturu.“ [Vlachová 2001: 27]

2.4. Legitimita a důvěra v instituce

2.4.1. Souvislost důvěry se specifickou a difúzní podporou režimu

Otázka vztahu mezi legitimitou a důvěrou v instituce vychází prakticky z výše uvedeného Eastonova rozlišení mezi difúzní a specifickou podporou. Easton byl přesvědčen, že jestliže má politický systém zvládat konfliktní požadavky, musí členové systému nejen podporovat společné řešení problémů a řešení podle určitých pravidel hry (difúzní podpora), ale musí podporovat také současnou vládu a další instituce (specifická podpora) v jejich konkrétních krocích jednání. Tímto tvrzením Easton vyvolal důležitou diskuzi v americké politologii v 70. letech.

Autoři jako například Citrin [1974] či Lipset a Schneider [1983] se klonili k názoru, že politická důvěra souvisí pouze se specifickou podporou, která je založena na hodnocení konkrétních výsledků činnosti vlády. V tomto případě pak má pokles důvěry v instituce pouze omezený dopad na demokracii. Podobně také Dalton [1998] se domnívá, že politický režim si může udržovat vysokou míru podpory bez toho, aby konkrétní politici měli důvěru a podporu veřejnosti [Linek 2009]. Také Rose, Mishler a Haerpfer [1997] ve svých výzkumech ukazují, že demokracie pro své fungování nutně nepotřebují vysokou míru důvěry v politiky, a dokonce ani v instituce.

Oproti tomu Miller a Listhaug se domnívají, že existuje souvislost mezi důvěrou a obecnou podporou režimu, což by znamenalo, že nízká důvěra má přímé důsledky pro samotnou legitimitu režimu. V případě, že vláda jedná v souladu s představou lidí o demokracii, důvěra ve vládu se naopak zvyšuje [Miller, Listhaug 1999: 216]. Také Weatherford [1992] se přiklání k tvrzení, že hodnocení činnosti vlády tvoří jednu z hlavních dimenzí širšího konceptu legitimacy režimu. Nespokojenost s činností vlády tak vede ke zvýšení nedůvěry v instituce a postupně i k oslabení samotné legitimacy režimu [Miller, Listhaug 1999: 205].

Podle Hetheringtona, ale není rozlišování mezi specifickou a difúzní podporou režimu tak důležité, neboť zejména ve výzkumné praxi odráží vyjadřovaná politická důvěra obě – jak důvěru v instituci vlády, tak její představitele a v dlouhodobé perspektivě je tedy efekt specifické a difúzní podpory prakticky stejný [Hetherington 1998: 792].

2.4.2. Nedůvěra jako volání po změně (Dogan)

Při hodnocení současné situace evropských demokracií Mattei Dogan [2002] poukazuje na to, že u mnoha občanů se základní demokratické instituce (parlament, politické

strany, armáda, atd.) netěší příliš velké důvěře. Zdá se ale, že legitimitu demokracie to nijak neohrožuje, neboť občané neuvažují reálně o případné změně systému vládnutí a navíc proces poklesu důvěry v demokratické instituce paradoxně probíhá souběžně s bezprecedentním šířením demokratického systému ve světě. Nezdá se tedy, že bychom byli na konci demokratické éry vládnutí, ale dle Dogana vyjádření nedůvěry velkému množství demokratických institucí spíše signalizuje volání po reformě a řešení disfunkčních míst systému. Zároveň ale upozorňuje, že není dobré se tím utěšovat, neboť pravděpodobně existuje jistý kritický bod, v němž nedůvěra už může ohrozit samotnou legitimitu demokracie [Dogan 1997].

Dogan poukazuje také na to, že volební mechanismus, který umožňuje vyměnit nedůvěryhodné reprezentanty demokracie, už není dostačující procedurou budování důvěry v zastupitelské demokracii. Oproti tomu zmiňuje stále rostoucí vliv masových médií, zejména internetu, jakož i výzkumy veřejného mínění, které udržují vládu v pozoru nejen v předvolebním období [Dogan 1997: 21]. Tito „hlídací psi“ plní v mnohém pozitivní funkci, na druhou stranu jsou ale někdy vláda i další instituce diskreditovány za nevýznamné přešlapy a ztrácejí prakticky zbytečně důvěru občanů potřebnou pro zásadnější reformy. Tím se dostáváme kruhem zpátky k Eastonovy, který říká, že „základem demokratického režimu je to, že jeho existence i efektivní fungování závisejí významně na veřejném mínění“ [Easton 1965].

2.5. Srovnání mezi ideálem demokracie a její realitou (Mishler, Rose)

Podpora veřejnosti přispívá nejen k legitimitě demokracie, ale i k jejímu efektivnímu fungování. Jakožto určitá „zásobárna důvěry“ vytváří vládě prostor pro rozhodování a rozdělování zdrojů bez toho, že by musela žádat souhlas veřejnosti u každého kroku nebo že by musela přistoupit k nátlaku [Mishler, Rose 1999: 78]. Jestliže má tedy vláda silnou podporu občanů, může činit další závazky a v případě, že je úspěšně dodrží, její podpora narůstá. Potom hovoříme o tzv. ctnostné spirále demokracie. V opačném případě tzv. sestupné spirály, kdy má vláda nízkou podporu a nemůže tedy efektivně řešit politické problémy, dochází k tomu, že její podpora i nadále slábne [Gamson 1968: 45].

Podpora režimu je sice nezbytnou, ale nedostačující podmínkou demokratické stability [Mishler, Rose 1995]. Stabilita režimu totiž nezávisí pouze na celkové míře veřejné podpory, ale odvíjí se také od vývoje podpory v čase, od rozložení podpory mezi jednotlivými sociálními skupinami, od toho, na jakých pravidlech a institucionálních mechanismech je podpora založena, a na množství, charakteru a závažnosti problémů, s kterými se musí režim potýkat [Przeworski 1991]. Podle Przeworského se obecně rozšířená podpora režimu odvíjí také od toho, zdali existuje alespoň minimální pravděpodobnost, že většina relevantních politických sil se bude moci v daném institucionálním systému uplatnit [Przeworski 1991: 30–31].

Ve stabilních demokraciích se většinou nestává, že by byl demokratický režim zpochybňován jako takový. Vzhledem k tomu, že lidé v demokratickém režimu vyrůstají, stává se pro ně do jisté míry jakousi samozřejmostí, jediným symbolickým univerzem bez alternativ. Neznamená to ale, že by občané nemohli nedůvěřovat aktuální vládě, nesouhlasit s jejími politickými strategiemi nebo vyjadřovat nespokojenost s fungováním určitých institucí. Tato vyjádření nespokojenosti ale volají po demokratických reformách, nezpochybňují demokratické zřízení samo o sobě [Mishler, Rose 1999: 80]. V nově ustavených režimech, kde mají občané zkušenost s jiným režimem, je oproti tomu demokracie chápána jako jedna z možných alternativ politického zřízení. Na počátku demokratizačního procesu zde tedy panuje minimálně implicitní soutěž mezi demokratickým režimem a jeho alternativami [Mishler, Rose 1999: 81].

Jak tedy lidé vyhodnocují politický režim, ve kterém žijí? Podle Roberta Dahla [1989] občané ve stabilních demokraciích srovnávají mezi hypotetickým ideálem demokracie a realistickou nedokonalou polyarchií. Optimisté pak vidí rozdíl mezi ideálem a realitou jako motor pro reformy a tedy jako výzvu ke zlepšování demokracie, pesimisté tento rozpor vnímají naopak jako výhružné znamení pro budoucnost [Mishler, Rose 1999: 81]. V nově ustavených demokraciích srovnání vychází z hodnocení starého režimu jako implicitně negativního (alespoň u některých) s novým režimem, který představuje určitý ideál, ke kterému se směřuje a který zatím neměl šanci ukázat, jak opravdu funguje. Určité problémy a těžkosti v počátečním fungování demokracie tedy nemusí ještě vést přímo k odmítnutí demokracie jako takové.

Problematika tohoto tzv. idealistického přístupu tkví nejen v tom, že se výzkumníci rozcházejí v definování „ideální demokracie“, ale také v tom, že tento přístup je do velké míry založen na zkušenosti amerického konstitucionalizmu [například Miller 1974]. Tato tradice předpokládá, že politický systém reflektuje hodnoty a postoje občanů. Historie evropské demokracie je přitom dle Mishlera a Rose velmi odlišná, neboť zde byly po staletí politické systémy založeny na právu dědičnosti v rámci dynastie, na síle a vládnutí elit [Mishler, Rose 1993: 29]. Jako alternativu k tomuto idealistickému pohledu nabízejí Mishler a Rose pohled realistický, založený na tzv. Churchillově hypotéze.⁸³ Oproti idealistické koncepci, která vnímá demokracii jako nejvyšší dobro, chápe realistická koncepce demokracii jako nejmenší z možných zel [Mishler, Rose 1999: 82]. Demokracie tedy nemusí být chápána jako absolutní dobro, což podle autorů snižuje napětí mezi ideálem demokracie a žitou realitou zejména v nově ustavených demokraciích [Rose, Mishler, Haerpfer 1998: 31].

2.6. Postkomunistické země: legitimita založená na strachu a naději

Klíčovou roli hraje podpora demokratického režimu zejména v procesu jeho utváření, kdy je třeba čelit mnoha novým politickým situacím i celospolečenským problémům. Mishler a Rose [2002] zkoumají otázku podpory režimu, tedy kdy, za jakých okolností a jak se utváří podpora nových režimů, na příkladu postkomunistických zemí střední a východní Evropy. Právě zde byl proces demokratizace spojen i se změnou ekonomického systému z plánované ekonomiky na tržní hospodářství, což samozřejmě zvýšilo atmosféru napětí a nejistoty ve společnosti. Vzhledem k tomu, že Rose a Mishler vidí jasné rozdíly mezi zkoumáním podpory režimu v ustavených demokraciích a v nových demokraciích, považují za praktické se v nových demokraciích lidí ptát na srovnání minulého režimu se současným. Vyhybají se tím tak normativně i emotivně zabarveného používání konceptu demokracie, tedy srovnávání s nejasně definovaným ideálem, který se navíc může kulturně lišit [Mishler, Rose 1999: 82].

Pro vysvětlení podpory režimu v počátcích transformace vytvářejí tzv. model „strachu a naděje“. Podle tohoto modelu závisela v počátku podpora nového režimu zejména na odmítnutí režimu starého a na důvěře v budoucí ekonomickou prosperitu. Těsně po revoluci byli tedy lidé ochotni silně podpořit nový režim, neboť představoval rozloučení se se starým režimem a lidé pevně věřili, že momentální ekonomické oběti přinesou skutečnou prosperitu v blízké budoucnosti. Model fungoval vcelku dobře pro vysvětlení počáteční individuální podpory režimu. „Ze sociálně psychologického pohledu ... jsou strach a naděje proměnné, ne konstanty. Mohou se tedy proměňovat buď v důsledku toho, jak vzpomínky na komunismus blednou, nebo jak pokračující ekonomické těžkosti snižují ekonomická očekávání. Nejistota současného režimu může vypůsobit nostalgii po minulosti. Když se očekávání v důsledku

⁸³ Winston Churchill [1947] pronesl v House of Commons po konci druhé světové války: „V tomto světě plném hříchu a utrpení bylo a bude vyzkoušeno mnoho způsobů vládnutí. Nikdo netvrdí, že demokracie je režimem dokonalým a bezchybným. Ve skutečnosti je demokracie tím nejhorším režimem ze všech, ovšem vyjma těch, které už byly na tomto světě vyzkoušeny. [Mishler, Rose 1999]

těžkostí začnou hroutit, skládání naděje v ekonomiku se může obrátit v beznaděj“ [Mishler, Rose 1995: 575]. Přestože se ekonomičtí deterministé obávali, že ekonomické krize mohou vést k návratu k minulému režimu, Mishler a Rose [2002] poukazovali na to, že i když ekonomické proměnné vysvětlují větší množství variance podpory režimu, vliv politické výkonnosti stoupá, což je pro stabilizaci demokracie klíčové. Zdá se, že čím déle žijí lidé v demokratickém režimu, tím pozitivněji hodnotí přínos demokracie v oblasti svobody, a to i silněji než ekonomickou výkonnost [Mishler, Rose 2002: 26]. Analýza tedy potvrzuje Eastonův model, podle něhož je politická podpora ovlivněna politickou výkonností, ale záleží to také na tom, jakého typu výkonnosti si lidé cení, co jim nový režim přinesl za zkušenost a jaké je dědictví minulosti.

Také Ivana Marková hovoří v souvislosti s postkomunistickými zeměmi spíše o legitimitě založené na strachu než na důvěře jako riziku [Marková 2004: 8]. Autorka se domnívá, že na základě tzv. socializace do strachu uvažují lidé v posttotalitních společnostech o důvěře do velké míry stále jako o protikladu ke strachu a teroru, které se nedají racionálně předpokládat, než jako o riziku, které je do určité míry předvídatelné. Komunistický režim stimuloval vzájemnou nedůvěru, která napomáhala stabilitě režimu. Snaha ze strany státu o indoktrinaci lidí, rozvrat rodin ve prospěch utváření ideologických kolektivit, jakož i dvojitý systém ideologie a informací na sebe vázal rozdvojený způsob myšlení a jednání. V běžném životě lidí se pak vnitřní přesvědčení neshodovala s vnějšími vyjádřeními. V důsledku toho byli lidé v totalitním režimu socializováni do strachu a nedůvěry, „jejich mysl byla zbavena důvěry ve slova a v komunikaci a osvojila si tak monologické mlčení, čímž byla snížena i schopnost pluralitního myšlení, považovaného za základ demokratické kultury“ [Marková 2004: 45]. Postkomunistické země jsou tedy dle Markové ve fázi transformace legitimizace ideologiemi a autoritami založené na principu důvěra/strach k demokratické legitimizaci založené na volbě a svobodě, a tedy důvěře jako riziku [Marková 2004: 11].

Lipset [1994] ve svém zkoumání nových demokratických režimů ve střední a východní Evropě podotýká shodně s Rosem a Mishlerem, že získat legitimitu v podmínkách nové demokracie zmiňovanou efektivností jak v ekonomice, tak v politické oblasti je z počátku obtížné. Racionálně-legální legitimita je u nových demokratických režimů poměrně slabá, neboť zákon předtím většinou fungoval v zájmu cizího vykořisťovatele nebo domácího diktátora. Úsilí k vybudování tohoto moderního druhu legitimacy vyžaduje dle Lipseta zejména důsledné prosazování vlády zákona a respektování nezávislých soudů. Nezbytná je podle něj také eliminace osobních sítí přetrvávajících ještě z dob minulého režimu, které mohou kolonizovat současný stát ve svůj prospěch. Zkušenosti z minulého režimu ale mohou dle Lipseta vytvořit i jakousi negativní legitimitu, kterou trefně nazývá „očkování proti autoritativizmu“.

Podle Johna Dunna [2004] není třeba považovat totalitní zkušenost za čistě negativní a trvale poškozující politickou kulturu postkomunistických zemí, neboť historicky znamenal pád železné opony nesporně největší ideologický posun od druhé světové války. Přestože tedy postkomunistické země vykazují nižší míru politické důvěry, neexistuje jednoduchý návod jak ji rychle získat a možná to ani nemá smysl, jak podotýká Russell Hardin [1993]. „Neměli bychom tedy brát dědictví komunismu jako trauma, ale pouze jako znalostní deficit demokratických politických praktik, který lze dohnat.“ [Dunn 2004: 207]

2.7. Shrnutí

Politická stabilita demokratického režimu založená na legitimitě představuje alternativu k politické stabilitě autoritářského režimu založeného na síle. Legitimita je zde založena na přesvědčení občanů o spravedlnosti a příhodnosti demokratického systému pro jejich společnost. Dle Lipseta a Lakina [2004] je pro legitimitu důležitá efektivita jak v politické, tak ekonomické oblasti, jejíž míra vede buď ke spokojenosti, či nespokojenosti občanů. Dlouhodobá nespokojenost se pak může odrazit nejen v nedůvěře k demokratickým institucím, ale i ve zpochybnění demokracie jako takové.

Easton v této souvislosti rozlišuje mezi specifickou podporou, která vychází právě z uspokojení občanů s aktuálním fungováním institucí, a difúzní podporou, která představuje obecně založenou loajalitu k režimu. Jeho typologie vyvolala diskuzi nad tím, zdali politická důvěra souvisí pouze se specifickou podporou režimu (Citrin, Lipset, Rose a Mishler) nebo i s difúzní podporou (Miller a Listhaug, Weatherford). Otázka je klíčová z toho důvodu, že v prvním případě má důvěra v instituce pouze omezený vliv na celkovou legitimitu režimu, zatímco v druhém případě nedůvěra v demokratické instituce může podkopávat legitimitu a stabilitu režimu, a dokonce může vést i ke zvýšení podpory autoritářských alternativ.

Politickou nedůvěru lze ale do jisté míry chápat i pozitivně jako bdělost občanů vůči institucím a jako jejich volání po změně [Dogan 1997]. Nespokojenost s institucemi tedy může být považována za kompatibilní s demokratickým systémem, v němž princip svobodných voleb, jako hlavní způsob obsazování politických postů, umožňuje uzávorkovat podporu režimu od krátkodobých problémů a nespokojenosti s držiteli moci. Legitimita politického režimu, jeho principů, procesů a institucí, tak může přetrvávat a jako by transcendovat jednotlivé dočasné držitele moci či správce politické obce.

S otázkou důvěry v instituce souvisí efektivita politických institucí, která do velké míry určuje i jejich důvěryhodnost. Na potřebu efektivity systému jak politické, tak ekonomické upozornil již v 60. letech Lipset. Jestliže v 70. a 80. letech se dostala do popředí zejména jeho teze o vlivu ekonomické prosperity na stabilitu demokracie, od 90. let je důraz kladen více na politické faktory (Linz a Stepan), jako jsou občanská a politická práva [Lipset, Lakin 2004].

Při vyhodnocování demokracie většinou občané ve stabilních demokraciích srovnávají realitu s jakýmsi ideálem demokracie, u ustavujících se demokraciích občané srovnávají nový demokratický systém spíše s minulým režimem. Dle Mishlera a Rose [1999] je tak možné se vyhnout normativně i emotivně zabarvenému používání konceptu demokracie, tedy srovnávání s nejasně definovaným ideálem, který se navíc může kulturně lišit. Pro vysvětlení podpory režimu v počátcích transformace vytvořili tito autoři tzv. model „strachu a naděje“, podle něhož závisela v počátku podpora nového režimu zejména na odmítnutí režimu starého a na důvěře v budoucí ekonomickou prosperitu. Podobně i Marková hovoří v souvislosti s postkomunistickými zeměmi spíše o legitimitě založené na strachu než na důvěře jako riziku [Marková 2004].

Vedle legitimacy závisí životaschopnost demokracie také na míře sociálních nerovností, míře politického stresu, na způsobech chování a jednání elit, efektivitě různých demokratických institucí, ale také na sociálním kapitálu, tedy na sociálních sítích a občanské participaci. Té se budeme věnovat v následující kapitole.

3. Důvěra a občanská participace

V předchozích kapitolách jsme poukázali na potřebnou symbiózu demokracie a důvěry. Vymezili jsme přitom tři základní kanály důvěry v demokratickém systému. Základní podmínkou existence demokratického režimu je jeho legitimita, tedy jakási systémová důvěra v jeho oprávněnost. Druhý pilíř demokratického režimu je postaven na vztahu občanů k demokratickým institucím a třetí pilíř, který se vztahuje k rovině interpersonálních vztahů, tvoří důvěra mezi lidmi či tzv. sociální důvěra. Stojí-li demokratický systém pouze „na jedné noze“, tedy opírá-li se například pouze o politické instituce, jeho pozice je velmi vratká. Stabilní demokratický systém potřebuje jako oporu oba své pilíře, tedy jak důvěryhodné instituce, které napomáhají udržovat kohezi režimu shora, tak i sociální důvěru, která napomáhá utváření solidarity a spontánní koordinace společenských aktivit, tedy občanské společnosti, a upevňuje tak režim zespodu.

V této kapitole se budeme věnovat právě vztahu obecné důvěry mezi lidmi, občanské angažovanosti a demokratického systému. Vycházet budeme z teorií představených zejména v kapitole I. 4. Koncept sociálního kapitálu, přičemž zde se zaměříme více na zkoumání konkrétní občanské participace a její role v demokracii.

3.1. Občanská angažovanost jako zdroj sociální důvěry

Vytváření a obnovování sociálního kapitálu v moderní společnosti souvisí pravděpodobně s dobrovolnickým sektorem [Newton 1999a: 9]. Klasické teorie demokracie (např. de Tocqueville, J. Stuart Mill) tvrdí, že ve společnosti se může vytvořit vysoká úroveň sociální důvěry, pokud v ní existuje velká a různorodá škála dobrovolnických sdružení a organizací. Lidé se učí participovat participací a participací v pravidelném a úzkém kontaktu s ostatními na dobrovolném základě se učí „niterným návykům“ [Bellah a kol. 1985] – tedy důvěře, reciprocitě, spolupráci, empatii s druhými a smyslu pro společný zájem a společný prospěch. Tyto obecné dovednosti a přijaté hodnoty jsou považovány za základ pro určité demokratické dovednosti dobrého občana [Newton 1999a: 15].

Jak jsme uvedli již v úvodní kapitole druhé části věnované demokracii, za průkopníky výzkumu občanské participace a demokracie jsou obvykle považováni Almond a Verba [1963], kteří již v 60. letech upozornili na roli nepolitických postojů, jako je důvěra k ostatním lidem a sociální participace obecně, pro fungování demokracie. Na jejich tezi o pozitivním vztahu mezi zapojením v dobrovolnických organizacích a důvěrou k ostatním lidem navazuje současná mainstreamová teorie občanské společnosti, která bývá též označována jako neotocquevilliánská teorie sociálního kapitálu [Lewandowski 2006]. Tato škola se snaží prokázat, že důvěra hraje skutečně důležitou roli ve všech typech občanské angažovanosti a komunitních vztahů, neboť zde napomáhá ke spolupráci mezi občany a k vytváření vysoké míry zapojení a participace [Putnam 1995; Uslaner 1999a]. Jejím reprezentantem par excellence je již několikrát zmiňovaný Robert Putnam.

3.2. Putnamova koncepce občanské angažovanosti

Na Almonda a Verbu navázal Robert Putnam [1993] svým zkoumáním nových demokratických správních institucí v Itálii, kde došel k závěru, že úspěšnost těchto regionálních správ úzce souvisí se stupněm rozvinutosti občanské společnosti v daném regionu. Čím více se některý region blíží ideálu občanské společnosti, tím výkonnější byla i jeho institucionální správa. Na obecnější rovině z tohoto dlouhodobého výzkumu Putnam

vyvodil, že občanské tradice ovlivňují ekonomický vývoj, tedy že nadstavba určuje základnu a ne naopak. Dále Putnam poukázal na to, že sociální kapitál má tendenci se vyvíjet dvěma směry: buď se v tzv. neřestném kruhu stále více rozvíjí klientelismus, nemorální protekcionismus, bezzákonnost, nátlak, nebo se naopak v tzv. ctnostném kruhu vzájemnou podporou vzbuzuje důvěra a spolupráce. První spirálu nazývá Putnam hobbesovskou, druhou občanskou. Výsledkem občanské spirály je silná a aktivní občanská společnost, která vede k další konsolidaci demokracie [Putnam, Leonardi, Nanetti 1993].

Studium italské politické situace později Putnama přivedlo k uvědomění si skutečnosti, že ve Spojených státech amerických dochází v posledních desetiletích k úpadku politické samosprávy. Úbytek sociálního kapitálu v USA vyjadřuje metafora v názvu jeho slavného díla *Bowling Alone* [2000]. Ukazuje, že na jedné straně sice dnes více lidí v Americe chodí hrát bowling, ale vzhledem k poklesu počtu hráčských asociací se jedná jen o autonomní jedince, kteří se nesetkávají ve společných klubech, jež podporují vznik sítí vzájemnosti a důvěry. Postupně se tak oslabuje komunitní život a dochází k poklesu vzájemné důvěry. Aktivní formy občanské participace (např. církve, odbory, kluby, charita) nahrazují ad hoc funkční organizace (např. petiční výbory). Kolektivní občanské aktivity, např. veřejná shromáždění, ochabují mnohem rychleji než individuální formy, jako jsou dopisy čtenářů novin apod. Slabé, povrchní a často jednorázové interakce postupně nahrazují těsné, časem prověřené vazby zakořeněné v dlouhodobých osobních vztazích v sousedském společenství. „Sociální kapitál spojený s místem je postupně nahrazován funkčně založeným sociálním kapitálem. Pozvolna opouštíme ty sítě vzájemnosti, které daly vzniknout našim komunitám.“ [Putnam 2000: 184] Rozkladem tradičních komunit může dojít k oslabení demokracie. Američané sice dle Putnama zůstávají ve srovnání s jinými zeměmi občansky uvědomělí, ale v porovnání s minulostí jsou méně aktivně zapojeni a vzájemně propojeni: „Kibicujeme, ale nezapojujeme se do hry“ [ibid.: 183]. Putnam vysvětluje tento úpadek kromě jiného zejména procesy tlaku času a peněz, mobilitou a suburbanizací, rozvojem nových komunikačních technologií (zejména televize) a generační přeměnou. V poslední době však nabízí určitý optimismus ve stati parafrázující jeho známý titul (*Bowling Together*), kde ukazuje na mírný nárůst občanské participace po 11. září 2001 [Putnam 2002].

3.3. Kritika Putnamova konceptu

Přes velkou popularitu jak na veřejnosti, tak ze strany institucí decizní sféry (např. Světová banka) je ve vědecké komunitě Putnamova komunitaristická koncepce kritizována, vedle zjednodušené metodologie měření zejména pro svou normativní zatíženost. Tento normativní a funkcionalistický přístup, který jednoduše aplikuje „západní“ koncepty občanské společnosti univerzálně na studium postkomunistických zemí, zabraňuje například dle Sandrine Devaux [2005] dojít ke skutečnému pochopení sociální reality. Proti současnému neotocquevillianizmu někteří interpreti studií sociálního kapitálu v politologii argumentují, že výše uvedená teorie se viditelně odklonila od původního chápání sociálního kapitálu jako endogenního a že „nás v podstatě vrátila ke kulturním explanacím, které byly v módě v minulé či předminulé generaci“ [Jackman, Miller 1998: 48]. Kritizují jmenovitě Putnama a Ingleharta, že ztotožňují členství ve skupině s obecnou důvěrou. Podle Jackmana a Millera jde o optimistické vnímání komunitarizmu, které opomíjí, že dobrovolnické skupiny jsou často výlučné a namísto budování sociální důvěry mohou působit rozpad a rozdělení společnosti [Jackman a Miller 1998: 59].⁸⁴

⁸⁴ Další kritiky vztahu mezi sociální důvěrou a dobrovolnickými sdruženími viz [Newton 1999b: 184].

3.3.1. Občanská sdružení nemusí být pro důvěru nejdůležitější

Podobného mínění je Dietlind Stollová, která považuje současné nadšení z důležitosti dobrovolnických sdružení při budování sociální důvěry za přehnané a ukazuje na jiný problém těchto teorií. Problémem je, že nevíme, v jakém rozsahu ovlivňuje členství vznik důvěry ve srovnání s jinými možnými zdroji důvěry, jako jsou rodina, osobní zkušenosti nebo vliv státních institucí [Stolle 2001: 118]. Většina lidí netráví mnoho času činností v organizacích ve srovnání s časem stráveným například ve škole [také Coleman 1990], práci či s rodinou. Navrhuje vytvoření mikroteorie sociálního kapitálu vložené do širšího rámce, který testuje platnost teorie vůči jiným faktorům podporujícím důvěru. Také Kenneth Newton se domnívá, že přímý a silný vliv těchto sdružení na sociální důvěru je pochybný [Newton 1999b: 173], neboť se nezdá, že by členové těchto organizací vyjadřovali větší míru sociální či politické důvěry oproti ostatním nečlenům [Newton 2001: 207]. Newton na datech z World Values Surveys (1991–95) neprokazuje u čtyř zemí žádný vztah mezi dobrovolnými aktivitami a sociální důvěrou, u tří zemí jen slabý a na základě odkazu na další výzkumy tedy uzavírá, „že členství v dobrovolnických organizacích není bez významu pro utváření sociální důvěry, ale je méně důležité než další sociální a politické faktory“ [Newton 1999b: 172–173].

Také politoložka Nonna Mayer na datech z roku 2000 a 2002 ověřuje ve francouzské společnosti Putnamovu hypotézu o vlivu sociálního kapitálu (měřeného zde jako členství v organizaci) na důvěru a zájem o politické dění. Ukazuje, že přestože určité souvislosti zde existují, jedná se o vlivy velmi slabé a například kulturní kapitál (vzdělání) má na zájem o politiku mnohem větší vliv než kapitál sociální [Mayer 2003].

Margaret Levi podporuje tento názor připomínkou, že i když sdružení mohou zprostředkovat vytvoření důvěry, nemusí být nejdůležitějším faktorem. Podle ní Putnam docela přehlíží takové mechanismy, jako jsou například státní instituce, které mohou za určitých podmínek položit základ všeobecné důvěry [Levi 1996: 50]. I v případě, že existuje reciproční vztah mezi důvěrou a participací, výraznější vliv vede podle ní pravděpodobně od důvěry ke vstupu do sdružení než naopak.

Kritici poukazují také na to, že je obtížné rozuzlit komplikované vztahy příčin a následků mezi členstvím v dobrovolnických sdruženích a důvěrou [van Deth 2003]. Stollová připomíná, že toho nevíme dostatek o tom, zda a jak dobrovolnická sdružení přimějí své členy k větší důvěře a spolupráci [Stolle 2001: 118]. Pokud těmto mechanismům nerozumíme zcela, „dokonce i když shledáváme členy sdružení více důvěřujícími než zbytek populace, zůstává zde možnost, že jde o jakousi sebeselekci, kdy lidé, kteří více důvěřují, se sami vybírají do sdružení“ [Stolle 2001: 120]. Putnam píše: „Krátkce řečeno, lidé, kteří důvěřují ostatním, jsou celkově dobrými občany, ti více včlenění do života komunity více důvěřují a jsou důvěryhodnější“ [Putnam 2000: 137]. Nicméně není snadné dokázat, že členství v dobrovolnických organizacích má co do činění se vztahem k individuálním postojům důvěry [Newton 2001; Jackman, Miller 1998], a vyplatí se tázat, zda dobrovolnické organizace ve skutečnosti opravdu hrají v tomto ohledu hlavní roli.

3.3.2. Ne každý typ sdružení k důvěře přispívá

Otázkou také je, zda všechny typy sdružení přispívají k důvěře stejnou měrou. Někteří badatelé poukazují na to, že vliv participace na sociální důvěru závisí na typu organizace, heterogenitě jejího členství a na stupni (ne)formality zapojení. Důležitou roli hrají také cíle sdružení, např. zda jej lze charakterizovat jako altruistické nebo egoistické, neboť sdružení orientovaná k různým cílům mohou mít rozdílný vliv na vývoj sociální důvěry. Stollová a Rochon [1998] ukázali, že kulturní a komunitní sdružení (sdružení zachovávající tradiční

kulturu, jako jsou církevní sdružení, umělecké společnosti, lokální sdružení, sdružení v oblasti zdravotní péče, rodičovská sdružení atp.), jsou silněji spojena se všeobecnou důvěrou než politická sdružení. Herreros [2004] zase dochází k tomu, že sdružení s demokratičtější organizací a horizontálními vztahy – jmenovitě ta politická, která vyjadřují preference a přesvědčení z perspektivy obecného prospěchu (odborné, environmentální a feministické organizace) – podněcují uvažování, které je úhelným kamenem sociální důvěry.

Vedle typu sdružení má na důvěru pravděpodobně vliv i stupeň jeho profesionalizace. Mnohá úspěšná občanská hnutí, která vyrostla například v České republice na počátku 90. let, se transformovala na profesionální neziskové organizace s profesionálními zaměstnanci (např. některá environmentální hnutí). Nicméně s nárůstem moci profesionálů klesá důležitost dobrovolníků, což mění charakter a sociální funkci nevládních organizací (NGO). Ve vysoce profesionalizovaných NGO, jakými jsou odborové svazy, ubývá příležitostí pro tvorbu sociálního kapitálu a šance na utváření občanských dovedností klesají. Dobrovolníci pak s ostatními členy spolupracují méně a nepravidelně. „Za takovýchto podmínek se nevytvářejí široké horizontální sítě vztahů a závazků, v nichž se utváří sociální důvěra. Dobrovolníci se stávají pouhými pasivními aktéry, jejichž aktivity jsou předurčeny profesionály“ [Šťovíčková Jantulová 2005: 144]. Problematická otázka profesionalizace NGO a centralizace občanského sektoru (tj. vydělování se organizační vrstvy expertů osvojujících si mandát reprezentovat NG vůči státní správě), které jsou ovšem bezpochyby v dnešní společnosti nezbytné, vyzdvihuje R. Marada: „Profesionalizace je rozporuplnou, nicméně inherentní součástí formování a růstu občanského sektoru reprezentovaného modelem neziskové nevládní organizace.“ [Marada 2005: 163]. Jak Marada poukazuje s odvoláním na zahraniční výzkumy neziskových organizací, ač by mnohdy bylo mnohem efektivnější, kdyby určitá organizace byla zcela profesionalizovaná, tak dobrovolnictví „plní roli vyvažujícího mechanismu, ... slouží jako ochrana občanského charakteru organizace, jenž je ohrožován imperativem efektivity“ [ibid.: 166]. Pokud rozvineme úvahu o vztahu zaměstnávání profesionálů – expertů v neziskových organizacích a tvorbě celospolečensky prospěšných efektů sociálního kapitálu, pak profesionalizace nejenže nemusí podněcovat sociální kapitál, ale dokonce na něj může mít i negativní vliv. Obecně řečeno, čím méně je organizace formálně organizována (např. kluby a sdružení ve srovnání s politickými stranami a odborovými svazy), tím má větší kapacitu ke tvorbě sociálního kapitálu ve smyslu pozitivních norem reciprocity a důvěry k ostatním. Nicméně většina efektivních NGO (jakou je například známé české environmentální hnutí Duha) jsou nejprofesionálněji řízené, jelikož profesionální řízení vede k úspěšné realizaci poslání dané organizace. [Šťovíčková Jantulová 2005] Hodnoty empatie, důvěry, solidarity a vzájemné pomoci se ze světa neziskového sektoru nicméně nevytrácejí zcela. „Jen se stávají poněkud abstraktnějšími idejemi, jimiž se zaštiťuje nový typ profesionalizovaných neziskových organizací.“ [Marada 2005: 166] Nalezneme je spíše mezi malými kolem určitého konkrétního problému ad hoc utvořenými organizacemi v lokálním prostředí.

3.4. Sociální důvěra a nekonvenční participace (Kaase, Inglehart)

Alternativní vysvětlení propojení důvěry a participace nabízí Max Kaase [1999]. Nesouhlasí s Putnamovým tvrzením, že k sociální důvěře přispívá pouze členství v tradičních spolcích, zatímco organizovanost v nových masových organizacích a hnutích (např. proenvironmentální a feministická), kde se lidé pravidelně setkávají ve své komunitě a nesdílejí společné zájmy, k vytváření sociální důvěry nepřispívá. Kaase ale argumentuje, že pokud teorie sociálního kapitálu zdůrazňují spojení mezi důvěrou a kooperací, pak by

neinstitucionalizovaná participace založená na kolektivní činnosti měla být silněji provázána právě s interpersonální důvěrou než konvenční participace [Kaase 1999: 14]. Dle jeho zjištění na datech EVS a WVS v devíti evropských zemích je generalizovaná interpersonální důvěra pozitivně korelována spíše s nekonvenční participací, jako například podepisováním petic, demonstracemi apod., než s participací konvenční a je negativně korelována s institucionální důvěrou [Kaase 1999: 17]. Zdá se tedy, že nárůst netradiční participace souvisí s určitým poklesem důvěry v centrální demokratické instituce a otázkou je, do jaké míry také s legitimitou režimu jako takového.

Také Ronald Inglehart [1997a] nesouhlasí s tím, že se američtí občané stávají stále apatičtějšími a neangažují se. Poukazuje na to, že již 60. léta znamenala revoluci v občanské účasti na politice a jednu dobu se zdálo, že jsou zpochybněny dosavadní institucionalizované demokratické mechanismy participace. Záhy se ukázalo, že tento způsob politické angažovanosti občanů nenahrazuje tradiční způsoby, ale pouze je doplňuje. Inglehart [1997a], Dalton [1998] a další poukazují na souvislost této změny s generační proměnou hodnot, související s makrospolečenskými změnami jako například s ekonomickým růstem, vyšší mírou vzdělanosti či rozšířením veřejných médií, zejména televize. Na základě rozsáhlého mezinárodního výzkumu Inglehart přiznává, že postmoderní fáze rozvoje ve vyspělých průmyslových zemích vede k poklesu respektu vůči autoritám ze strany veřejnosti, tedy k poklesu důvěry ve vládu a dochází k poklesu volební účasti, členství v politických stranách. Kritičnost občanů vůči politikům a politickým stranám dle Ingleharta neznamena apatii, ale naopak vede k podpoře demokracie ve smyslu aktivnějšího zájmu o politický život a většího sklonu k zapojení formou neinstitucionalizované angažovanosti (diskutování politiky, podepisování petic, zapojení se do bojkotu). Nejedná se tedy o pokles občanské angažovanosti, ale o změnu její formy [Inglehart 1997b: 220]. Pokles občanské angažovanosti popisovaný Putnamem jak v americké společnosti, tak ve většině západních zemí nepovažuje za prokazatelný ani Nonna Mayer [2003], která se dále odvolává na další výzkumníky [Hall 1999; Newton 2001; Eliasoph 1998; Norris 2002].⁸⁵

3.5. Typologie organizací a skupin na základě jejich vlivu (Newton)

Vzhledem k rozmanitosti způsobů sdružování existuje také množství jeho typologií. Z perspektivy důvěry je zajímavý koncept Kennetha Newtona [1999a], který svou typologii neziskového sektoru či různých typů dobrovolnických spolků vytváří na základě rozlišení jejich interních a externích vlivů. K vytvoření typologie Newtona vedlo uvědomění si toho, že empirický výzkum se zaměřuje zejména na organizované dobrovolnické spolky a tak mu uniká velká část „spolkového života“ společnosti, ne-li ta nejdůležitější. Neboť jestliže formální organizace, založené na placení členských příspěvků a nízké participaci, mají často malý interní efekt na své členy, co se týče sociálního kapitálu, náhodně utvořené skupiny mohou mít v tomto ohledu velký vliv na své členy. Interním vlivem rozumí socializaci členů do určité kultury, rozvíjení schopnosti kooperace a učení se vzájemné důvěře. Externí vlivy vypovídají o dopadu činnosti organizace na zbytek společnosti, ve smyslu prosazování například určitého názoru či zájmu skupiny ve veřejném prostoru [Newton 1999a: 11].

Prvním typem jsou organizace, které mají silný jak externí, tak interní vliv a Newton je označuje jako tzv. pluralistické organizace (odborné, politické strany). Druhý typ představují organizace se silným externím vlivem a slabým interním vlivem. Jedná se o organizace založené zejména na placení členských příspěvků a jinak téměř nulové angažovanosti členů. Důvodem k členství v těchto organizacích je dle Newtona buď získání nějakých služeb (uvádí

⁸⁵ Diskuzi o poklesu občanské participace lze nalézt v *International Journal of Social Research*, 6 (1) z roku 2003.

příklad amerického sdružení motoristů), nebo je důvodem společenské uznání (charitativní organizace, enviromentální hnutí, politická strana) [Newton 1999a: 12].⁸⁶ Třetí typ zahrnuje skupiny se slabým externím vlivem, ale silným interním vlivem. Sem patří například různé svépomocné skupiny, v nichž existuje intenzivní vnitřní komunikace a vzájemná spolupráce, členové se se svou účastí ve skupině skutečně identifikují. Dosah jejich vlivu navenek je ale většinou velmi omezený. Poslední typ tvoří skupiny se slabým jak externím, tak interním vlivem. Spadají sem neformální, ad hoc utvořené skupiny, například pečovatelské. Výše uvedené typy organizací či různých typů dobrovolnických spolků shrnuje následující Tabulka II.3.1.

Tabulka II.3.1. Typy organizací (spolků) a sociálního kapitálu

	Silné externí vlivy	Slabé externí vlivy
Silné interní vlivy	Pluralistické organizace	Svépomocné skupiny, budující uvědomění svých členů
Slabé interní vlivy	Organizace založené na „placení příspěvků“	Malé, ad hoc, neformální skupiny podporování a péče

Zdroj: [Newton 1999a: 14].

Kromě výše uvedené typologie organizací a dobrovolnických spolků, jejímž cílem je zejména vylepšení empirického výzkumu neziskového sektoru, uvažuje Newton o občanské společnosti v širším teoretickém kontextu. Newton [1999a] rozlišuje tři typy sociálního kapitálu, které podle něj korespondují se třemi typy komunit vyskytujícími se v moderní společnosti. První typ tvoří komunity silné důvěry (*thick trust*) založené na durkheimovském typu mechanické solidarity, tedy na citové, hodnotové a názorové jednotě všech členů.⁸⁷ V dnešní společnosti je reprezentují některé vesnické komunity či městská komunitní ghetta, ale tyto pevné vazby vznikají také v totálních institucích – sektách, některých církvích, minoritních komunitách. V menší míře se mohou utvářet také ve svépomocných skupinách či skupinách založených na řešení společného problému (alkoholici, handicapovaní, vdovy, ...) [Newton 1999a: 14]. Druhý typ představují naopak komunity slabé důvěry (*thin trust*), shodující se s Granovetterovým vymezením tzv. slabých vazeb (*weak ties*), založené na sekundárních vztazích a různosti organizační struktury. V rámci tohoto typu rozlišuje Newton ještě formální organizované spolky, jejichž členství je založené na placení příspěvků (angažovanost pouze pro zisk a služby plynoucí z členství či pro prestiž), a neformální, ad hoc sdružení, která označuje za tzv. „sítě sítí“ [Newton 1999a: 15]. Třetím typem jsou tzv. imaginární komunity [Anderson 1983], emfatické či reflexivní komunity [Gundelach, Torpe 1997] spočívající na abstraktní důvěře. Tato důvěra není založena na intenzivní každodenní interakci, ale vzniká mezi „náhodnými známými“ a utváří se zejména skrze vzdělání (osvojování hodnot jako rovnost, univerzalismus, férovost) a masmédia (společné hodnoty, uniformita). Ohledně masmédií, ale existuje nesouhlas, jestli přispívají k zapojení lidí, či naopak k jejich izolaci od společnosti a k politické apatii [Newton 1999a: 18-20].⁸⁸

⁸⁶ Newton podotýká, že nechce říct, že by všichni lidé přispívající na charitu či na ekologii tak činili pouze z důvodu společenské prestiže, ale poukazuje na to, že taková lidé existují a hlavně že tyto organizace toho dokážou využít [Newton 1999a: 12].

⁸⁷ Podrobněji k Durkheimově rozlišení mechanické a organické solidarity viz část I. kapitola 1. Přehled vývoje teorií důvěry.

⁸⁸ První proud, tzv. kognitivní mobilizační škola, přičítá masmédiím funkci zprostředkovatele politického vzdělávání, získávání zájmu o věci veřejné atd. [např. Inglehart 1990; Dalton 1988; Norris 1999]. Opačný proud, tzv. škola videozneklidnění, se domnívá, že masmédia naopak přispívají k izolaci lidí, k jejich politické ignoranci a apatii [např. Putnam 1995], [Newton 1999a: 19].

Výše uvedené tři typy vazeb a na nich vystavěných komunit je dle Newtona třeba odlišovat a uvědomovat si jejich různé funkce na rozdílných úrovních demokratické společnosti. Tímto názorem se tedy Newton odlišuje například od výše uvedeného Putnama, který formu svazujícího sociálního kapitálu považuje za škodlivou pro demokratickou kulturu. V tomto ohledu je tedy Newtonův pohled méně hodnotící a pravděpodobně přínosnější pro vědecké zkoumání.

3.6. Specifika občanské participace v postkomunistických zemích

Výše uvedené teoretické konceptualizace občanské angažovanosti, vztahu různých typů sociálního kapitálu a demokracie, jsou často považovány za univerzálně použitelné při analýze jakékoli společnosti. Empirické výzkumy fungování sociálního kapitálu v postkomunistických zemích střední a východní Evropy ale ukazují, že o tomto konceptu nelze uvažovat bez znalosti specifického kontextu, v kterém se utváří. Zohlednění strukturálního aspektu zejména při zkoumání transformujících se společností je zcela nezbytné. Například Lin [2001] připomíná Colemanovu teoretickou propozici, že sociální kapitál představuje jak aspekt sociální struktury, tak výbavu aktérů v této struktuře. Tento poznatek je dle Lina třeba promítnout i do empirického studia, které se někdy zaměřuje pouze na stranu aktérů a opomíná nezbytnost existence strukturálních podmínek pro jeho utváření.

3.6.1. Neformální sítě versus formální organizace

Za opomínání strukturálních podmínek je kritizován právě Putnamův pozitivní koncept sociálního kapitálu, a to zejména ze strany sociologů zabývajících se studiem sociálního kapitálu v postkomunistických zemích [např. Rose et al. 1997; Matějů, Vitásková 2006]. Výzkumy totiž ukazují, že sociální kapitál ve smyslu individuálně uplatnitelných aktivit zde vysvětluje utváření sociálních sítí lépe než pozdější koncepce Putnamova kolektivního sociálního kapitálu [Field 2003]. Také Mishler [2003] navrhuje pojímat sociální kapitál v postkomunistických zemích spíše v tradici Colemanově na základě instrumentálních sítí (př. pomoc ostatních v těžké situaci), neboť dle něj je například v Rusku či v dalších postkomunistických zemích spoléhání se na neformální sítě běžné. G. Kolankiewicz [1996] poukazuje na analogii mezi nomenklaturními sítěmi uplatňovanými při konverzi sociálního kapitálu jako „kreditní poukázky“ (*credit slips*) na ekonomický v průběhu postkomunistické privatizace a amorální familiarismus (rodinná pouta) až mafiánské sítě studované Putnamem a jeho kolegy na italském jihu (Mezzogiorno) [Putnam, Leonardi, Nanetti 1993].

Jak dále poukazují Rose a jeho kolegové, Putnamovo rozlišení mezi politickými a nepolitickými organizacemi platí pouze v demokracii založené na občanské politické kultuře, v totalitním režimu je veškerý společenský život zpolitizován [Rose et al. 1997]. Vzhledem k povinné účasti a politizaci v zájmových sdruženích se občané stahují do ústraní, do kruhu své rodiny a nejbližších přátel. V systému, kde režim nerespektuje nezávislost občanských sdružení, se lidé snaží vztahy se státem minimalizovat a vytvářejí si vlastní nezávislé sítě spolupráce. Neangažovanost neplodí společenskou izolaci, ale spíše distanci od státu a vede tak k tvorbě sociálního kapitálu, který může být použit proti státu. Reakce občanů na mobilizační snahu státu vytváří tzv. „společnost přesýpacích hodin“, kdy existuje velká míra solidarity jak mezi lidmi, tak mezi vládnoucí elitou. Počtem formálních i neformálních vztahů se tedy takováto společnost může navenek podobat demokratické společnosti s rozvinutou občanskou kulturou. Tyto sítě však společnost rozdělují.

Proto je podle autorů při zkoumání postkomunistických zemí velmi důležité rozlišovat mezi neformálními sítěmi osobních vztahů založených na interakci tváří v tvář a

organizovanými, neosobními a pravidly určenými organizacemi.⁸⁹ V prvním případě sociální kapitál vzniká na základě neformálních sociálních sítí produkujících zboží a služby, které mohou mít někdy i vnější formální identitu. Ty jsou založené na vzájemné osobní spolupráci a přátelské pomoci, přesto poskytované zboží a služby se většinou nedají jednoduše převést na peněžní hodnotu, neboť se zde promítají i vzájemná náklonnost a závazky mezi účastníky.⁹⁰ Tento kapitál může mít pozitivní funkci v případě, že doplňuje nedostatkové státní služby. Může působit ale i negativně, a to tehdy, porušuje-li ustanovená pravidla fungujícího trhu (privatizace ovlivněná nomenklaturou, mafie). Naproti tomu organizační kapitál představuje úhrn formálních organizací určité společnosti, které jsou právně uznány státem, mají vlastní pravidla, byrokracii a jsou hierarchicky řízeny. „Ve stabilní demokracii je sociální kapitál neformálních sítí pozitivně integrován s neosobními institucemi občanské společnosti, jako jsou odborové organizace, církve, politické strany, skrze důvěru“ [Rose et al. 1997: 13].

Sociální sítě mohou vypomoci v případě nefunkčnosti procedurálních postupů formálních organizací, jejich využití však musí být limitováno, aby nedocházelo k protekcionářství, klientelizmu a korupci.⁹¹ V otázce korupce a úplatkářství s Rosem zajímavým způsobem polemizuje ruský sociolog Yuri Nevada. Jestliže Rose považuje hojně rozšířenou instituci úplatkářství za antimoderní projev ruské společnosti, Levada považuje úplatkářství spíše za součást ruské kultury, odlišné od západní. Své tvrzení podpírá skutečností, že nenachází rozdíl v tomto jevu mezi vesnickým a městským obyvatelstvem a odkazuje se také na slavnou knihu amerického politologa Samuela Huntingtona *The Third Wave*, v níž Huntington tvrdí, že „ruský způsob modernizace je odlišný od západní“ [Levada 2004: 170].

Atributy dvou forem sociálního kapitálu, jak je navrhli Rose et al., ukazuje Tabulka II.3.2. K této typologii Rose poznamenává, že v realitě mohou samozřejmě existovat hraniční typy jako například Národní kuželková liga, která je formální organizací, ale v jejímž rámci na lokální úrovni se jedná spíše o neformální síť.

Tabulka II.3.2 Formy sociálního kapitálu v postkomunistických zemích

Kapitál sociálních sítí	Organizační kapitál
Primární vztahy tváří v tvář	Neosobní, sekundární vztahy
Neformální	Řídící se pravidly
Členy jsou: jednotlivci, domácnosti	Organizace
Malý počet členů	Velký počet členů
Horizontální struktura, rovnost členů	Hierarchická struktura, nerovnosti
Alegální (není určeno zákonem)	Legální
Závazky členů různé	Specifické členské závazky
Ne na plný úvazek	I plný úvazek
Omezený rozsah prostředků	Prostředky: peněžní, vybavení, půda
Produkují jednoduché zboží a služby	Produkují i složitější výrobky a služby
Směna většinou nepeněžní	Peněžní směna

⁸⁹ Rose poznamenává, že toto odlišení například nebylo relevantní pro Tocquevilla, na něhož se velmi často odkazuje, neboť většina sdružení ve 30. letech 19. století ve Spojených státech byla založena na osobních vztazích [Rose 1997: 11].

⁹⁰ Připomeňme, že tímto způsobem uvažuje v české sociologii o sociálním kapitálu Ivo Možný, který ho také chápe jako instrumentální osobní kontakty udržované za účelem získávání nedostatkového zboží a služeb. Více viz část I. kapitola 4. Koncept sociálního kapitálu.

Zdroj: [Rose et al. 1997: 14].

Podobně Raiser a jeho kolegové rozlišují dvě dimenze sociálního kapitálu: *formální* a *neformální* [Raiser et al. 2002]. V definici neformálního typu spojují koncepci Bourdieuho (důraz na dispozice individuí, ne na jejich racionální záměry) a Colemanu, čímž dochází na teoretické úrovni k jistému zjednodušení, pro praktickou aplikaci je však toto dělení použitelné. Jako indikátory používají tzv. připsanou důvěru (*ascribed trust*), měřenou procentem lidí považujících rodinu za velmi důležitou, a tzv. procesuálně založenou důvěru (*process-based trust*), danou podílem lidí, pro něž je zásadní hodnotou mít přátele. Formální sociální kapitál obsahuje více indikátorů: obecná důvěra mezi lidmi, občanské uvědomění, altruismus, občanská angažovanost, zájem o politiku, důvěra v instituce, důvěra v právní systém a kvalita investičního prostředí.

Český sociolog Pavol Frič [2006] navrhuje velmi podrobnou typologii neformálních sociálních sítí, šitou na míru postkomunistickým společnostem. Na základě jejich programového zaměření rozlišuje pět ideálních typů sítí: predátorské (silně parazitující a přeměňující instituce veřejné správy ve své soukromé agentury), redistribuční (klientelistické, vysávající zdroje z formálních institucí), pomáhající (kompenzující nedostatky formálního institucionálního systému u znevýhodněných), operační (kolegiální výměna informací v souladu s pravidly formálních institucí) a participační (občansky angažované hnutí apod., mající přemostňující povahu).

3.6.2. Specifické sítě jako znak národní kultury

Sandrine Devaux [2005] se domnívá, že neexistuje nic takového jako specifický model postkomunistické angažovanosti, ale že existuje pouze určitý vztah mezi individuálním chováním a kolektivním chováním zděděným z doby komunismu na straně jedné a mezi způsoby utváření sdružení a společenskou sociabilitou na straně druhé. Ve své kvalitativní studii zejména mládežnických organizací v České republice poukazuje Devaux na to, že změna sdružování po roce 1989 byla sice z hlediska práva radikální, na úrovni běžného provozu organizací se ale změny děly v mnohem menší míře. Poukazem na to, že občanský život nevyrostl na zelené louce, ale že mnohá „nová demokratická“ sdružení stavěla na své činnosti před rokem 1989, zpochybňuje také mainstreamové tvrzení, že občanská společnost je čistě záležitostí demokratického systému [Devaux 2005].

V souvislosti s fungováním sociálních sítí za socialismu i po něm se utvořily specifické pojmy, které pocházejí z více či méně rozdílných kultur. Vztahují se k osobním vztahům, které pomáhají v každodenním životě, ať už je jejich celospolečenský efekt pozitivní, či negativní. Prvním pojmem je tzv. kruhové ručení (*krugovaya poruka*), které je specifickou podobou tradičních ruských sítí solidarity a představuje velmi úzkou provázanost jednotlivých členů komunity. Neformálně fungovaly tyto sítě v rámci plánované ekonomiky za minulého režimu a hrají důležitou roli i v dnešní ruské „tržní ekonomice“. Ekonomka a politoložka ruského původu Alena Ledeneva upozorňuje, že bez pochopení fungování těchto sítí a jejich určitého právního zarámování nebudou sítě působit efektivně, ale namísto toho spíše protimodernizačně a protitransformačně [Ledeneva 2004: 107].

Na životní důležitost sítí známostí a výpomoci v Rusku upozorňuje také britský historik Geoffrey Hosking [2004]. V minulém režimu byly ale podle Hoskinga tyto sítě zneužity totalitní mocí a dnes dochází v důsledku tržních mechanismů k dalšímu rozpadu již institucionalizovaných kolektivit, což je velmi stresujícím faktorem pro celou společnost, zejména v obdobích ekonomicky nepříznivých.

Ruský *blat*, který lze definovat jako známosti umožňující pomocí osobních vztahů s lidmi v určitých pozicích obstarávání nedostatkového zboží, zejména pak přístup k veřejným zdrojům, je spornějšího rázu, neboť se prakticky jedná o protekci jednotlivců na úkor ostatních [Ledeneva 1998]. Oproti blatu, původně před revolucí z roku 1917 spojovaného s kriminální činností, je čínské *guanxi* neutrálního původu, vychází z kolektivních vztahů a zdůrazňuje morální a sociální závazky [Michailova, Worm 2003]. V určitých kulturách je tedy zapotřebí chápat vzájemné výměny ve smyslu teorie daru, nikoliv korupce [Smart 1993].⁹²

3.7. Shrnutí

Za východisko naší úvahy o vztahu obecné důvěry, občanské angažovanosti a demokracie jsme zvolili mainstreamovou neotocquevilliánskou teorii sociálního kapitálu. Tato škola tvrdí, že k utváření sociální důvěry dochází zejména v komunitních sítích a v sítích občanské angažovanosti, které jsou tímto klíčové jak pro demokracii, tak pro prostředí důvěry ve společnosti. Za hlavního představitele tohoto proudu je považován Robert Putnam [1993], který svou teorii vybudoval nejprve na základě zkoumání nových demokratických správních institucí v Itálii [Putnam, Leonardi, Nanetti 1993] a poté ji rozpracoval při výzkumu klesajícího sociálního kapitálu v americké společnosti [Putnam 2000].

Ukázali jsme, že Putnamova komunitaristická koncepce je kritizována hned v několika ohledech. Kritici poukazují na to, že nevíme, v jakém rozsahu ovlivňuje členství vznik důvěry ve srovnání s jinými možnými zdroji důvěry, jako jsou rodina, osobní zkušenosti nebo vliv státních institucí [Stolle 2001; Newton 1999b; Levi 1996]. Nelze tedy tvrdit, že právě občanská sdružení jsou pro utváření důvěry nejdůležitější. Jiní argumentují tím, že je obtížné rozuzlit komplikované vztahy příčin a následků mezi členstvím v dobrovolnických sdruženích a důvěrou. Otázkou také je, zda všechny typy sdružení přispívají k důvěře stejnou měrou, neboť někteří badatelé poukazují na to, že vliv participace na sociální důvěru závisí na typu organizace [Stolle, Rochon 1998; Herreros 2004]. Navíc bývá Putnamovi a celému neotocquevilliánskému proudu často vytýkána také normativní zatíženost jejich pojetí občanské společnosti.

Alternativní vysvětlení propojení důvěry a participace nabízí například Max Kaase [1999]. Nesouhlasí s Putnamovým tvrzením, že k sociální důvěře přispívá pouze členství v tradičních spolcích, ale argumentuje, že spojení mezi důvěrou a kooperací je typičtější spíše pro neinstitucionalizovanou participaci založenou na kolektivní činnosti. Také Inglehart [1997a] se přiklání k teorii nekonvenční participace, která podle něj stále více nahrazuje participaci konvenční. V dnešní americké společnosti se tedy podle něj ani tolik nejedná o pokles občanské angažovanosti, jak tvrdí Putnam, ale spíše o změnu její formy. Kenneth Newton [1999a] poukazuje zase na to, že zaměřením zejména na organizované dobrovolnické spolky uniká zkoumání velká, pro důvěru možná klíčová, část spolkového života. Z tohoto důvodu vytváří svou typologii neziskového sektoru či různých typů dobrovolnických spolků založenou na rozlišení jejich interních a externích vlivů.

Zkoumání občanské participace a sociálních sítí v postkomunistických společnostech jasně dokazuje, že teoretické koncepty demokracie nejsou tak jednoduše přenositelné a že jejich pouhý xerox pak nedokáže jinou sociální realitu smysluplně vysvětlit. Výzkumy

⁹² Zde je nutné připomenout, že hranice mezi darem a korupcí je někdy těžko rozpoznatelná, zejména v procesu amerikanizace či westernizace východních kultur.

například ukazují, že sociální kapitál ve smyslu individuálně uplatnitelných aktiv v postkomunistickém kontextu vysvětluje utváření sociálních sítí lépe než pozdější koncepce Putnamova kolektivního sociálního kapitálu [Field 2003]. V systému, kde režim nerespektuje nezávislost občanských sdružení, se lidé snaží vztahy se státem minimalizovat a vytvářejí si vlastní nezávislé sítě spolupráce. Počtem formálních i neformálních vztahů se tedy takováto společnost může navenek podobat demokratické společnosti s rozvinutou občanskou kulturou, tyto sítě ale mohou společnost naopak rozdělovat [Rose et al. 1997]. Při zkoumání postkomunistických zemí se tedy jako zásadní jeví rozlišení na neformální sítě osobních vztahů a formální organizace, neboť jejich efekty jsou často rozdílné [Rose et al. 1997, Raiser et al. 2002].

Na druhou stranu je třeba říci, že sociální sítě jsou v postkomunistických společnostech někdy nahlíženy již jako a priori podezřelé, neslučující se s mechanismy moderního státu. Přestože využití sítí musí být do určité míry limitováno, aby nedocházelo k protekcionářství, klientelizmu a korupci, normativní pohled znemožňuje blíže pochopit jejich funkci, kterou může být třeba výpomoc v případě nefunkčnosti procedurálních postupů formálních organizací či teprve se konsolidujících demokratických institucí.

4. Interpersonální a institucionální důvěra a jejich vztah

Jak jsme ukázali v předchozích kapitolách, mezi sociálními vědci panuje shoda, že stabilní demokratický systém vyžaduje důvěru. Za pilíře demokracie jsou přitom (spolu s volbami, dodržováním práva atd.) považovány dva druhy důvěry: obecná důvěra v druhé lidi, tedy důvěra založená na sociálních sítích, a důvěra v demokratické instituce. Při studiu těchto dvou typů důvěr používají někteří autoři označení *interpersonální důvěra* a *institucionální důvěra* (například Rose, Mishler, Inglehart), zatímco jiní mluví o *sociální* a *politické důvěře* (například Newton, Delhey).⁹³ Přestože sociální či generalizovaná *interpersonální důvěra* se utváří již v prvotní socializaci v rodině, osvojení si důvěry v kruhu rodiny není podle většiny autorů zárukou rozšíření této důvěry i na další členy společnosti. Například dle Putnama [2000] si širší sociální důvěru jedinec osvojuje teprve v rozvětvených sítích angažovanosti občanských sdružení, které se stávají vzorem pro další spolupráci. Také Fukuyama se domnívá, že i přesto, že sociální kapitál vyrůstá už z důvěry na úrovni jednotlivých rodin, zásadní je právě překročení rodinné soudržnosti a rozšíření důvěry na oblast nepřibuzenských vztahů [Fukuyama 1995: 26].⁹⁴

Co se týče *institucionální* či *politické důvěry*, ta ve většině případů odkazuje srozumitelně k postojům k demokratickým institucím, převážně pouze politickým [Mishler, Rose 2001]. Označení *politická* může mít na teoretické rovině ale i širší význam. Například Newton zahrnuje pod *politickou důvěrou* zájem o politiku a *politickou angažovanost*, *politickou toleranci* a *důvěru k politickým institucím* [Newton 2001: 205]. Přestože se tyto termíny v teoretické rovině mohou lišit, v rovině empirické jsou obvykle považovány téměř za synonyma a jsou také shodně operacionalizovány.

Jestliže je princip důvěry pro demokracii tak životně důležitý, pak vznikají následující otázky: Jaký je vztah mezi *politickou* a *sociální důvěrou*? Tvoří dvě nezávislé oblasti, nebo jsou naopak vzájemně provázány? Jaké jsou kořeny a determinanty *politické* a *sociální důvěry*? Je *důvěra* nějak provázána se *sociální strukturou* dané společnosti nebo s nějakým typickým kulturním prostředím?

4.1. Vztah *interpersonální* a *institucionální důvěry* – kulturní a institucionální teorie

Teorie vysvětlující původ a vznik *interpersonální* a *politické důvěry* v rámci demokratického systému je možno rozdělit do dvou základních proudů: *kulturní teorie* a *institucionální teorie* [Mishler, Rose 2001]. Nejprve se zaměříme na argumenty *kulturalistů*.

Kulturní teorie chápou *důvěru* v *politické instituce* jako *exogenní*, tedy založenou mimo *politickou sféru* samou. *Institucionální důvěra* je pro ně *extenzí interpersonální důvěry*, která vychází z kulturních norem určité společnosti a jedinec si ji osvojuje v prvotní socializaci. Lidé se tedy učí *důvěřovat* druhým na základě toho, jak se k nim chovají nejprve členové jejich rodiny, jejich kamarádi, později spolužáci ve škole, kolegové či sousedé. Vzhledem k tomu, že tyto teorie předpokládají, že principy fungování *důvěry* ve skupině jsou

⁹³ V následujícím teoretickém výkladu se budeme řídit převážně pojmenováním, které používají autoři konkrétních teorií. Ve třetí, empirické části budeme používat převážně označení *sociální důvěra* pro *důvěru k lidem* obecně, neboť se domníváme, že *důvěra interpersonální* vyjadřuje více představu *důvěry* v užším kruhu příbuzných či známých. Pro *důvěru v instituce* budeme používat označení *důvěra institucionální* či *důvěra v instituce*, které je zase bližší způsobu měření této *důvěry*.

⁹⁴ Podrobněji k Fukuyamově pojetí *sociálního kapitálu* viz kapitola I. 4. Koncept *sociálního kapitálu*.

obdobné principům důvěry v instituce, takto utvořená interpersonální důvěra se podle nich později promítá do důvěry v politické instituce a podmiňuje dokonce jejich výkonnost [Eckstein 1966 v Mishler, Rose 1998]. Příkladem těchto teorií jsou například teorie politické kultury Almonda a Verby [1963], Ronald Ingleharta [1997a, b] či Roberta Putnama [1993]. Na makroúrovni z této logiky Putnam vyvozuje, že ve společnosti, kde je hladina generalizované důvěry mající kořeny mimo jiné v oblasti dobrovolného sdružování vysoká, je rovněž vysoká i hladina důvěry ve společenské a politické instituce. Lidé, kteří si navzájem důvěřují mezi sebou, budou snáze důvěřovat např. vládě, parlamentu či různým veřejným institucím [Stachová 2008].

Oproti tomu institucionální teorie chápou důvěru v instituce jako politicky endogenní, to znamená, že tato důvěra nesouvisí s interpersonální důvěrou osvojenou v rané socializaci, ale vychází z racionálně založeného hodnocení výkonu daných institucí. Dobře fungující instituce tedy vzbuzují u lidí důvěru, zatímco nefungující instituce produkují nedůvěru a skepticizmus. Takovýto pohled nalezneme například v teorii důvěry Jamese Colemana [1990], Parthy Dasgupty [1988] či Marca J. Hetheringtona [1998], které vycházejí z Eastonovy koncepce [1965], podle které je důvěra v politické instituce odrazem toho, jak občané vnímají jejich výkonnost a co od těchto institucí očekávají. Důraz na hodnocení výkonnosti ale podle Rose a Mishlera neznamená, že by institucionální teorie musely zcela popírat určitý význam kulturního vlivu. Míra kulturního vlivu ale podle nich závisí na tom, vyrůstá-li člověk ve stejném režimu, jehož instituce poté hodnotí, či nikoli. V případě, kdy socializace probíhala za jiného režimu, což je případ postkomunistických zemí, závisí míra důvěry ve stávající politické instituce v převážné míře na hodnocení jejich výkonu [Mishler, Rose 2001: 32].

V poslední době, zdá se, narůstá spíše skepticizmus vůči existenci nějakého silného vztahu mezi interpersonální a institucionální důvěrou, a to zejména ve smyslu vlivu interpersonální důvěry na důvěru institucionální, jak tvrdí kulturní teorie. Proto se nyní blíže podíváme právě na argumenty kritiků kulturních teorií.

4.2. Kritika kulturních teorií

4.2.1. Interpersonální důvěra jako důsledek důvěry v instituce

Vůči tvrzení kulturních teorií o vlivu interpersonální důvěry na institucionální se vymezují například Brehm, Rahn [1997], kteří se domnívají, že existuje-li vztah mezi interpersonální a institucionální důvěrou, pak je to vztah buď obousměrný, nebo spíše ve směru od institucí k interpersonální důvěře. To by prakticky znamenalo, že schopnost vlády udržet důvěru v instituce podporuje mezilidskou důvěru [Levi 1996; Edwards a Foley 1998; Warren 1999]. Například Dowleyová a Silver prokazují na datech z postkomunistických zemí, že důvěra v parlament, v právní systém a spokojenost s vládou ovlivňují výši sociální důvěry. Interpersonální důvěra může být dokonce považována za produkt demokracie [Hetherington 1998; Muller, Seligson 1994], jak jsme uvedli již dříve v kapitole II. 1.

Také Dietlind Stollová a Bo Rothstein [2003] se pokusili o pohled na genezi jak politické, tak generalizované interpersonální důvěry, který je odlišný od kulturních teorií. Míru institucionální důvěry podle nich ovlivňuje například kvalita služeb poskytovaných státem či samosprávou, zdravý vztah mezi politiky a občany a mezi úředníky a občany, spravedlivé politické a společenské instituce. Občané, kteří jsou nespokojeni se svými politiky a úředníky z důvodu jejich nečestnosti, neodpovědnosti či korupčního chování a kteří mají špatnou zkušenost v jednání s různými institucemi a úřady, jež se vůči nim nechovaly spravedlivě, přenášejí tyto zkušenosti podle Stollové a Rothsteina na lidi obecně. Domnívají

se, že jedním z nejvýznamnějších faktorů v tomto procesu je nestranickost veřejných institucí, jež má za následek zvyšování jejich důvěryhodnosti. Pokud mají lidé pocit, že úřady přistupují ke všem lidem stejně a nikoho neznevýhodňují, má to pozitivní vliv na vznik generalizované důvěry v rámci celé společnosti. Prvotní je tedy důvěra institucionální a ta posléze ovlivňuje důvěru interpersonální [Stachová 2008].

4.2.2. Zpochybnění vztahu mezi interpersonální a institucionální důvěrou

Max Kaase [1999] ve svých analýzách⁹⁵ dochází k tomu, že vztah mezi interpersonální a politickou důvěrou existuje, je pozitivní, ale velmi slabý, a interpersonální důvěru tedy nelze podle něj považovat za příčinu či důsledek politické důvěry. Navrhuje srovnání důležitosti politiky s různými oblastmi života. Politika se podle něj ve srovnání s rodinou, zdravím, prací, emocionální oporou či příjmem ukazuje jako nevýznamná pro každodenní život. Zdá se mu tedy, že každodenní život lidí je oddělen od makrospolečenského politického vývoje a přenesení osobní zkušenosti mezi těmito oblastmi je tedy pravděpodobné nanejvýš u těch, kteří se přímo v politice angažují [Kaase 1999: 12–13]. Pro většinu lidí se vztah k politice podle Kaase utváří nejvíce přes sdělovací prostředky.

Kenneth Newton pak poukazuje na to, že důvěra zjišťovaná v empirických výzkumech není pravděpodobně důvěrou ve smyslu vyjádření vnitřního neměnného rysu, ale je to spíše reakce lidí na proměny světa kolem. Odpovědi pak tedy spíše vypovídají o tom, jak lidé vyhodnocují důvěryhodnost světa kolem. Na základě toho Newton doporučuje zaměřit se při zkoumání důvěry ne na důvěru jako individuální vlastnost, ale na důvěryhodnost celé společnosti a navrhuje tedy srovnávání celých společností na základě agregované míry politické a sociální důvěry [Newton 2001: 207]. V analýze 42 zemí⁹⁶ nachází Newton u 30 sice obecně pozitivní, ale ne příliš silnou vazbu mezi sociální a politickou důvěrou, ale také množství výjimek. Newton z toho vyvozuje, že vztah mezi politickým a sociálním kapitálem není pravděpodobně symetrický, tedy že potřebná míra politického kapitálu nelze vybudovat v zemích, kterým chybí sociální kapitál (Brazílie, Rumunsko, Argentina), ale politický kapitál může ubývat v zemích s dobře vyvinutým sociálním kapitálem. Z dlouhodobého hlediska mají ale dle Newtona oba kapitály tendenci ke sblížení, tedy že na vyšší míru sociálního kapitálu se obvykle váže i vyšší míra politického kapitálu. [Newton 2001: 210].

Podle Newtona tedy na individuální rovině vztah mezi sociální důvěrou a politickou důvěrou neexistuje, ale určitou souvislost lze nalézt na agregované rovině, kde je sociální kapitál chápán jako vlastnost celé společnosti. Důvodem je podle Newtona společné založení sociální a politické důvěry na hodnocení okolního světa: „Sociální důvěru vyjadřují lidé, kteří se obecně cítí obklopeni důvěryhodnými lidmi, a politickou důvěru vyjadřují lidé, kteří se domnívají, že jejich politický systém uspokojivě funguje a politici činí to, co mají.“ [Newton 2001: 211]. Vztah mezi individuální sociální důvěrou a politickou důvěrou je pravděpodobně zprostředkován efektivností sociálních a politických institucí.

Na otázku vztahu mezi interpersonální a institucionální důvěrou se váže problematika jejich kořenů, neboť právě mechanismus utváření těchto důvěr může potvrdit nebo naopak zahrnout souvislost mezi nimi. Dále se tedy budeme věnovat kořenům důvěry.

⁹⁵ Na datech z European Values Surveys a World Values Surveys v devíti evropských zemích z let 1981, 1990 a 1996.

⁹⁶ World Values Surveys (1991–5).

4.3. Kořeny institucionální důvěry – makro-, či mikropohled? (Mishler, Rose)

Přehled teorií kořenů institucionální důvěry Mishlera a Rose [2001] člení teorie v jedné dimenzi dle výše uvedených dvou proudů na teorie kulturní a institucionální, druhá dimenze dělí teorie na makro- a mikroteorie. Makroteorie chápou důvěru jako vlastnost kolektivní, tedy společně sdílenou určitou skupinou či celou společností. Oproti tomu mikroteorie pojmají důvěru jako vlastnost individuální, v rámci jedné společnosti se tedy její členové v míře své důvěry liší. Tato odlišná míra vychází z rozdílné socializace, sociálního zázemí, politických a ekonomických zkušeností a také z osobního vnímání a hodnocení společenských jevů [Mishler, Rose 2001: 33].

Dle makrokulturních teorií existují jakési obecné kultury důvěry či nedůvěry. Znamená to, že socializace jedinců se odehrává ve specifickém kulturním prostředí, které ovlivňuje sklon jedinců spíše k důvěře či nedůvěře. Například dle Putnama [1995] je pro utváření generalizované interpersonální důvěry, vedle prostředí rodiny či blízkých lidí, důležité začlenění lidí do neformálních i formálních skupin či sdružení. Interpersonální důvěra je tak v tomto pojetí spojena s občanskou kulturou a dle Putnama ovlivňuje i míru důvěry v politické instituce. Jestliže se důvěra utváří už v rané socializaci, na základě kulturně přenášených vzorců mezi jednotlivými generacemi, znamená to vytvoření určité path-dependency důvěry či nedůvěry a dle Putnama tak dochází k vytváření kulturních podobností v rámci jednotlivých regionů a subkultur či kultur. Podobně například již Banfield [1958] hovořil o tzv. amorálním familiarizmu, tedy přílišné semknutosti sítí důvěry a vyjadřování nedůvěry navenek.

Dle mikrokulturních teorií je třeba kromě jednotného vlivu kultury určité společnosti vnímat i další diferencující faktory, jako jsou pohlaví, věk, rodinné zázemí, vzdělání atd. Všeobecný vliv národní kultury je tedy podle těchto teorií dále utvářen individuální socializací a osobními zkušenostmi každého člověka. Patří sem například Russel J. Dalton [1996] a částečně i Ronald Inglehart [1997b], přestože toho bychom mohli zařadit i do předchozí skupiny, neboť ve svých srovnávacích výzkumech zdůrazňuje i podobnosti v rámci jedné kultury, když například protestantské země označuje za důvěřivé a katolické za nedůvěřivé.

Podle institucionálních teorií je institucionální struktura výsledkem racionální volby. Takto vybraná institucionální struktura ovlivňuje výkonnost státní správy a tedy i důvěru lidí v instituce. Dle institucionalistů může jak kultura, tak i předchozí výkonnost daných institucí ovlivnit jejich hodnocení, ale v žádném případě se nejedná o determinující faktor [Mishler, Rose 2001: 36]. V důsledku toho vidí institucionalisté rozdíl mezi hodnocením výkonnosti institucí ve stabilních demokraciích a nově ustavených demokraciích ve střední a východní Evropě. V zemích, kde demokratický režim funguje již po delší dobu, je institucím důvěřováno na základě politické, a zejména pak ekonomické výkonnosti [Przeworski et al. 1996]. V nových demokraciích se zdá, že naopak záleží stejně na politickém charakteru institucí a na důsledcích politických rozhodnutí jako na ekonomické výkonnosti. V postkomunistických zemích hodnotí lidé instituce spíše podle toho, jak se jim daří bojovat s korupcí, odstraňovat omezení individuální svobody a rozšiřovat svobodu obecně [Diamond 1999].

Mikro-institucionální teorie hledají kořeny míry institucionální důvěry v podmínkách v nichž lidé žijí a v politických hodnotách, které vyznávají. Špatné ekonomické podmínky (nezaměstnanost, nízká životní úroveň atd.) vedou většinou k nedůvěře v politické instituce. Ukazuje se ale, že lidé vážící si vysoce hodnoty svobody si dokážou zachovat důvěru v politické instituce i při ekonomických těžkostech [Mishler, Rose 2001: 36].

Na základě výše zmíněných teorií konstruují Rose a Mishler následující čtyři hypotézy. První hypotéza národní kultury: rozdíl v míře důvěry v politické instituce je významnější mezi jednotlivými zeměmi než mezi jednotlivci, a to na základě jejich společné historické zkušenosti odrážející se v interpersonální důvěře. Druhá hypotéza individuální socializace: důvěra v politické instituce se liší mezi jednotlivými zeměmi na základě míry interpersonální důvěry jedinců, která se odvíjí od jejich pozice v sociální struktuře. Třetí hypotéza výkonnosti vlády: důvěra v instituce, je odlišná spíše mezi jednotlivými zeměmi než v rámci těchto zemí, neboť se odvíjí od úspěchů vládních opatření (policie) a charakteru politických institucí. Čtvrtá hypotéza individuálního hodnocení: důvěra v instituce, se liší jak v rámci jednotlivých zemí, tak mezi nimi, a to na základě osobních postojů, hodnot a sociálně ekonomické pozice jedinců, viz Tabulka II.4.1. [Mishler, Rose 2001: 37].

Tabulka II.4.1 Teorie kořenů politické důvěry

Teorie	Kulturní	Institucionální
Makro-	Národní kultura	Výkonnost vlády, státní správy
Mikro-	Individuální socializace	Hodnocení výkonu vlády

Zdroj: [Mishler, Rose 2001: 34].

Žádná z teorií, zhuštěných do výše uvedených hypotéz, není schopna vysvětlit vztah interpersonální a institucionální důvěry zcela, každá spíše zdůrazňuje jiný aspekt v množině všech ovlivňujících faktorů. V důsledku toho nejsou tyto teorie zcela protichůdné, naopak se mohou navzájem doplňovat. Rose a Mishler [2001] poukazují na to, že například individuální životní zkušenost a individuální hodnocení výkonnosti určité instituce mohou společně ovlivňovat do určité míry politickou důvěru. Obdobně kulturní hodnoty různých národů mohou přispívat k rozdílným průměrům v míře důvěry mezi jednotlivými zeměmi, zatímco rozdílné individuální zkušenosti socializace mohou vysvětlovat rozdílnost individuálních měř důvěry kolem národního průměru. Všechny teorie se shodují v názoru, že důvěra je osvojována, a tedy i spojena do jisté míry se zkušeností. Liší se pak zejména v otázce, které zkušenosti jsou pro utvoření důvěry neklíčovější, kdy je důvěra osvojována a jak dlouho tato zkušenost přetrvává.

4.4. Model celoživotního učení (Rose, Mishler)

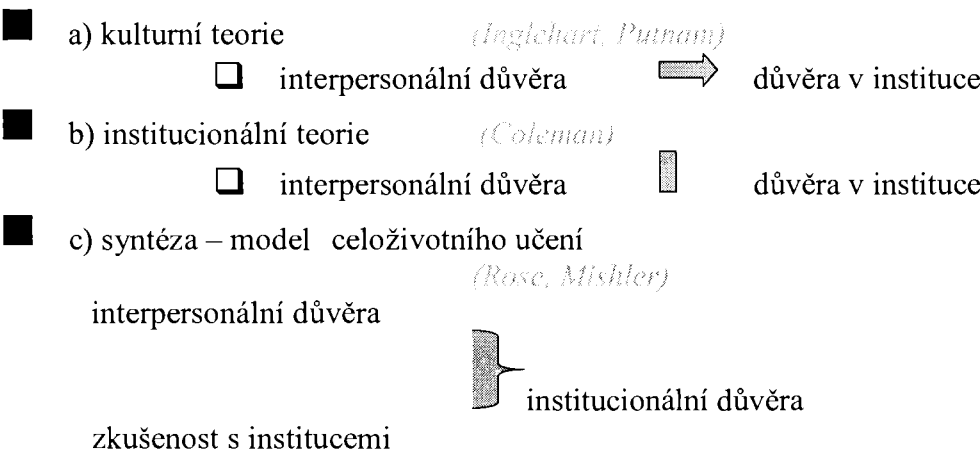
Ve svém tzv. modelu celoživotního učení se Rose a Mishler snaží o přemostění rozporů mezi výše uvedenými teoriemi. Podle tohoto modelu se interpersonální důvěra může zpočátku rozvíjet jako výsledek rané, předpolitické zkušenosti a následně pak může být promítána na instituce, jak tvrdí kulturní teorie. Tyto počáteční dispozice k důvěřování či nedůvěřování institucím pak mohou být v budoucnu posíleny či naopak zpochybněny v důsledku pozdější zkušenosti, do které spadá i hodnocení výkonnosti politických institucí. Ve stabilní demokracii s dlouhodobě ustavenými institucemi je pravděpodobné, že zkušenost v dospělosti posílí zkušenost ranou a politická důvěra tedy bude v čase spíše stabilní. Za těchto okolností se budou předpovědi a vysvětlení kulturních a institucionálních teorií shodovat [Mishler, Rose 2001: 38]. Naopak ve společnostech, kde došlo k zásadním společenským proměnám a změně celého politického režimu, je dle výzkumů Rose a Mishlera důvěra v politické instituce velmi proměnlivá a kulturní a institucionální teorie se tedy ve svých vysvětleních nejen rozcházejí, ale mohou si i zcela protiřečit. Lze říci, že Rose a Mishler ve svém modelu celoživotního učení prakticky redukuje diskuzi mezi kulturalisty a

institucionalisty na empirickou otázku důležitosti a trvání rané životní zkušenosti versus pozdější životní zkušenosti [Mishler, Rose 2001: 38].

Logika modelu celoživotního učení vychází z Fioriniho koncepce stranické identifikace, která se zakládá na retrospektivě politických hodnocení. Současná individuální míra politické důvěry je měřena jako vážená suma individuálních politických zkušeností [Mishler, Rose 2001: 38] Vzhledem k tomu, že pro postkomunistické země nejsou data předchozích politických zkušeností k dispozici, používají Rose a Mishler zjednodušenou formu modelu vyjmutím proměnné dřívější politické zkušenosti. To zdůvodňují tak, že občané postkomunistických zemí jasně rozlišují mezi institucemi existujícími za minulého režimu a institucemi současnými a mohou tedy nové instituce hodnotit nezávisle na minulosti, čímž je ale zdůrazněn efekt současného hodnocení.

Na základě předpokladu kulturních teorií, že institucionální důvěra vychází alespoň částečně z interpersonální důvěry, konstruuji důvěru v nové instituce jako funkci jak současného hodnocení výkonu institucí, tak interpersonální důvěry. V případě pravdivosti kritiky kulturních teorií, že naopak interpersonální důvěra je ovlivněna politickou důvěrou, je pak interpersonální důvěra funkcí politické důvěry (viz Obrázek II.4.1).

Obr II.4.1. Vztah interpersonální důvěry a důvěry v instituce



Rose a Mishler testují svůj model celoživotního učení na datech z deseti postkomunistických zemí.⁹⁷ Data z tohoto výzkumu neprokazují, že by občané postkomunistických zemí byli socializováni do jakési obecné kultury důvěry, která by určovala míru politické důvěry. Interpersonální důvěra se jeví spíše jako individuální rys příliš nezasahující do oblasti politiky, tvrzení jak makrokulturních, tak mikrokulturních teorií kořenů politické důvěry tedy nelze potvrdit [Mishler, Rose 2001: 53]. Institucionální důvěra se naopak zdá být determinována především vnímanou výkonností ekonomických a politických institucí. Jeví se jako téměř neovlivněná interpersonální důvěrou či socializačními efekty, přestože je třeba přiznat, že i hodnocení institucí prochází individuálním vnímáním, které je ovlivněné osobními hodnotami a prioritami. Ukazuje se, že individuální hodnocení politické či ekonomické výkonnosti má významnější vliv na politickou důvěru než

⁹⁷ Jedná se o výzkumy New Democracy Barometer V a New Russian Barometer VII, organizované v roce 1998. Účastnilo se jich Bulharsko, Česká republika, Slovensko, Maďarsko, Polsko, Rumunsko, Rusko, Slovinsko, Bělorusko a Ukrajina [Rose, Mishler 2001].

socializační aspekty (věk, vzdělání) či objektivní aktuální výkonnost institucí (makroindexy). Celkem vysvětluje model asi 20 % variance důvěry v instituce, přičemž převažují argumenty mikroinstitucionálních teorií.

Interpersonální důvěru nedokáže model celoživotního učení příliš vysvětlit (pouze 5 % variance) [Mishler, Rose 2001: 52]. Nejsilnější vysvětlující proměnnou se ukazuje být efekt agregované korupce politických institucí, což Mishler a Rose považují za protiargument vůči kulturním teoriím, neboť se zdá, že naopak nedůvěryhodné instituce působí na důvěru mezi lidmi a ne naopak. To by mohlo naznačovat, že nedůvěryhodné instituce nejsou výsledkem kultury nedůvěry, ale že naopak kulturu nedůvěry způsobují.⁹⁸

Co se týče vztahu mezi interpersonalní důvěrou a důvěrou v instituce, ten je mezi deseti postkomunistickými zeměmi velmi slabý, někde dokonce záporný. Záporný vztah mezi interpersonalní a institucionální důvěrou vysvětlují Mishler a Rose jako dědictví komunismu, v němž panovala velká animozita mezi soukromou osobní sférou a veřejnou sférou státu.

Předností modelu celoživotního učení Rose a Mishlera je zajisté fakt, že se snaží přistupovat ke vztahu interpersonalní a institucionální důvěry z více perspektiv najednou a umožňuje rozdílné hypotézy srovnávat. Na druhou stranu je ale třeba si uvědomit, že autoři této syntézy rozdílných teorií dosahují za cenu velkého zjednodušení jak kulturních, tak institucionálních teorií. Přehlíží například mnoho důležitých detailů a vylepšení, které se v těchto teoriích udály za poslední roky. Uvedme například Putnamovo pozdější rozlišení na svazující a přemosťující sociální kapitál, odlišnosti v hodnocení lokálních, národních a supranacionálních institucí, rozlišení více typů občanské angažovanosti (institucionalizovaná, neinstitucionalizovaná) atd. Je také nutné připomenout, že přestože se Mishler a Rose zabývají jak interpersonalní, tak institucionální důvěrou a jejich vztahem, jejich pozornost je zaměřena zejména na vysvětlení důvěry v instituce. Proto nyní představíme ještě jednu klasifikaci kořenů důvěry, která se naopak primárně věnuje důvěře sociální.

4.5. Determinanty sociální důvěry (Newton, Delhey)

Oproti výše uvedené klasifikaci kořenů důvěry Rose a Mishlera zařazují Newton a Delhey [2003] také teorie zabývající se socio-psychologickou rovinou důvěry. Jejich systematizaci lze považovat za téměř vyčerpávající shrnutí současných teoreticky i empiricky známých determinant sociální důvěry, které jsou jak komplementární, tak i protichůdné. Newton s Delheyem vycházejí z toho, že silné vztahy důvěry založené na setkáních tváří v tvář, jak je popisoval již Alexis de Tocqueville a něž navázali kulturalisté, byly ve velké míře v moderní společnosti nahrazeny tenkými neosobními vazbami, na což poukázal již Granovetter [1973]. Vzhledem k tomu, že dnešní společnost je multikulturní, sekulární, individualizovaná a má také mnohem větší mobilitu, musí tedy dle Newtona nutně podkopávat výše uvedený typ důvěry [Newton 1999b: 172]. Na druhou stranu ale Newton přiznává, že důvěra je stále více potřebná. Možnou odpovědí je právě to, že typ důvěry i její kořeny jsou jiné.

Ve svém přehledu determinantů důvěry rozlišují Newton a Delhey dva základní přístupy k pojímání důvěry: důvěra jako vlastnost individuální a jako vlastnost sociálních systémů. Podle prvního přístupu je míra důvěry podmíněna psychologickými osobnostními rysy či sociálními a demografickými znaky jedince, jako jsou sociální vrstva, vzdělání, příjem, věk a pohlaví. V druhém přístupu lze míru důvěry vysvětlit především pomocí systémových charakteristik společností a jejich institucí [Delhey, Newton 2003: 94].

⁹⁸ Jedná se však pouze o hypotézu, neboť tento model to neumožňuje tvrdit.

Mezi individuální teorie patří takzvaná osobnostní teorie, která vychází z psychologických osobnostních rysů jedinců. Podle této teorie důvěru podporuje zejména životní optimizmus [Uslaner 1999a: 138] a pocit kontroly nad životem. Newton a Delhey připomínají například Rosenbergovu teorii [1957], podle které se lidé dají rozdělit dle charakterových rysů na cyniky a důvěřující a toto osobnostní založení se pak promítá nejen do důvěry v druhé lidi, ale i do jejich hodnocení politických institucí. Druhou individuální teorií je teorie sociálního úspěchu a blahobytu založená na předpokladu, že důvěra představuje určité riziko, přičemž bohatí si mohou dovolit více riskovat než chudí [Banfield 1958]. V důsledku toho „ti, co nic nemají, jsou méně důvěřiví než ti, co něco mají“, tedy tzv. společenší vítězové více důvěřují [Putnam 2000: 138].

Na rozdíl od individuálních teorií chápou sociální teorie důvěru jako vlastnost celých skupin či společností. Míra sociální důvěry individua se tedy odvíjí od toho, jak lidé vnímají důvěryhodnost okolní společnosti [Newton 2001: 203–204]. Podle Newtona a Delheye lze rozlišit v zásadě čtyři komplementární teorie determinant sociální důvěry. Za prvé je to teorie dobrovolných sdružení vycházející z toquevilliánské tradice, podle níž si jedinec v prostředí dobrovolných sdružení osvojuje tzv. „habits of the heart“ [Bellah et al. 1985], kterými jsou důvěra, reciprocita, empatie, smysl pro společný zájem a společné dobro. Druhou je teorie sociálních sítí, která považuje za důležité pro důvěru aktivní přináležitost člověka k sociálním sítím, jako jsou rodina, přátelé či sousedská komunita. Osamělost a vykořeněnost člověka naopak jeho obecnou důvěru vůči druhým lidem snižují. Třetí, komunitní teorie vychází z předpokladu, že pro utváření vzájemné důvěry a solidarity mezi lidmi je určující jistá velikost aglomerace, spokojenost s komunitou a bezpečnost komunity [Putnam 2000]. Čtvrtá, společenská teorie chápe sociální důvěru jako určovanou makrospolečenskými faktory. Podle této teorie mají například společnosti s více sociálními nerovnostmi, či dokonce konflikty mezi vrstvami, příjmovými skupinami a nebo etnickými skupinami, tedy s nižší mírou koheze, také většinou menší míru důvěry. Dále se sociální důvěra utváří na základě důvěryhodnosti existujících sociálních a politických institucí, míře politické svobody a celkovém pocitu bezpečnosti ve společnosti.⁹⁹

Závěry komparativních výzkumů Newtona a Delheye dále ukazují, že teorie založené na kolektivní zkušenosti fungují lépe ve společnostech s nízkou mírou důvěry, mezi něž patří většina postkomunistických zemí. Nízká míra důvěry je v těchto zemích z velké části důsledkem předchozího komunistického režimu, který vytvářel postoj nedůvěry jak vůči institucím, tak druhým lidem [Mishler, Rose 2001: 32]. Zdá se tedy, že vytvořená kultura nedůvěry nezaniká automaticky s pádem totalitního režimu, ale přetrvává ještě určitou dobu, někdy i po generace, v hodnotách a postojích lidí [Sztompka 1999]. Obecně je tedy možno říci, že demokratické státy mají více důvěry než nedemokratické [Newton 2001; Paxton 2002].

Newton poukazuje také na proměnu politické důvěry, která byla dříve založená na sociální identitě, ideologické loajalitě a byla posilována osobními vazbami a sociální podobností. Dnes se zdá být více pragmatická, instrumentální a závislá na zprostředkovaných informacích o politice a hodnocení výkonu politických institucí. V důsledku toho je podle Newtona dnešní důvěra založená spíše na prověřené důvěryhodnosti opírající se především o masmédiu [Newton 1999b: 179]. Pro vysvětlení důvěry v politické instituce nabízí Newton [Newton, Norris 2000] tři typy vysvětlení: sociálně psychologické, sociálně kulturní a výkonnostní. První teorie vidí kořeny politické důvěry v individuální důvěře, která je chápána jako určitý rys osobnosti. Podle sociokulturního modelu souvisí politická důvěra

⁹⁹ Tato konceptualizace determinant sociální důvěry bude použita v třetí, empirické části jako vodítko pro naši analýzu determinant sociální důvěry v české společnosti.

s individuálním postavením jedince ve společnosti, s jeho životními zkušenostmi a se začleněním v komunitě. Model fungování institucí pak předpokládá, že míra politické důvěry je odrazem hodnocení fungování institucí.

4.6. Důvěra vychází z optimizmu a zachází na korupci (Uslaner)

Za příklad osobnostní teorie, jak ji definují Newton a Delhey, lze považovat Uslanerovu teorii důvěry. Uslaner vychází z předpokladu, že důvěra reflektuje pohled člověka na svět, který je utvářen zčásti životní zkušeností a zčásti ho ovlivňují hlubší hodnoty [Uslaner 1999a: 136]. Pohledem na svět, který vede k obecné důvěře v druhé lidi a k občanskému zapojení, je podle Uslanera optimizmus. Optimisté věří, že jim druzí lidé v nouzi pomohou, jsou tolerantní k lidem, kteří jsou rozdílní a cení si jak různorodosti, tak nezávislého myšlení. Mají také víru v to, že svět mohou změnit [Uslaner 1999a: 138]. Optimizmus se dle Uslanera skládá ze čtyř složek. Centrální jsou první dvě, tedy očekávání, že budoucnost bude lepší než minulost, a víra, že mohou ovlivňovat okolní svět a přispívat tak k jeho vylepšování. Dalšími dvěma elementy je pocit osobní spokojenosti a existence podpůrného zázemí, komunity [Uslaner 2003: 84]. Životní postoj optimizmu vede dle Uslanera k větší ochotě důvěřovat lidem, které neznáme, tedy neproověřeným. Díky větší důvěře dochází k ochotnějšímu navazování kontaktů, které mohou vést k utváření sociálních sítí či zapojení se do již existujících skupin či organizací [Uslaner 2003; Stolle, Rochon 1998; Putnam 2000].

Co se týče vztahu mezi sociální a politickou důvěrou, Uslaner se domnívá, že sociální důvěra je silněji vázána na sociální chování (charita, dobrovolnictví) než na politické. Uvádí příklad svého výzkumu v Británii v druhé polovině 90. let, podle kterého je sociální důvěra úžeji vázána na morální principy týkající se mezilidského chování (koupě kradeného zboží, ponechání si nalezených peněz, lhaní ve vlastní prospěch) než na jednání vůči veřejným institucím (daňové podvody, jízda na černo ve veřejné dopravě, neoprávněné vyžadování podpory) [Uslaner 1999b]. V každém případě je ale podle Uslanera přestupování pravidel a zákona na jakékoli úrovni pro důvěru destruktivní. Na datech z 3. vlny výzkumu WVS (1990–95) Uslaner ukazuje, že na nízkou důvěru má zejména v postkomunistických zemích vliv právě hodnocení korupce jako vysoké a nižší tolerance vůči druhým lidem [Uslaner 2003: 90]. Korupce tedy není jen záležitostí pokřivené morálky vládních špiček či úředníků. Její nebezpečí tkví v tom, že je zakořeněna hluboko v kultuře jednání celé společnosti.¹⁰⁰ Lidé o ní uvažují jako o prostředku, kterým mohou dosáhnout svého, a jiní lidé, kteří jsou jejich partnery v jednání, na to přistupují. Proces korupce se tak roztáčí jako spirála, ze které není úniku a která celou společnost stále vzdaluje od modelu „normálního“ řešení záležitostí prostřednictvím legitimních prostředků [Rose, Shin 2001].

4.7. Postkomunistické země aneb Opodstatněná nedůvěra?

Přestože jsme se o situaci důvěry v postkomunistických zemích v této kapitole již zmínili, shrneme v závěru nejzajímavější poznatky samostatně. Jak vyplývá z většiny výzkumů, o postkomunistických společnostech můžeme mluvit spíše jako o společnostech nedůvěřivých či společnostech s nízkou mírou důvěry, a to jak na rovině politických institucí, tak na rovině sociální důvěry. Zkoumáním sociální důvěry, zejména její souvislosti s důvěrou v instituce a legitimitou demokratického systému v kontextu změny politického režimu

¹⁰⁰ Výzkumem korupce se zabývá mezinárodní organizace Transparency International, která zveřejňuje tzv. index korupce pro jednotlivé země. Na nejhorších pozicích se zde umísťují nejen totalitní státy, ale právě i neúplně demokratizované země.

z autoritativního na demokratický, se kromě výše zmiňovaných autorů zabývá například [Vlachová 2001; Uslaner, Badescu 2003; Kornai, Rothstein, Rose-Ackerman 2004; Kornai, Rose-Ackerman 2004].

4.7.1. Nedůvěra na všech úrovních společnosti

Koneckonců i logika jak kulturních, tak institucionálních teorií předpovídá postkomunistickým zemím nízkou míru důvěry. Co se týče institucionální důvěry, kulturní teorie vycházejí z toho, že nedávná historie komunistického režimu a často i starší historie autoritářských režimů odkázaly těmto zemím dědictví nedůvěry. Komunistický systém sám produkoval aktivní nedůvěru v instituci vlády oficiálním pokrytectvím a korupcí. Institucionální teorie zase poukazují na to, že nové, neozkoušené instituce, čelící v průběhu transformace mnohým problémům, se v počátku jen těžko mohou těšit důvěře založené na výkonnosti [Mishler, Rose 2001: 41]. Kromě diskreditace důvěryhodnosti institucí předchozím režimem, který se oficiálně také prezentoval jako demokracie, je nedůvěryhodnost navíc posílena tím, že na některých postech stále zůstávají bývalí úředníci, někdy i do jisté míry nižší management [Dogan, Higley 1998].¹⁰¹ Jak kulturní, tak institucionální teorie také předpokládají určitou obecnou míru důvěry napříč jednotlivými institucemi. Jestliže je pro kulturalisty institucionální důvěra odrazem interpersonální, není mnoho důvodů, aby se tato míra výrazně lišila pro jednotlivé instituce. Pro makrostrukturální institucionální teorie se pak míra důvěry v instituce odvíjí od hodnocení celkového ekonomického a politického vývoje, který byl ve většině postkomunistických zemí dosti složitý a v první fázi často přinášel zejména z ekonomického hlediska pro běžné občany spíše zhoršení než zlepšení. Nedůvěře v instituce se ale není co divit ani z hlediska mikro-institucionálních teorií založených na hodnocení výkonu institucí, neboť například studie Rose a Mishlera [Rose 1994; Mishler, Rose 1995] z první poloviny 90. let potvrzují, že lidé v nových demokraciích dokázali jen těžko posoudit, která konkrétní instituce k čemu přispívá.

Podobně britský politolog William L. Millar, ukrajinská výzkumnice Tatyana Y. Koshechkina a norský výzkumník Ase B. Grødeland [2004] poukazují na to, že základním problémem není nějaká neopodstatněná nedůvěra občanů vůči institucím. Za základní příčiny politické nedůvěry, kromě nedůvěry občanů, považují nedůvěryhodnost institucí, neshodu mezi občany a vládou a těžké ekonomické okolnosti, někde hraničící s hlubokou krizí [2004: 134]. Instituce neobdařené důvěrou pak samozřejmě těžko mohou dosahovat vytčených cílů, což podporuje náhradní řešení, zejména formou korupce, a tím se tento bludný kruh nedůvěry umocňuje.

David Lovell [2001] považuje za nebezpečný důsledek nízké důvěry občanů v nové politické instituce také zvýšenou atraktivitu nacionalizmu. Přestože populistické projevy jdoucí proti vládě, či dokonce systému jako takovému nepodávají žádné konstruktivní řešení, lidé zklamaní současnou politickou či ekonomickou situací však na tyto jednoduché a nic neříkající projevy často dávají.

Komunistické dědictví se samozřejmě promítá i do roviny důvěry mezi lidmi. Za účelem co nejjednoduššího ovládnutí a indoktrinace občanů se totalitní režimy snažily o rozbití přirozených sociálních sítí či o jejich zneužití ve vlastní prospěch. K tomu významně přispěl také systém tajných státních bezpečnostních služeb, který systematicky podřýval vzájemnou důvěru lidí k sobě navzájem, a to i na úrovni relativně blízkých vztahů. Ve společnosti zakořenil pocit, že si nikdo nemůže být nikým jistý, a místo prvotního aktu důvěry panovala v mezilidských vztazích spíše nedůvěra a obezřetnost.

¹⁰¹ Někdy i vyšší management nebo tento starý vyšší management pouze udělá kolečko, tedy z jedné instituce do druhé či z jednoho podniku do druhého. Tím bychom ale neměli naše západní badatele raději znepokojovat.

Na druhou stranu ale došlo k posílení určitého typu tradičních sociálních sítí, které sloužily k zajištění potřeb, které nebyl schopen stát a ekonomický systém zajistit. Na příkladu československé společnosti poukazuje Ivo Možný [1991] na to, že revitalizace tradičních sítí velkých rodin, fungujících formou protislužby, šla zcela proti duchu již relativně moderní československé ekonomiky a přispěla v důsledku i ke zhroucení režimu. Podobně hovoří o vytváření klientelistických sítí v polské společnosti Jacek Kochanowicz a poukazuje na jejich přesah i do postkomunistické společenské reality. Přestože komunismus sice znamenal určitou modernizaci, jednalo se o modernizaci násilnou, nikoli spontánní, a proto se dle Kochanowicze moderní instituce setkávají spíše s nedůvěrou než důvěrou občanů. Vzorce důvěry tak paradoxně vykazují efekt vzájemného posílení předmoderních tradic komunistickými praktikami. Důsledkem je diskreditace státu v očích občanů a posílení tradičních vazeb uzavřeného typu interpersonální důvěry [Kochanowicz 2004: 80].

4.7.2. Past nerovnosti (Uslaner)

Transformace v postsocialistických společnostech vedla ve svém důsledku k nárůstu ekonomických nerovností. V této souvislosti se objevuje teze o „pasti nerovnosti“ (*inequality trap*)¹⁰² poukazující na vzájemnou provázanost percepce nerovností, korupce a nedostatku důvěry jak ve vládu, tak v druhé lidi obecně [Uslaner 2005]. Překonat tento začarovaný kruh je obtížné, protože lidé věří, že nemají rovné šance na úspěch v životě a že jediným způsobem jak uspět je nechat se korumpovat či naopak korumpovat druhé.¹⁰³

Existence velkých nerovností ve společnosti tedy dle Uslanera vede k negativnímu vnímání „těch druhých“, a tím i k nárůstu vzájemné nedůvěry, zejména mezi chudými a bohatými [Uslaner 2003: 85]. Podobně Putnam tvrdí, že důvěře se může jen těžko dařit ve vysoce stratifikované společnosti [Putnam, Leonardi, Nanetti 1993: 88, 174]. Seligman se dokonce domnívá, že důvěra v hierarchické kultuře, například feudální či kastovní systém, nemůže vůbec zakořenit [Seligman 1997: 36–37]. Důsledkem toho, že byl v postkomunistických zemích v prvních letech transformace kladen důraz zejména na ekonomický růst bez širší úvahy o možných vedlejších negativních dopadech, je prohlubování sociálních nerovností. To dle Uslanera negativně působí na obecnou důvěru ve společnosti, a tím do jisté míry i na fungování demokracie jako takové [Uslaner 2003: 93].

4.7.3. Skepticizmus znakem politické moudrosti?

Uvážíme-li tedy celospolečenskou situaci v postkomunistických zemích, není se vlastně co divit, že se zde častěji setkáváme spíše s nedůvěrou než důvěrou. Demokracie, jak jsme ukázali v předchozích kapitolách, sice vyžaduje důvěru, ale také předpokládá aktivitu a ostražitost občanů se zdravou mírou skepse k politickým institucím. Jestliže jsou tedy v mnoha postkomunistických zemích politické instituce nedůvěryhodné, nedůvěra vůči nim je oprávněná. Nadměrná či nezasloužená důvěra může naopak podporovat politickou apatii a ohrožovat možnost kontroly vlády občany. Podle Rose je tedy „z realistické perspektivy

¹⁰² Jedná se o určitou variaci na klasický problém neschopnosti kooperovat v důsledku přežívající vzájemné nedůvěry známý jako „sociální past“ (*social trap*) [Rothstein 2005], a to i přesto, že ze vzájemné kooperace by profitovali všichni zúčastnění. Taková situace se vyznačuje vzájemným podezíráním se, že všichni budou jednat sobecky, a proto je pro každého racionální chovat se také sobecky.

¹⁰³ Uslaner také poukazuje na to, že při zvyšování nerovností se zvyšuje poptávka po přerozdělování od bohatých k chudým. Nicméně ekonomické programy, které se soustředí pouze na jednu sociální třídu mohou vést paradoxně k reprodukci nerovností a díky zacyklenosti celého procesu k redukci chudoby a nerovností mnohdy nepřispívají. Podle Uslanera je vhodnější uplatňovat principy univerzální sociální politiky než selektivně testující programy.

skepticizmus a nedůvěra důkazem o politické moudrosti lidí v postkomunistických zemích“ [Rose 1997: 30]. Uvážíme-li navíc, že za minulého režimu lidé aktivně institucím nedůvěřovali, „je možno i skepticizmus chápat jako posun na škále důvěry“ [Rose 1997: 25].

Přes toto vcelku optimistické vidění opodstatněnosti nedůvěry je třeba připomenout, že i míra projevování nedůvěry musí mít své meze, neboť jinak může dojít až zpochybnění legitimacy samotného demokratického systému. Na úrovni mezilidských vztahů je pak nedostatek důvěry pravděpodobně ještě závažnější. Přestože lze jen těžko lidem vyčítat určitou ostražitost a opatrnost, se kterou přistupují k neznámým lidem a která se v některých případech může jevit i jako funkční, nelze společnost stavět na atmosféře vzájemné nedůvěry. Na ovzduší nedůvěry v postkomunistických zemích například dle Davida Lovella [2001] ukazuje nárůst podílu soukromých ochranných sil (mafie, gangsteři) a také to, že si stále více lidí pořizuje zbraně pro ochranu svou a svých blízkých. Fakt, že si lidé problémy osobní ochrany a vynucování dohod řeší z vlastních zdrojů, tedy násilím, svědčí jak o oslabení sociální koheze, tak o nedůvěře ve veřejné bezpečnostní složky. Právě nedůvěra v policii a instituce vymáhající právo jako takové může být dle Newtona a Norris [2000] lakmusovým papírkem míry důvěry mezi lidmi.¹⁰⁴

4.8. Shrnutí

V této závěrečné kapitole druhé části jsme se věnovali dvěma typům důvěry – interpersonální či tzv. sociální a institucionální či tzv. politické, které jsou považovány za pilíře demokratického systému. Vzhledem k jejich důležitosti pro demokracii se v posledních dvou desetiletích odehrává v sociologii a politologii živá debata o kořenech sociální a politické důvěry, o jejich poklesu v současných demokraciích a zejména pak o jejich vzájemném vztahu. V sociologické teorii je pak jejich vztah, jakož i vztah k legitimitě demokratického systému, vysvětlován buď tzv. kulturními, anebo institucionálními teoriemi.

Podle institucionálních teorií je institucionální důvěra založena na racionální evaluaci fungování institucí, a proto jsou sociální a institucionální důvěra považovány za dva nezávislé fenomény [Dasgupta 1988; Hetherington 1998; Hardin 1998]. Na druhé straně pro přívržence kulturního proudu představuje institucionální důvěra rozšíření sociální důvěry, která je založena na kulturních normách a sociálních sítích [Almond, Verba 1963; Inglehart 1997b; Putnam, Leonardi, Nanetti 1993]. V jejich pohledu tedy sociální důvěra souvisí s důvěrou institucionální, přičemž důležitou úlohu zde sehrávají sítě občanské angažovanosti, které jsou samy o sobě považovány za životně důležitý prvek pro fungování celého demokratického systému.

S otázkou vztahu interpersonální a institucionální důvěry souvisí zkoumání jejich kořenů, neboť právě mechanismus utváření těchto důvěr může potvrdit nebo naopak zavrhnout souvislost mezi nimi. Mishler a Rose [2001] člení teorie v jedné dimenzi na teorie kulturní a institucionální, druhá dimenze dělí teorie na makro- a mikroteorie. Jestliže makroteorie chápou důvěru jako vlastnost kolektivní, mikroteorie pojmají důvěru jako vlastnost individuální, která se utváří na základě rozdílné socializace, sociálního zázemí, politických a ekonomických zkušeností a také osobního vnímání okolní společnosti.

Klasifikace kořenů důvěry Delheye a Newtona [2003] se zaměřuje více na sociální důvěru a více rozpracovává socio-psychologickou rovinu důvěry. Podle teorií pojmajících důvěru jako vlastnost individuální je míra důvěry ovlivněna psychologickými osobnostními

¹⁰⁴ Na datech z World Values Survey (1991–95) Newton a Norris na národní rovině potvrzují určitou souvislost mezi sociální důvěrou a důvěrou v policii a právní systém. Newton se domnívá, že tam, kde si lidé navzájem důvěřují, mají víru i v instituce vymáhající právo (Norsko, Dánsko, Kanada).

rysy, či sociálními a demografickými znaky jedince, jako jsou sociální vrstva, vzdělání, příjem, věk a pohlaví. Teorie chápající důvěru jako vlastnost sociálních systémů vysvětlují důvěru především pomocí systémových charakteristik společností a jejich institucí.

Z množství prezentovaných teorií, a tím i rozdílných názorů na vztah sociální a institucionální důvěry a jejich kořenů, vyplývá, že jednoznačná odpověď neexistuje a možná ani nemá smysl ji hledat. Ať už totiž vztah mezi sociální a institucionální důvěrou existuje či ne, ať sociální důvěra ovlivňuje důvěru institucionální, či naopak, zásadní je, že obě jsou pro demokratický systém důležité. Spíše než usilovat o nalezení jednoho „správného“ modelu důvěry a demokracie se domníváme, že je přínosnější spíše nahlížet na demokracii jako na systém flexibilně reagující na své okolí a jeho typickou kulturu. Namísto označování některých kultur za nepříhodné pro demokracii ve srovnávání s jinými je nutné se zaměřit spíše na jakési vyladění demokratického systému a příhodnost institucí dané kultuře, a to v neustálém procesu vzájemného ovlivňování.

V postkomunistických zemích lze na základě mezinárodních srovnání obecně hovořit spíše o nedůvěře než důvěře, a to jak vůči institucím, tak vůči lidem obecně. Vzhledem k nedůvěryhodnosti některých institucí, těžkým ekonomickým okolnostem a kultuře nedůvěry odkázané komunistickým režimem se vlastně není co divit. Určitá nedůvěra či skepticismus mohou být dokonce považovány za situaci odpovídající přístup svědčící o bdělosti občanů vůči politikům a politickým institucím. Na druhou stranu je ale třeba mít na paměti, že na pouhém negativním postoji nedůvěry se nový společenský systém stavět nedá. Důvěra je důležitá pro liberální demokracii a občanskou společnost, neboť je základním kamenem pro všechny druhy komerčních a jiných kontraktů mezi lidmi v nestátních oblastech, a podporuje legitimitu celého demokratického systému.

ČÁST III.
ANALÝZA DŮVĚRY A
DEMOKRACIE V ČESKÉ REPUBLICE

1. Proces demokratizace v České republice

Poté, co jsme se tématu důvěry a demokracie věnovali teoreticky, zaměříme se v třetí části této práce na jeho sledování v konkrétních podmínkách české společnosti. V této úvodní kapitole načrtne alespoň zhruba základní kontury demokratického vývoje v České republice mezi lety 1989 a 2008. Na úvod zmíníme jaký odkaz zanechalo české společnosti čtyřicetileté období komunistického režimu. Dále krátce shrneme základní etapy polistopadového vývoje od roku 1989 do roku 2008 jak v politické, tak ekonomické oblasti. Ukážeme, jakým způsobem v České republice probíhala konsolidace demokracie v rámci jejích jednotlivých etap. Nejprve popíšeme proces ustavování právního státu a základních ústavních institucí. Podrobněji se podíváme na trendy vývoje důvěry v ústavní instituce ve sledovaném období. Dále krátce popíšeme formování systému politických stran, jakož i proces upevňování postojů občanů vůči demokracii a jejím hodnotám. Na závěr se zaměříme na oblast občanské společnosti, zejména na vytváření neziskového sektoru a politickou aktivitu občanů.

1.1. Dědictví komunizmu

Jak jsme poukázali již v předchozí teoretické části, většina výzkumníků se shoduje na tom, že postkomunistické země jsou ve svém budování demokracie zatíženy komunistickým dědictvím. Tato nahromaděná historická zkušenost je jistým způsobem obsažena v institucích, pravidlech, symbolech a vírách, jakož i v myslích sociálních aktérů [Sztompka 1999: 156]. Čeští sociologové přímo poukazují na „složitost procesu historického překonávání nedistributivního socialismu, sociálně psychologických kořenů i jeho hlubokého proniknutí do institucionalizované i individualizované každodenní životní praxe“ [Machonin, Musil 1990: 329].

Polský sociolog Piotr Sztompka ve svém článku *Pohled zpět: Kulturní a civilizační zlom* [1996] uvádí tři zdroje, které formovaly kulturu v reálně socialistických společnostech. Byla to podle něj za prvé tzv. „bloková kultura“, která představovala institucionální systém autokratického politického zřízení a plánovanou ekonomiku. Tato kultura sloužila buď jako vzor přizpůsobivosti, a podporovala tak např. „politickou lhostejnost, poddajnost, nedostatek podnikatelské aktivity, oportunizmus, ctnost průměrnosti, pocit závisti vůči úspěšným a nedůvěru mezi lidmi.“ Nebo byla reakcí na indoktrinaci a potom se projevovala „primitivním rovnostářstvím, paternalismem, antielitářstvím, antiintelektuálními a antikapitalistickými stereotypy“ [Sztompka 1996: 10–12]. Všechny tyto jevy přispívaly dle Sztompky výrazně k utužení kultury nedůvěry. Dále tu existovala tradiční domácí kultura, která byla postupem času více či méně potlačena kulturou blokovou. Třetí vliv představovala západní kultura, která pronikala do Východního bloku spolu s modernizačními procesy, které byly ale ideologicky přetavené. Jestliže v zaostalejších zemích modernizace skutečně přinesla reálné pozitivní výsledky, v případě české společnosti došlo celkově spíše k modernizačnímu zbrzdění.

Základním kulturním znakem v zemích reálného socialismu byla dle Sztompky opozice veřejného a privátního jako domén dobra a zla [Sztompka 1999: 153]. Z toho vyplýval i dvojitý standard pravdy jak v myšlení, tak v činech a tato dichotomie měla také výrazný dopad na důvěru. Všechno, co bylo nějakým způsobem spojeno se státem bylo nedůvěryhodné, důvěřovat bylo možné pouze osobně získaným informacím nebo informacím přicházejícím „zvenku“. Ve veřejné sféře panovala autokratická pravidla, politický despotismus a paternalismus, které produkovaly apatii a pasivitu. Autority na většině úrovni nepožívaly důvěry širší veřejnosti, vláda byla považována mnohými za zrádčovskou a

neschopnou. Patologická nedůvěra vůči státu a všem autoritám podryvala důvěru v celý společenský řád.

Podobným způsobem reflektují situaci české společnosti v době reálného socialismu čeští sociologové Jiří Musil a Jiří Linhart [1990]. Přiklání se k názoru mnohých analytiků společností státního socialismu v Československu, kteří vidí nejtěžší dědictví minulých čtyřiceti let v „mravní krizi“. Totalitarismus nebyl totiž pouze formou vlády, ale i systémem mezilidských vztahů [Musil, Linhart 1990: 305]. Totalitní systém podle nich v lidech upevňuje následující negativní morální rysy: „výrazný paternalismus, elitářství, intoleranci, ale i přenášení odpovědnosti a rizik do jiných struktur, vytváření stínového vedení, bezostyšné využívání privilegií nevyplyvajících z výkonu a kvality vlastní práce a na druhé straně nesamostatnost myšlení a rozhodování, „strach ze svobody“, permanentní přitakávání autoritám, i když jde převážně o demonstrované, nikoli internalizované postoje, akceptace dvojí morálky“ [ibid.: 306].

Autoři poukazují také na ztrátu důvěry ve veřejnou sféru. Devalorizace veřejného proběhla ve dvou etapách. Hned po roce 1948 se začalo ukazovat, že systém je stalinistický, odporující demokratickým i socialistickým principům. V padesátých letech na to poukazovaly především četné procesy s „nepřáteli společnosti“, v šedesátých letech potom rozchod tvůrčí inteligence s oficiální ideologií, objevující se ekonomické problémy, nezdar reformy, propuknutí studentského hnutí atd. Druhou etapu zahájil rok 1968 okupací Československa sovětskými vojsky. V důsledku toho se posílil celkový vliv Sovětského svazu, demokratické křídlo KSČ bylo odklizeny a nastalo období normalizace. V 70. a 80. letech se také začalo výrazněji projevovat modernizační zaostávání, v plánovaném hospodářství se ukazovaly stále větší trhliny. Nedůvěra lidí se kromě politické sféry začala přenášet i na sféru ekonomickou, a tím došlo ještě k důraznějšímu nahlodání důvěry v celkové socialistické zřízení společnosti. Pavel Machonin se v této souvislosti zmiňuje o existenci jisté vnitřní podpory komunizmu, kterou rozděluje na dvě skupiny. Skupina, která na počátku sdílela iluzi o specificky české demokratické cestě k socialismu, ztratila svou důvěru v roce 1968 a ve velké většině přestala režim podporovat. Podpora druhé skupiny, která byla zainteresována především na rovnostářské redistribuci ekonomických zdrojů, začala samozřejmě s ekonomickými problémy taktéž slábnout [Machonin, Tuček 1996: 330].

Kromě podpory komunizmu tu existovala také opozice, která ale nebyla v Československu nikdy shora oficiálně uznávána ani příliš podporována zespodu širšími zástupci veřejnosti. Její vliv byl tedy v porovnání například s Polskem mnohem slabší a tzv. druhá společnost, která prosazovala odlišné zájmy a vyznávala jiné hodnoty než státní ideologie, se v českém prostředí nikdy příliš neprosadila. Jedním z důvodů byla možná i vysoká kultura nedůvěry, která byla podporována rovnostářstvím a antielitářstvím. Právě rovnostářství spolu s etatismem považuje Machonin za jedny z nejvýraznějších složek „dědictví komunizmu“ pro dnešní společnost [Machonin, Tuček 1996: 333].

Nedůvěra v opoziční skupiny snažící se o změnu režimu je podle Ivo Možného jedním z klíčů k tak dlouhému udržení se komunizmu. Ovzduší nedůvěry prosakující celou, velmi atomizovanou společností pak pronikalo i dovnitř vládnoucí skupiny, což vedlo k úplnému zhroucení systému. Český sociolog Ivo Možný byl pravděpodobně jedním z prvních autorů, kteří se zabývali podrobněji fenoménem důvěry v bývalých zemích reálného socialismu. Ve své knize *Proč tak snadno...* [(1991) 1999a] se snaží vysledovat stopy nedůvěry pronikající všechny úrovně – nedůvěry v sebe sama, v druhé, v úřady, v sociální instituce, ve společnou akci, v budoucnost. Základem bylo podle Možného úmyslné umocňování atmosféry nedůvěry prostředky totalitárního systému, tedy shora vládnoucí třídou. Jednalo se o typické nástroje autoritářských systémů, které zmiňuje i Sztompka: omezování svobod, všudypřítomná

kontrola, vynucování poslušnosti atd. Tak bylo dosaženo větší atomizace společnosti, a tím i manipulovatelnosti mas [Možný 1999a: 102]. Úmyslné šíření nedůvěry ve společnosti se ale začalo vracet jako bumerang a nedůvěra se rozrůstala i mezi vládnoucí garniturou. Posuzování „důvěryhodnosti soudruha“ bylo založeno na stále nejistějších charakteristikách. Nedůvěra se rozrůstala ale i zespodu. Jak jsme uvedli výše, v důsledku politického a ekonomického vývoje lidé postupně ztráceli důvěru ve vládu. Možný poukazuje na pravdivost Simmelovy teze, že důvěra v peněžní systém souvisí s důvěrou ve vládnoucí skupinu. V období reálného socialismu se stále širší sortiment žádoucího zboží přesouval z oficiálního trhu, kde se platilo penězi, do oblasti bezpeněžní výměny, kde rozhodovaly kontakty a protislužby. Peníze tak ztrácely na své reálné hodnotě, a tím rostla i nedůvěra ve schopnosti vlády skutečně zabezpečit společnost. Další pramen nedůvěry představovalo zhroucení „ideje společného prospěchu jako odměny za zřeknutí se snahy o maximalizaci vlastního prospěchu“ [Možný 1999a: 100]. Do očí bijící rozpor mezi slovy a činy, kdy na místo „spolupráce na společném budování bohatství socialistické společnosti“ docházelo k individuálnímu obohacování se skrze „rozkrádání socialistického vlastnictví“, vedl k umocnění vzájemné nedůvěry. Jak říká Možný: „Nikdo se už nakonec neodvažoval důvěřovat nikomu a sledování společného prospěchu bylo možné snad jen na nejnižší úrovni společného prospěchu rodiny“ [ibid.: 100]. Tím byla stažena důvěra z veřejného prostoru na úroveň rodin. I do tohoto prostředí však výrazně zasahoval stát. Paternalistický stát nabízel převzetí rodinných odpovědností – zajištění bydlení, starost o děti, o staré lidi atd. [Možný 1999b: 32].¹⁰⁵ Rodina tak byla nejen ekonomicky vyvlastněna, ale zároveň sociálně paralyzována. Pocit osobní odpovědnosti byl ubíjen také neustálým důrazem na to, že vše je společné, kolektivní, a dále odebráním jakýchkoli pravomocí většině občanů. Nedostatek odpovědnosti na všech úrovních výrazně přispíval k umocnění kultury nedůvěry, neboť jak jsme dříve uvedli, právě odpovědnost patří k základním předpokladům důvěry.

Z výše uvedeného není těžké vyvodit, že jednou ze složek „dědictví komunizmu“, s kterým vstoupila česká společnost do éry transformace, byla dosti silná kultura nedůvěry. Jak se vyvíjela důvěra v české společnosti v následujícím období?

1.2. Politicko-ekonomický vývoj 1989–2008

Teoretická část poukázala na to, že k pochopení procesu demokratizace určité země je zapotřebí znát celkový společenský vývoj země, včetně vývoje ekonomického. V této části se tedy pokusíme o základní popis vývoje české společnosti v letech 1989 až 2008.

Celkový vývoj české společnosti můžeme dle ekonomického a částečně politického cyklu rozdělit přibližně do čtyř fází. První fáze (1990–1993) je historicky vymezena od vzniku demokratického státu až k rozdělení Československa. V této fázi bylo mínění lidí pravděpodobně ovlivněno jistým idealizmem doby, jakož i zjednodušením nových skutečností, s kterými zatím lidé neměli velkou zkušenost. Mimo jiné tu působilo také semknutí občanů vůči negativním jevům minulosti, které je posilovalo „v důvěře v sílu demokratického systému i v kvalitu nové politické, ekonomické a intelektuální elity“ [Tuček et al 1999: 23]. Dle sociologických a politologických analýz převažovala spíše důvěra v politický systém, v jeho cíle a hodnoty, přičemž se zde neprojevovala významnější vazba postojů na socioekonomické charakteristiky občanů.

V druhé fázi (1993–1996) došlo nejprve k nárůstu negativních postojů a hodnocení, které vyplývalo pravděpodobně z rozdělení státu, které nebylo občany příliš podporováno a

¹⁰⁵ Převzetí některých rodinných odpovědností státem je běžným znakem struktury moderních společností, v podmínkách reálného socialismu se ale jednalo o velmi důsledné a do velké míry povinné podstoupení odpovědností rodiny státu.

vzrostl pocit, „že názory lidí ty nahoře moc nezajímají“. Dále ale dominuje představa o trvalém a víceméně bezbolestném ekonomickém vývoji a narůstá důvěra v odbornou kvalifikaci a morální spolehlivost nové mocenské elity po volbách v roce 1992. Názory se začínají diferencovat, promítá se do nich žitá zkušenost a konkrétní životní podmínky obyvatel. Lidé si začínají uvědomovat i negativa a rizika spojená s životem ve svobodné demokratické společnosti a zároveň začínají pociťovat ohrožení z pomalu ale jistě se vytvářejících sociálních nerovností. Ke konci tohoto období začínají narůstat evidentní obtíže v oblasti uspokojování každodenních potřeb (zdravotnictví, školství, bytová a sociální politika, doprava). Politici se ale, jak se zdá, zabývají více sami sebou a svou kariérou než právě reálnými problémy každodenního života společnosti. Ve veřejném mínění se začíná projevovat nižší spokojenost s vývojem na politické scéně a v důsledku každodenní, běžné zkušenosti klesá i důvěra ve zdárný vývoj v oblastech makroekonomických a makrospolečenských. Tato fáze se uzavírá volbami v roce 1996, jejichž výsledky nejdříve šokují silnou podporou opoziční ČSSD, u vlády ale zůstává pravice a povolební nálada je vcelku optimistická [Tuček et al 1999: 24–25]. V roce 1995 vstupuje ČR jako první země regionu do OECD.

Třetí fáze (1997–1999) tedy vychází z trochu znejistělé politické atmosféry po volbách. K radikální změně vlády nedochází, ale ukazuje se, že společenské problémy spíše narůstají. Na přelomu let 1996/1997 se již zřetelně ukazuje silná nespokojenost s fungováním jednotlivých rezortů i s vnitřní politikou. Zlomový je rok 1997. Propad ekonomiky, odhalení „odvrácené tváře“ dosud obdivovaného privatizačního procesu, kritická hodnocení zahraničních expertů, nikam nevedoucí dohadování politiků „kdo za to může“, to vše se odráží v narůstající nespokojenosti a v dramatickém poklesu důvěry občanů. Pocit rozčarování z odhalení neúspěšnosti dosavadního vývoje se promítá i do deklarovaných budoucích očekávání. Narůstá nejistota z budoucího ekonomického vývoje a z jeho dopadů na každodenní život. Předčasné volby v roce 1998 přivádí do čela opoziční stranu, která začíná činně prosazovat svůj program. I přes celkovou spokojenost s kroky nové vlády je důvěra občanů od počátku spíše rezervovaná. Pokračující nárůst nezaměstnanosti, která začíná v roce 1999 dosahovat zatím nepoznaných měřítek, působí směrem k narůstání sociální nejistoty, pesimismu, a tím k propadu celkové důvěry. Zároveň se oddalování prospektu vstupu do EU odráží v komplikovanosti vnímání transformačního procesu a odhaluje se iluze zdánlivé snadnosti spojené s počátečním nadšením. V tomto období zároveň dochází k druhé hospodářské recesi (1997–1998) spojené s bankovní krizí. Je to období, kdy vrcholí tzv. Havlova „blbá nálada“.

Čtvrtá fáze (1999–2008) je obdobím prudkého růstu a pomalého návratu optimismu. Sociální demokracie vyhrává volby dvakrát po sobě, a přestože střídá premiéry, drží se u moci řádných osm let (M. Zeman 1998–2002, V. Špidla 2002–2004, S. Gross 2004–2005, J. Paroubek 2005–2006). Toto období je též příznačné globální integrací České republiky do mezinárodních struktur a horečnými přípravami s tím spojenými. Česká republika vstupuje v roce 1999 do NATO (spolu s Polskem a Maďarskem, jen východní Německo vstupuje dříve, v roce 1990, Slovensko a další země regionu až v roce 2004). Od roku 2000 panuje v České republice solidní hospodářský růst, který kulminuje po vstupu do EU v květnu roku 2004.¹⁰⁶ Období prudkého celosvětového růstu, kterému se těšila i Česká republika, bylo zakončeno finanční krizí, která v létě roku 2007 začala v USA a posléze se přelila do Evropy. Integrovaní snahy (společná měna Euro a Lisabonská smlouva) se dočkaly z české strany značného otálení a zdržení po velice vyrovnaném výsledku voleb z léta 2006, které posléze vyústilo ve vratkou vládu středo-pravicové koalice. Na počátku roku 2009 se Česká republika ujímá předsednictví Evropské unie.

¹⁰⁶ Hospodářský růst dosahuje v letech 2005 a 2007 až šestiprocentního tempa růstu.

1.3. Právní stát

Po zhroutilí starého režimu v roce 1989 nastala okamžitá potřeba nového uspořádání státu. V prvé řadě se jednalo o ustavení a legitimizaci ústředních demokratických ústavních orgánů a politických institucí – hlavy státu, vlády, parlamentu, senátu a soudnictví. Československo mohlo navázat na tradici meziválečné demokracie (1918–1938), jejíž politické instituce byly komunistickou stranou do jisté míry zachovány, samozřejmě s výjimkou plurality politických stran.¹⁰⁷ Můžeme konstatovat, že česká společnost se při přechodu k novému demokratickému zřízení vyhnula markantnějším projevům anomické situace. Později se objevily určité projevy anomie,¹⁰⁸ které je do značné míry možno vysvětlit „pocitem ztráty některých sociálních jistot a také jako důsledek náhlého nárůstu osobní svobody a odpovědnosti, se kterými se řada lidí vyrovnává jen s obtížemi“ [Matějů, Vlachová 1997: 37]. Ústavní pořádek je od roku 1993 vymezen Ústavou České republiky, Listinou základních práv a svobod a dále některými ústavními zákony. Jistý problém skýtá vytváření nových dílčích zákonů. Legislativní procesy se často vyznačují dlouhým trváním, a tak zákony nejsou někdy schopny včas reagovat na změny. Přebírání modelů legislativy ze zahraničí často postrádá citlivost vůči českým specifickým, dochází k nepřesnosti v postižení reality. I přes tyto existující problémy můžeme konstatovat, že dnešní zákony jsou prakticky srovnatelné se zákony v západních demokraciích.¹⁰⁹ Tlak na neustálé zdokonalování a upravování zákonů byl umocněn také přípravou České republiky na vstup do Evropské unie v roce 2003, která vyžadovala harmonizaci zákonů všech svých členů.

Mnohem větší problém představuje vynutitelnost práva. Dodržování a vymáhání práva zajišťuje v České republice zejména systém nezávislých soudů v čele s Nejvyšším soudem České republiky, dále různé kontrolní orgány – například Nejvyšší kontrolní úřad, který vykonává kontrolu hospodaření se státním majetkem a plnění státního rozpočtu. V roce 2000 byla po dlouhé diskuzi zřízena také instituce ombudsmana, která má přispívat k ochraně práv a svobod občanů. Velkým problémem byla od počátku nedostatečná efektivita soudů, která spočívala ve vleklém průběhu procesů a v zajištění plnění sankcí a výkonů trestů. V posledních letech se zdá, že dochází k určitému zrychlení soudních procesů díky zvýšení počtu soudců a zároveň k úbytku procesů zabývajících se restitucemi a privatizací. Pozitivnější hodnocení soudů v očích občanů dokumentuje také postupný nárůst důvěry v soudy, kterým dnes vyjadřuje důvěru kolem 2/5 občanů. Podobně pozitivní trend můžeme nalézt také u důvěry v policii, které se očividně podařilo setrást spojení s nechvalně proslulou bývalou STB (Státní bezpečnost), a dnes se těší důvěře téměř 1/2 občanů.

Problém vymahatelnosti práva spočívá pravděpodobně také ve specifickém vztahu nedůvěry občanů k zákonu, která vychází právě z dědictví komunizmu. Zákon obecně je vnímán spíše jako nutné zlo, a v důsledku toho existuje neustálá snaha se zákonu všemožně vyhýbat a hledat v něm skuliny. K překonání této nedůvěry bude zapotřebí pravděpodobně úsilí více stran: jak zákonodárců, kteří by měli usilovat o co nejefektivnější zákony a o urychlení jejich ustavování, tak moci výkonné, která by měla zajistit jejich dodržování, a konečně samotných občanů, kteří musí pochopit, že zákon je tu především pro jejich ochranu a že jednání v mezích zákona přináší prospěch jak jim samým, tak celé společnosti.

¹⁰⁷ Formálně existovaly i za nadvlády komunistické strany další dvě politické strany, Československá strana lidová a Československá strana socialistická, které však nepožívaly reálné moci [Illner 1997: 14].

¹⁰⁸ Pojem anomie zavedl do sociologie Emile Durkheim. Označuje jím stav nedostatečné sociální regulace, kdy normy a hodnoty nejsou jasně stanoveny a dodržovány. Tento chaos vede k pocitu osamocení, strachu, k odchýlnému jednání [Velký sociologický slovník 1996: 77, heslo anomie].

¹⁰⁹ Jako příklad můžeme uvést závěry z výzkumu Rizika správy akciových společností v ČR, provedeného v roce 2000, v němž byli dotazováni zástupci jednotlivých firem působících v České republice. Výsledky svědčí o tom, že právní definice týkající se tržního prostředí se začínají přibližovat úrovni srovnatelné s vyspělými trhy, zejména díky novelám Obchodního zákoníku z roku 1996 a 1998, které zlepšily podmínky minoritních akcionářů.

1.4. Důvěra v instituce

Pro uplatňování zákonů v praxi musí stát disponovat funkčními institucemi a důvěryhodnými institucemi. Vytvořit ale takovéto instituce ve složitých podmínkách transformující se společnosti a na víc na základě zdiskreditovaných státních institucí, které si nesly dědictví nedůvěry občanů ke všemu státnímu, nebylo jednoduché. Změna režimu navíc přinesla mnoho nepředvídatelného do rutinizovaného života, a nastolila tak atmosféru nejistoty, na druhou stranu vzbudila i velká očekávání. V světle těchto dvou skutečností – nejistoty a naděje – můžeme vnímat i vývoj důvěry v instituce v České republice.

Jak jsem uvedli výše, zpočátku panovala ve společnosti euforická atmosféra plná velkých očekávání vůči nově se ustavující demokracii. Toto nadšení se odráželo i v relativně vysoké míře důvěry v instituce v první polovině 90. let.

Největší důvěry občanů se dostávalo dle výzkumů veřejného mínění¹¹⁰ jednoznačně instituci prezidenta republiky, která byla vnímána jako integrující a korigující činitel na české politické scéně. Důvěra v instituci prezidenta se dlouhodobě držela na vysoké úrovni kolem 80 %, přičemž v prvních dvou polistopadových letech vyjádřilo prezidentu Václavu Havlovi důvěru dokonce celých 90 % občanů.¹¹¹ K významnému poklesu došlo až v krizovém roce 1997 (pouze 2/3 občanů vyjádřily důvěru) a od té doby důvěra mírně klesala, ale stále požíval prezident důvěry nadpoloviční většiny obyvatel. S nástupem nového prezidenta Václava Klause došlo sice k mírnému nárůstu důvěry (2/3 důvěřujících), která se ale již nikdy nevrátila k míře důvěry v 90. letech. I tak je ale instituce prezidenta stabilně nejdůvěryhodnější ústavní institucí České republiky.

Srovnáme-li důvěru v prezidenta s důvěrou ve vládu, vidíme, že vývoj důvěry ve vládu je mnohem proměnlivější a výrazněji odráží jednotlivé kroky, zdary a nezdary konkrétních vlád. Do roku 1995 požívala vláda důvěry nadpoloviční většiny obyvatel a v porovnání s ostatními postkomunistickými zeměmi byla důvěra ve vládu v České republice hned po Slovinsku druhou nejvyšší [Gabriel 2000: 2]. V roce 1996 začala důvěra rapidně klesat, přičemž prvního dna dosáhla ke konci roku 1997 a po vzepětí v roce 1998, které bylo spojeno s nadějami v novou vládu opoziční strany ČSSD, se v roce 1999 začala znovu propadat (pouze 1/4 důvěřujících), pravděpodobně v důsledku narůstajících sociálních problémů, zejména růstu nezaměstnanosti. K opětovnému nárůstu důvěry ve vládu (na téměř polovinu důvěřujících) došlo s nástupem nového kabinetu ČSSD po volbách 2002. Brzy však začala důvěra znovu klesat a v následujících letech kolísala přibližně mezi 1/3 a 2/5 vyjadřované důvěry občanů.

Mezi nejméně důvěryhodné ústavní instituce v České republice patří obě komory parlamentu. Parlament, který je ve všech demokraciích tradičně hromosvodem nespokojenosti občanů, požívá v porovnání s ostatními ústavními institucemi poměrně nízké důvěry. K té kromě reálné důvěryhodnosti konkrétních poslanců přispívá také relativní mediální otevřenost prostředí parlamentu, která dovoluje občanům sledovat časté střety a konflikty vedoucí k znepokojení veřejnosti. V mezinárodním srovnání s postkomunistickými zeměmi z roku 1995 požíval Parlament ČR střední důvěry [Gabriel 2000: 2]. Průběh křivky důvěry v Poslaneckou sněmovnu vykazuje určité podobnosti s tvarem křivky důvěry ve vládu, která, jak jsme zmínili výše, věrně odráží momentální události v ekonomické a politické oblasti. Jestliže se v první polovině 90. let pohybovala důvěra v Poslaneckou sněmovnu kolem 2/5, v krizovém roce 1997 došlo k propadu na 1/5. Největší nárůst důvěry zaznamenala Poslanecká sněmovna v roce 1998 s nástupem úřednické vlády a také po volbách do Poslanecké sněmovny v roce

¹¹⁰ Používáme výsledků výzkumů veřejného mínění provedených agenturou CVVM či STEM.

¹¹¹ K této až nestandardně vysoké důvěře v instituci prezidenta přispěla pravděpodobně značnou měrou osobnost Václava Havla, vnímaného jak doma, tak v zahraničí jako symbol sametové revoluce a tedy i znovu nabyté svobody.

2002 se důvěra občanů pohybovala kolem třetiny důvěřujících. V současné době důvěřuje Poslanecké sněmovně Parlamentu ČR přibližně pětina občanů.

Velmi nízkou důvěru v Senát je nutno chápat v souvislosti s okolnostmi jeho ustavení, kdy mnoho občanů nebylo příliš přesvědčeno o jeho skutečném přínosu pro řešení společenských problémů a chápalo ho spíše jako nadbytečný. Seběmenší chyba Senátu je tedy velmi citlivě vnímána jako potvrzení správnosti počáteční nedůvěry, pozitivní rozhodnutí pak začínají vést k úvahám, „že to možná k něčemu dobré bude“. Velmi pomalu, ale jistě si Senát vydobývá své místo v politickém systému České republiky, což dokazuje i rostoucí trend důvěry. Jestliže po ustavení Senát požíval důvěry pouze 1/5 občanů, od poloviny roku 2005 to byla již jedna čtvrtina a na počátku roku 2009 dosáhl dokonce poprvé na hranici 1/3 důvěry občanů.

Jak jsme poukázali již v teoretické části, kritičnost a jistá nedůvěra neznamenaají nelegitimitu parlamentu či vlády. Přestože na jednu stranu může neustálé kolísání důvěry v ústavní instituce působit nestabilně, na druhou stranu poukazují proměny míry důvěry v důsledku konkrétních činů parlamentu a vlády na zainteresovanost občanů a na sledování společenského dění.

Oproti kolísající důvěře v ústavní instituce je důvěra ke krajským a obecním zastupitelstvům více stabilní a také výrazně vyšší. Obecní zastupitelstva, která jsou občanům přece jen blíže než zastupitelstva krajská, se obyvatelům tradičně jeví jako důvěryhodnější. Důvěru jim vždy vyjadřují zhruba tři pětiny občanů, krajským zastupitelstvům pak důvěřují přibližně dvě pětiny respondentů. Tato míra důvěry poukazuje na vcelku pozitivní vztah občanů ke komunální politice, kde jsou místní zastupitelé lidem přeci jen mnohem blíže než představitelé „vysoké politiky“. Možnost přímého posouzení důvěryhodnosti místních zastupitelů a větší váha jednotlivého hlasu ve volbách tak může přispívat k obdaření zastupitelů větší důvěrou v průběhu volebního období.

1.5. Systém politických stran a politické odcizení

Výše zmíněné instituce se ustavují v tzv. první fázi konsolidace demokracie [Brokl 1997: 96]. V druhé fázi nastupuje konsolidace procesu reprezentace zájmů, kde hraje hlavní úlohu systém politických stran. Systém politických stran v České republice vcelku rychle dozrával, což se projevovalo koncentrací, tedy tendencí ke snížení počtu stran, dále profilováním a diferencováním programů jednotlivých stran a vytvářením specifického sociálního zázemí. Politické spektrum České republiky má dnes standardní demokratický charakter a je v podstatě identické se spektrem vyspělých demokracií, jakož i meziválečné československé demokracie [Brokl 1997: 97]. Mezi nejsilnější strany patří Občanská demokratická strana (ODS), Česká strana sociálně demokratická (ČSSD), Křesťanská demokratická unie a Česká strana lidová (KDU-ČSL), Strana zelených (SZ) a Komunistická strana Čech a Moravy (KSČM).

Porevoluční nadšení mělo na občanskou aktivitu blahodárný vliv a zdálo se, že lidé se i po dlouhé době prožité v režimu, který zabráňoval jakékoli skutečné, svobodné občanské snaze, aktivně chopili svých občanských práv. Hojná účast v prvních volbách v roce 1992 ukázala, že lidé mají zájem podílet se na utváření budoucnosti svého národa. Zvolení prvních politických představitelů se odehrávalo ještě v atmosféře solidarity porevolučního období, a tak občané považovali politiky za skutečné zástupce lidu a podle toho jim i důvěřovali. Po prvních volbách v roce 1992 ale začalo nadšení rychle opadávat a s ním i vůle aktivního zapojení se do věcí veřejných.

Postupně začala narůstat bariéra mezi světem všedního života lidí a světem politiky, která byla budována pravděpodobně z obou stran: politiky, kteří se začali více zajímat o

vlastní kariéru než o starosti veřejnosti, ale také občany, kteří nijak neusilovali o aktivní participaci, například v oblasti komunální politiky. Politický svět se tak odcizil a lidé ho začali vnímat jako oblast, která je jim vzdálená a na kterou nemohou mít příliš velký vliv, zcela v duchu pasivity osvojené v minulém režimu.¹¹² V totalitním režimu bylo občanství neaktivní, abstraktní a atomizované [Brokl 1997: 92]. Pojem politiky byl redukován pouze na tu velkou, celostátní a zahraniční politiku, ale neznal rozměr opravdové autonomní místní a regionální politiky a občanské společnosti. Tento pocit odcizení spolu s častými skandály a unavujícími osobními půtkami politiků způsobil značný pokles důvěry občanů vůči jejich zastupitelům. Jak jsme ukázali již v souvislosti s vývojem důvěry v různé politické instituce, komunální politici, které mohou lidé poznat blíže, často z osobního kontaktu, požívají také mnohem větší důvěry než reprezentanti „vysoké politiky“. Zděděné pojetí politiky jako „věcí odehrávajících se mezi těmi nahoře“ bylo umocněno také stereotypní vírou v nastolení ideální společnosti, tedy čistého a spravedlivého demokratického řádu, který kdosi shora nastolí a nebude třeba ho pošpiňovat půtkami a soupeřením pluralitní demokracie.

O nízké občanské aktivitě v devadesátých letech v porovnání se západními democracemi svědčí mnohé výzkumy. Podle výsledků z kvalitativního šetření provedeného v létě 1995¹¹³ by si mimo období pravidelných voleb přálo ovlivňovat parlament a jeho poslance 62 % občanů, nepřálo 28 %. Mít vliv na vládu by si přálo 53 %, nepřálo 36 %, na prezidenta by chtělo mít vliv 35 %, nechťelo 52 %. Z těchto čísel vyplývá určitá „nechuť do toho mluvit“, jinak také skutečnost, že občané mají pravděpodobně reálnou představu o možnosti ovlivnění politického rozhodování u nás. Závažnější je vzhledem k aktivizmu fakt, že občané si ve velké většině myslí, že žádný politický vliv kromě voleb nemají, a také nevědí, jak by mohli případně svou politickou vůli uplatnit: pouze 12 % uvedlo, že má možnost ovlivnit parlament a jeho poslance mimo volby, 79 % uvedlo, že takovou možnost nemá. Jakým jiným způsobem než volbami by mohli občané ovlivňovat politickou reprezentaci, nevědělo celých 48 % [Brokl 1997: 90–91]. Nevelká touha lidí angažovat se ve věcech veřejných tak vedla k akcentuaci velké politiky a také k nedůvěře lidí v možnost něco změnit a potažmo i k nedůvěře velké politice.

1.6. Legitimita

Pluralitní politické spektrum je legitimizováno postoji občanů vůči demokracii a jejím hodnotám (třetí fáze konsolidace), které lze v České republice hodnotit jako pozitivní. V postkomunistických zemích je legitimita demokracie často měřena pomocí srovnání současného režimu s minulým. Pro ilustraci legitimacy demokracie v devadesátých letech uveďme výsledky výzkumu New Democracies Barometer, který je opakovaně prováděn v zemích východní a střední Evropy od roku 1991. Pro srovnání uvedeme také údaje za Polsko:

¹¹² Při rozboru české mentality by bylo třeba jít hlouběji do historie. I tam bychom ale pravděpodobně našli spíše kořeny pasivity nežli aktivity: od 16. století se český národ musel podrobovat cizí nadvládě Habsburků, v 19. století se sice národní obrození dostalo i do fáze politické, ale ta byla rakousko-uherským mocnářstvím často tvrdě potlačována. Období první republiky přineslo na krátko rozkvět občanské společnosti, ale ten byl hned v druhém desetiletí své existence utnut nástupem protektorátního režimu. Po druhé světové válce už k navázání na tradici První republiky nedošlo. V období komunismu se pak veřejná aktivita stala spíše znakem „poklonkování těm nahoře“ a tak se, až na několik výjimek, stala pasivita uznávaným přístupem k veřejnému životu.

¹¹³ Jednalo se o expertní sondy provedené ve dvou okresech České republiky, které se však dle srovnání příliš neliší od celorepublikového průměru. (Podrobnější charakteristiky výzkumu viz Brokl 1997: 70.)

Tabulka III.1.1. Srovnání politických režimů (procentuální podíl pozitivních hodnocení)

	Komunistický režim			Současný režim		
	1992	1995	1998	1992	1995	1998
ČR	29	24	31	71	77	56
Polsko	42	25	30	56	76	66

Zdroj: New Democracies Barometer II, IV, V.

Jak můžeme vidět, v obou zemích převažuje po celou sledovanou dobu výrazně pozitivní hodnocení současného režimu nad minulým. Pokles pozitivního hodnocení demokratického režimu v roce 1998 je spojen s výše zmíněnou „krizí důvěry“ v české společnosti, která vycházela z celkového rozčarování nad průběhem reformy a byla umocňována zhoršující se sociální nejistotou. Zdá se, že šlo spíše o odraz momentálních obtíží, kterými byli lidé zaskočeni, a tak se v nostalgii obraceli k jistotám poskytovaným socialistickým státem. O tom, že se nejednalo o reálné přání „návratu starých pořádků“, svědčí například výsledky výzkumů veřejného mínění, kdy se 2/3 občanů kloní k názoru, že současný politický režim přinese jejich dětem lepší budoucnost, než by přinesl režim minulý.¹¹⁴

Vzhledem k tomu, že pro občany postkomunistických zemí byla demokracie do jisté míry novým pojmem, je přínosné vědět, co si vlastně pod demokracií lidé představují. Výzkum Ivany Markové ukázal, že existuje rozdíl mezi chápáním demokracie v běžném jazyce a vědeckou definicí. Spíše než jako parlamentní systém založený na pravidelných volbách, pluralitě politických stran atd., je v myslích lidí demokracie vymezena protiklady jako svoboda/útlak, spravedlnost/nespravedlnost apod. [Marková 2004: 188]. Ve výzkumu veřejného mínění pak byli lidé dotazováni na důležitost různých složek demokracie. Volili mezi pojetím demokracie jako důrazu na svobodu (možnost vlastního uplatnění, výběr ve volbách, svoboda slova, spravedlnost před zákonem) nebo jako důrazu na ekonomiku (naplňování potřeb lidí, prosperita, ekonomická rovnost).¹¹⁵ Od roku 1994 stabilně převažoval důraz na svobodu, který však byl na přelomu let 1998/99 obrácen ve prospěch ekonomického důrazu. Tento zvrat byl pravděpodobně do jisté míry způsoben výrazným nárůstem nezaměstnanosti, která do té doby nepředstavovala v české společnosti výraznější problém.

Zajímavou výpověď o demokratických hodnotách je také vztah lidí k svobodě versus rovnosti. Jak víme, v období komunizmu byla osobní svoboda důrazně potlačována a princip rovnostářství byl tvrdě prosazován. Těsně po revoluci byla tedy svoboda velmi vysoko ceněna, ale postupem času se poměr ustálil zhruba na stavu, kdy si asi 60 % občanů cení více svobodu a 40 % považuje za důležitější rovnost [Kudy kam 2000: 7]. Výpověď o nově se utvářející společnosti je také určení priority mezi materiálními a duchovními hodnotami. Otázka z výzkumu veřejného mínění se týkala konkrétně oblasti politiky a respondenti měli zvolit mezi důrazem na životní úroveň a ekonomickou prosperitu a důrazem na duchovní hodnoty a mezilidské vztahy. Jestliže v porevoluční euforii převažoval jasný důraz na duchovní hodnoty,

¹¹⁴ STEM, Trendy 1993–1999.

¹¹⁵ STEM, Trendy 1994–1999.

v posledních čtyřech letech se poměr víceméně ustálil na 2/3 lidí, kteří jsou pro ekonomickou prosperitu, a 1/3, která preferuje zajištění dobrých mezilidských vztahů a morálních kritérií.

Výrazně antidemokratické postoje se u nás ve větší míře nevyskytují, určité nebezpečí představují pouze některé postoje přetrvávajícího rovnostářství, zděděné převážně z minulého režimu. V poslední době také dochází k nárůstu xenofobních a rasistických projevů, někdy jen pouhých odmítnutí spolupráce či komunikace (zejména vůči romské populaci). Pro kulturně i rasově velmi jednodušskou českou společnost se jako částečně problematický ukazuje také vztah k některým cizincům přicházejícím za prací zejména z východních zemí.

Na základě výše uvedeného můžeme říct, že i přes zatíženost dědictvím bývalého režimu a různé transformační peripetie došlo v české společnosti ke ztotožnění se s novým normativním řádem založeným na demokratických hodnotách.

1.7. Ekonomická stabilita a problém korupce

Stabilita sociálního řádu není samozřejmě založena pouze na politické a organizační struktuře, ale odvíjí se výrazným způsobem od ekonomické stability společnosti. Převrat v roce 1989 neznamenal pouze přechod k demokracii, ale také k novému ekonomickému systému, k tržnímu hospodářství.

Na počátku transformace existovaly obavy z přerodu ekonomického systému, který bude vyžadovat oběti občanů. Ekonomický vývoj první poloviny devadesátých let ale tyto obavy příliš nepotvrdil. Po prvních letech (1991–1993), kdy československá ekonomika prodělala transformační recesi, byla od roku 1994 obnovena hospodářská dynamika a léta 1994–1996 se vyznačovala růstem většiny základních ekonomických ukazatelů. Míra inflace byla udržována na regionálně nestandardně nízké úrovni (pod 10 %) a i míra nezaměstnanosti byla velmi nízká (kolem 3,5 %), kurz české koruny byl vcelku stabilní. Makroekonomický vývoj byl převážně pozitivní.

Více problémů se objevovalo ve vývoji mikroekonomickém, kde vážla restrukturalizace středně velkých a velkých firem a rostla mezipodniková zadluženost. Rovněž sektor bankovníctví, první krachy bank v letech 1994–1995 a sektor kapitálového trhu se začaly jevit jako problematické. O českém způsobu privatizace se mluvilo i v zahraničí do jisté míry s obdivem, v polovině roku 1993 byla dokončena první vlna procesu privatizace a na počátku roku 1995 druhá. Rychlost a použité metody privatizace ale měly i své stinné stránky. Vláda ponechala restrukturalizaci podniků až na budoucích vlastnících, a tak k ní docházelo se značným zpožděním. Tím, že vláda přestala vykonávat svá vlastnická práva, fungovaly některé firmy bez vlastnické kontroly, což vedlo k „divoké privatizaci“. Systém privatizačních fondů vytvořil velkou nepřehlednost ve struktuře vlastnických vztahů, v níž se skrylo množství nezákonných kroků. Rok 1997, kdy propukla politická a ekonomická krize, velmi jasně vyjevil dosud zakrývané a často úmyslně odkládané problémy. Následující léta ukázala, že mnohé transformační těžkosti nás teprve čekaly. Propad ekonomiky dokládal negativní růst hrubého domácího produktu, koruna vůči zahraničním měnám oslabil a začala prudce stoupat nezaměstnanost, která dosáhla vrcholu v polovině roku 2000.

Jak se výše nastíněný ekonomický vývoj odrážel v atmosféře společnosti, je možno dobře ilustrovat na například na trendech důvěry v instituce, které ukázal již náš předchozí výklad. V první polovině devadesátých let panovala v české společnosti určitá nejistota z budoucího ekonomického vývoje. Ta ale vycházela především z novosti podmínek v transformačním období, neboť důvěra v budoucí ekonomický vývoj byla jinak vysoká (lepší

hospodářskou situaci očekávala téměř 1/2 respondentů, 2/5 pak stejnou).¹¹⁶ V krizovém roce 1997 můžeme pozorovat dramatický nárůst nejistoty spojený i s propadem důvěry v lepší budoucnost. Přestože ale v roce 1999 jen asi pouhých 15 % deklarovalo víru ve zlepšení ekonomické situace do roka, v dlouhodobějším horizontu pěti let v to věřily téměř 2/5. Můžeme shrnout, že i přes výrazný nárůst obav z ekonomické situace a atmosféru znejistění nepřestali lidé věřit ve zlepšení situace v dlouhodobějším horizontu. Významnější pokles v optimistickém pohledu na ekonomický vývoj je patrný znovu až v roce 2008, což je pravděpodobně spojeno s již nastupující finanční krizí.

V dosavadním hodnocení ekonomického vývoje všech postkomunistických zemí se jako velmi závažný ukazuje problém transparentnosti ekonomiky. Netransparentnost spolu s nedokonalým právním rámcem umožnily tzv. tunelování podniků, bank a investičních fondů.¹¹⁷ Po roce 1996, kdy tyto věci začaly postupně vycházet na povrch, se ukázalo, že „vyždímání“ více významných podniků výrazně poškodilo ekonomiku celé země.

Zvyšování transparentnosti se ukázalo být velkou výzvou do budoucnosti, neboť nedostatečný dohled na dodržování práv a zároveň nestíhání jejich překračování vedl k velkému rozbušení korupce, a tím k umocnění ekonomických problémů. Index vnímané korupce se od roku 1996, kdy začal být sledován, v České republice spíše zhoršoval (z 5,37 v roce 1996 klesl na 4,3 v roce 1999)¹¹⁸ a ani nadále se příliš nezlepšuje. V okolních postkomunistických zemích střední a východní Evropy můžeme sledovat podobný trend.

Na nutnost záruk důvěryhodnosti ekonomických subjektů, a to přímo v souvislosti s postkomunistickými zeměmi, poukazuje ekonom Hernard de Sota [2000]. V reformních zemích by mělo podle de Soty dojít k nastolení důvěryhodného trhu, na němž by bylo možné obchodovat s rozumným rizikem a kde jsou prohřešky proti pravidlům účinně stíhány. K tomu je zapotřebí vytvoření bezpečného institucionálního rámce pro vlastnická práva a pro obchod s nimi. „Pokud majitelé půdy, podílů ve firmách nebo třeba intelektuálního vlastnictví nemohou kupovat a prodávat svůj majetek s důvěrou, že státní moc bdí nad dodržováním zákonů, vynucuje jejich respektování a je tedy účinným garantem a ochráncem těchto transakcí, tak v takovém prostředí nemůže vzniknout zdravý a dynamický růst“ [de Soto 2000: 35]. Soto zmiňuje dokonce konkrétní problém restitucí v České republice, které podle něj představují tzv. „mrtvý kapitál“, který jeho majitel nechává ležet možná právě i v důsledku obavy, že na trhu působí příliš mnoho černých hráčů, kteří jsou připraveni jej ošidit, podvést či okrást. V případě, že má takovouto nedůvěru vůči trhu více vlastníků, trh nemůže začít efektivně fungovat.

Hlasy varující před zanedbáním institučních stránek ekonomické transformace můžeme najít také mezi českými ekonomy a dalšími sociálními vědci. Mezi ty, kteří varovali před jednodimenzionální reformou už na počátku, patřil filozof a sociolog Václav Bělohradský, který poukazoval na to, že instituce soukromého vlastnictví a kapitalistické tržní ekonomiky nemohou fungovat bez kulturního a morálního ukotvení ve společnosti. Také sociolog Miloslav Petrušek vyslovil již koncem roku 1992 určité chmurné proroctví, když vznesl otázku, zdali je oprávněné spojovat ekonomiku pouze s individuálním egoizmem, s orientací na zisk a s konzumem, a pominout étos, sociální etiku, kulturu, „občanské ctnosti, bez nichž se může odvíjet zcela jiný příběh, než jaký vyprávěl Max Weber“ [citován in

¹¹⁶ STEM, Trendy 1993–1999.

¹¹⁷ Lubomír Mlčoch sarkasticky poznamenává, že tunelování bylo po Čapkově termínu „robot“ druhé české slovo, kterým se Česká republika zapsala do slovníků mezinárodních, všeobecně používaných pojmů [Mlčoch 1999: 22].

¹¹⁸ CIP tzv. Corruption Perception Index, který nabývá hodnot od 0 do 10, kde 0 bodů znamená absolutní zkorumpovanost a 10 naopak nepřítomnost korupce. Tento index se skládá z míry korupce vnímané podnikateli, rizikovými analytiky a veřejností. Od roku 1996 je sledován společností Transparency International Czech Republic.

mlčoch 1999: 20]. V krizovém roce 1997 pak reagoval politolog Jiří Pehe na pokles důvěry ve vývoj demokracie a tržní ekonomiku článkem, v němž vysvětloval nezdar a s ním spojený pokles důvěry tím, že „v České republice došlo k téměř programovému odsunutí právních a morálních aspektů transformace na druhou kolej“ [Pehe 1997]. Z ekonomů to byl pak především institucionalista Lubomír Mlčoch, který se problémem etické a morální podmíněnosti ekonomiky zabývá systematicky již dlouhá léta. Konstatuje, že „transformace, která postavila privatizaci jako cestu k racionalitě a efektivnosti jako svůj prvořadý a ničím nepodmíněný cíl, i za cenu etických licencí, – se musela nutně dočkat zklamání“ [Mlčoch 1999: 20].

1.8. Občanská společnost – neziskový sektor

Ve čtvrté fázi konsolidace se jedná především o vytvoření občanské společnosti, která má vytvářet protiváhu institucím vytvořeným shora a zprostředkovávat a reprezentovat zájmy občanů zejména skrze nepolitická občanská sdružení. Občanskou společnost nelze ustavit shora, ale musí vyrůst z „aktivity svobodných občanů, kteří se sdružují a prosazují své zájmy a kontrolují své zástupce aktivně sami, především aktivitami v občanských sdruženích a v politických stranách“ [Brokl 1997: 92]. Vzhledem širší záběru konceptu občanské společnosti se zde zmíníme o oblasti neziskového sektoru, který má v českém prostředí specifické postavení.

Neziskový sektor v České republice nevznikl po roce 1989 z ničeho. Jak jsme poukázali již v teoretické části v kapitole o občanské participaci, i za komunistického režimu existovaly oficiálně uznávané organizace, které lze považovat za zárodky neziskových organizací – ekologické organizace, turistické a sportovní kluby atd. Vedle těchto státem povolených organizací tu byly i ilegální či semi-illegální organizace jako Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných, Charta 77. Tato uskupení sehrála aktivní roli v přechodu k demokracii a na jejich základě vznikla po roce 1989 i celá řada neziskových organizací (např. Výbor dobré vůle Olgy Havlové atd.) [Rakušanová 2003: 31]. Po listopadu 1989 tedy došlo de facto ne ke vzniku, ale k obnovení neziskového sektoru, který měl v českých zemích poměrně bohatou historii.

Neziskové organizace v České republice se ve velké míře věnují pomoci chudým, nevzdělaným, nemocným či jinak společensky diskriminovaným skupinám lidí. Na základě svého výzkumu neziskového sektoru Tereza Vajdová přímo konstatuje, že od roku 1989 se neziskovým organizacím „podařilo stát se důležitými poskytovateli sociálních a zdravotnických služeb, neboť vědí jak naplnit mnoho potřeb lidí, zejména těch diskriminovaných...“ [Vajdová 2005]. V tomto ohledu se od neziskového sektoru očekává, že převezme roli státních služeb v oblastech, kam stát nedosahuje. Tento pohled na neziskové organizace je ale dle Friče redukuje na pouhou prodlouženou ruku organizací státních [Frič 2003]. O neziskovém sektoru v České republice lze hovořit jako o vysoce centralizovaném a byrokratizovaném, s úzkými vazbami na politickou sféru [Rakušanová 2005].

Celkově je český neziskový sektor nadprůměrně hodnocen za finanční životaschopnost (přestože je v ČR patrná nadprůměrná centralizace finančních zdrojů poskytovaných státem a závislost neziskových organizací na tomto typu financování) a za obhajování (jednotlivé organizace utvářejí aliance a úspěšně se zapojují do veřejně prospěšných kampaní – například do boje s domácím násilím). Hlavním nedostatkem v této oblasti je však neexistence aliance organizací či střešové organizace, která by úspěšně prosazovala zájmy neziskových organizací na centrální úrovni – např. v parlamentu a vládě (a to nejen v otázkách přípravy legislativy a jejich změn). Kladně je hodnocen právě pro výše

zmíněné poskytování služeb – především v oblasti zdravotnictví, sociálních služeb, vzdělání a humanitární pomoci [Rakušanová 2003: 33].

Výzkum agentury CVVM z roku 2003 ukázal, že více než 2/3 respondentů deklarovaly aktivní participaci v občanském životě. Více než polovina uvedla, že je členem neziskové organizace, přičemž nejvíce se respondenti podílejí na činnosti sportovních klubů (22 %), zájmových organizací (19 %) a místních sdružení (13 %). Naopak nejméně se angažují v etnických organizacích, společenských a ekologických hnutích. Aktivní pomoc nějaké konkrétní organizaci uvedla více než 1/3 respondentů. Z toho nejčastěji lidé pomáhali organizacím finančně (4/5), více jak 1/4 věnovala vlastní čas a práci a téměř polovina poskytla jiný než finanční dar. Mezi motivacemi k pomoci ostatním respondenti nejčastěji uváděli, že je pro ně hlavním důvodem pocit morální povinnosti, že je těší pomáhat druhým a to, že rodina a přátelé rovněž pomáhají [Rakušanová 2003: 33].

Celkově je tedy možno říci, že neziskový sektor v České republice se za poslední dvě desetiletí stal nedílnou součástí demokratické společnosti a zejména v porovnání s ostatními postkomunistickými zeměmi o něm lze hovořit jako o relativně vyspělém. Mezinárodní výzkumy ukazují, že struktura participačních aktivit v České republice se blíží modelu západní Evropy, a to i v tom, že míra aktivních občanů převažuje nad apatickými [Vlachová, Lebeda 2006].

1.9. Důvěra v druhé lidi

1.9.1. Reflexe důvěry v druhé lidi v polistopadové společnosti

Jak jsme již výše poukázali, v roce 1989 vstupovala česká společnost do další etapy svého vývoje zatížena dědictvím komunismu, které mimo jiné představovalo silnou kulturu nedůvěry. Převrat sice na chvíli nastolil nebyvalou atmosféru solidarity a důvěry, ale když se začalo ukazovat, že demokratický režim nepřináší pouze vytouženou svobodu, ale také nejistotu a jiná negativa, důvěra byla zpochybněna. Další společenský vývoj prošel v tomto historicky krátkém období dvou desetiletí mnohými zvraty, které utváření kultury důvěry příliš nenapomohly.

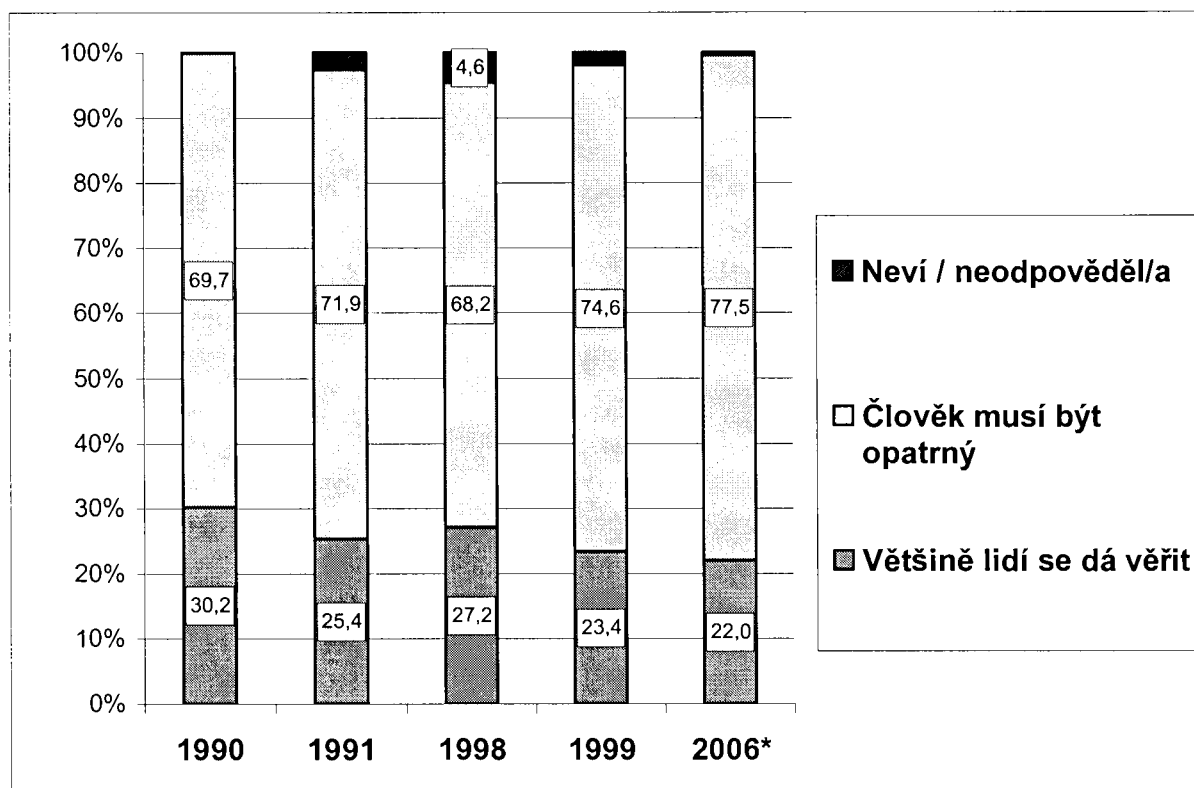
V roce 1997, kdy se objevily vážné ekonomické a politické problémy, se začalo v české společnosti mluvit dokonce o krizi důvěry – důvěry v reformu, transformaci, demokracii a její fungování. Na nebezpečný deficit důvěry v české společnosti upozornil ale už v roce 1991 sociolog Ivo Možný v doušce své knihy *Proč tak snadno...* Obecná důvěra se podle něj odvíjí už od krize sebedůvěry, která vznikla především z propasti mezi životními sny lidí a reálným životem za komunismu, který uskutečnění snů bránil. Po převratu se lidé ocitli tváří v tvář výzvě k realizaci a mnohdy zjistili, že překážkou nebyl pouze „bolševik“, ale oni sami. Druhou rovinu podle Možného představuje vzájemná důvěra mezi lidmi. Potom, co se totalitnímu režimu podařilo rozdrobit společnost na navzájem se podezřívající individua žijící v permanentní nejistotě ze státního dohledu,¹¹⁹ přišlo sice období svobody, které ale přineslo nejistotu nového druhu. Uvolnění kontroly znamenalo nárůst kriminality, vynoření různých mafií, a tak lidé, kteří se naučili dobře bát, jednoduše propadli „mánii obav z obklíčení mafiemi“ [Možný (1991) 1999: 130]. Jako další pošramocené úrovně důvěry v prostředí české společnosti uvádí Možný důvěru v úřady, sociální instituce a celkovou důvěru v budoucí vývoj. Za nejhlubší vrstvu krize důvěry ale Možný považuje, vedle důvěry v druhé lidi, dimenzi důvěry s ní související, a to důvěru ve společnou akci, neboť podle něj Čechům chybí „vědomí fatální závislosti výsledku na dobré spolupráci“ [Možný 1999: 131].

¹¹⁹ Situace nebyla v celém období pro všechny občany zdaleka takto dramatická. Procesy z padesátých let a další perzekuce ale vskutku utvořily ve společnosti atmosféru strachu a vzájemné nedůvěry.

1.9.2. Míra obecné důvěry v České republice

Zhodnotíme-li vývoj obecné důvěry v druhé lidi v České republice za posledních více jak patnáct let, dle mezinárodního výzkumu World Values Survey¹²⁰ i českého výzkumu Soudržnost můžeme říci, že míra důvěry se ukazuje být poměrně stabilní (viz graf III.1.1). Na počátku 90. let lze označit míru důvěry jako o něco vyšší (mezi 25 a 30 %), což lze přičítat již výše zmíněné počáteční euforii ve společnosti po pádu komunistického režimu. V následujících letech ale úroveň důvěry poněkud klesla a poté se stabilně pohybovala jen mírně nad hranicí 20 %.¹²¹ Jak se jeví tento podíl zhruba jedné pětiny důvěřujících oproti čtyřem pětinám nedůvěřujících ve srovnání s ostatními společnostmi?

Graf III.1.1. Sociální důvěra v České republice (1990–1999)



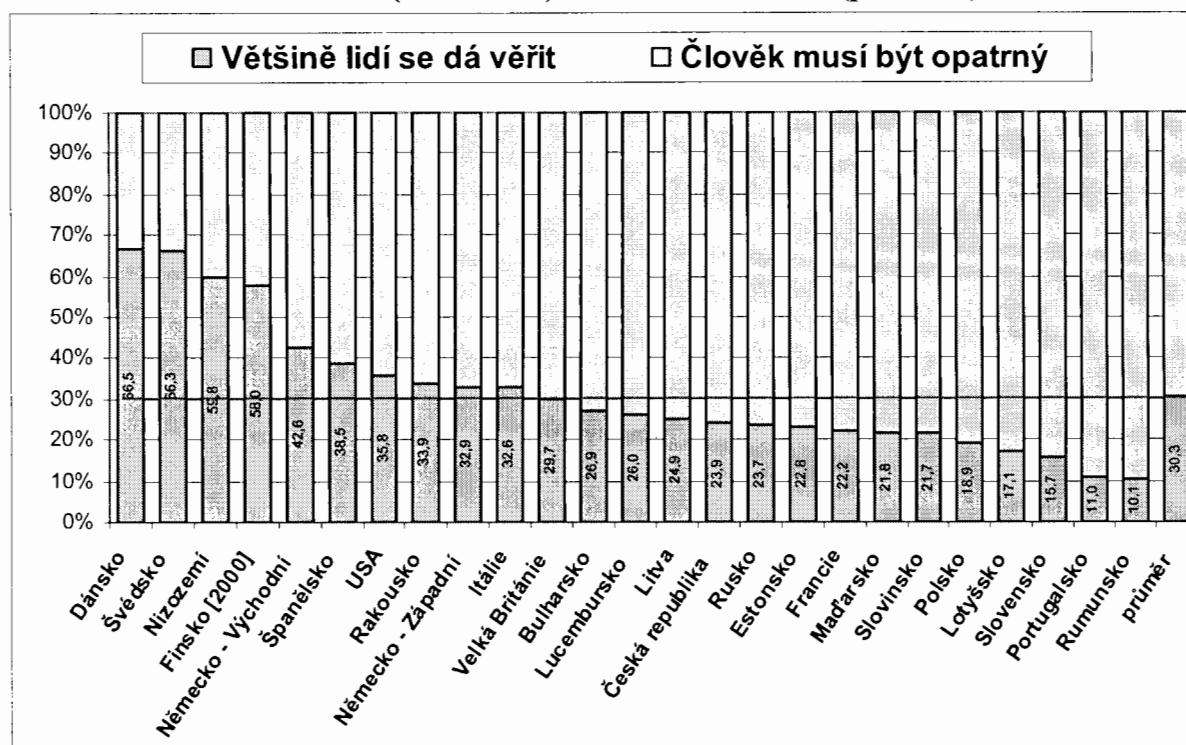
Zdroj: WVS 1990, 1991, 1998, 1999, *Soudržnost 2006.

Výsledky mezinárodního výzkumu World Value Survey nabízejí srovnání míry sociální důvěry v České republice s dalšími 24 evropskými zeměmi a se Spojenými státy. V roce 2000 se dle úrovně důvěry Česká republika zařadila zhruba uprostřed mezi sledovanými zeměmi, ve srovnání s celkovým průměrem se ale míra důvěry v české společnosti pohybovala pod ním (viz graf III.1.2.). Jestliže v porovnání se západními, zejména severskými zeměmi se míra důvěry jeví jako nízká, v rámci postkomunistických zemí se česká společnost řadí k těm s nejvyšší mírou důvěry.

¹²⁰ Viz webová stránka <<http://www.worldvaluessurvey.com>>.

¹²¹ Ve WVS a Soudržnost 2006 otázka zněla: *Celkově vzato, řekl byste, že většině lidí se dá věřit, nebo že člověk nemůže být nikdy dost opatrný při jednání s lidmi?* S dichotomickými variantami odpovědí: *většině lidí se dá věřit, člověk nemůže být nikdy dost opatrný.* Jiné výzkumy používají odpovědi na škále 1–4, např. výzkumy ISSP 2004 a Aktér 2005 pojednané v kapitole III.2 a III.3 (porovnání viz tabulka P.III.1.1. v příloze).

Graf III.1.2 Sociální důvěra (1999–2000) ve srovnání 25 zemí (procenta)



Zdroj: WVS 1999 (2000).

Znalost míry důvěry tak sice může nabídnout informaci o tom, jak si určitá společnost stojí v porovnání s ostatními, toto srovnání je ale, jak jsme ukázali, dosti relativní. K hlubšímu porozumění rozdílům mezi jednotlivými zeměmi lze dojít analýzou souvislostí důvěry ve společnosti, tedy její vazby na sociální strukturu a politické či ekonomické faktory.

Následující dvě kapitoly se zabývají souvislostmi důvěry v české společnosti při zohlednění specifičnosti jejích vztahů ovlivněných jak komunistickým dědictvím, tak procesem politické a ekonomické transformace. První kapitola analyzuje sociální důvěru ve vztahu k důvěře v instituce, k občanské angažovanosti, jakož i k legitimitě demokratického režimu v České republice. Kapitola druhá zkoumá různé determinanty sociální důvěry a usiluje o vytvoření modelu zdrojů a souvislostí obecné důvěry v druhé lidi pro českou společnost.

2. Důvěra, občanská participace a legitimita demokracie v České republice¹²²

Jedním ze způsobů jak ohodnotit stupeň demokratizace určité země je pohlédnout na ni z perspektivy důvěry. Ke stabilitě demokratického systému přispívají vedle politické participace (např. volební účast) a hodnot také nepolitické postoje a jednání, mezi něž se řadí důvěra k druhým lidem a participace na veřejném životě obecně. V této souvislosti můžeme hovořit o občanské kultuře.

Druhá, teoretická část práce se věnovala diskuzi, do jaké míry demokratický systém potřebuje pro své fungování důvěru. Ukázali jsme, že základní spor je veden mezi autory označovanými jako kulturalisté, kteří pojmají důvěru jako morální hodnotu, kterou je třeba uplatňovat na všech stupních demokratického systému, a racionalisty či institucionalisty, podle nichž má důvěra v rámci demokracie pouze omezené uplatnění.

Vzhledem k tomu, že „racionalistický“ myšlenkový proud je k potřebě důvěry v demokratickém systému skeptičtější a její možné vlivy tedy příliš nerozebírá, zvolili jsme si pro základ našeho zkoumání východiska tzv. kulturalistického proudu. To ale neznamená, že bychom sázeli a priori na platnost kulturních teorií vztahu důvěry a demokracie, pouze nám jejich předpoklady nabízejí širší možnosti zkoumání sociální důvěry v souvislosti s různými složkami demokratického systému.

Kulturní teorie argumentují tím, že důvěra zvyšuje veřejnou podporu demokratického režimu, příklon k demokratickým hodnotám a je blahodárná také pro občanskou angažovanost. V prvé řadě je podle kulturalistů důvěra v politické instituce zdrojem či dokonce formou difúzní podpory, vztah mezi důvěrou a politickou podporou je tedy chápán jako silný, pozitivní a vzájemný [Easton 1965; Braithwaite, Levi 1998; Brehm, Rahn 1997]. Kulturní teorie také předpokládají, že důvěra má přímý vliv nejen na přetrvání režimů, ale i na jejich efektivní fungování. Za druhé tvrdí, že důvěra podporuje příklon občanů k demokratickým hodnotám a ideálům [Norris 1999], jakož i na druhé straně odmítnutí nedemokratických hodnot či dokonce samotných nedemokratických alternativních režimů [Rose et al. 1998]. Za třetí tyto teorie předpokládají, že důvěra je spojena s politickou a občanskou angažovaností, jak v jejím rozsahu, tak kvalitě [Putnam 2000; Norris 1999].

Tato kapitola sleduje vztah sociální důvěry k projevům občanství a legitimitě demokracie. V úvodu formulujeme čtyři hypotézy postulující vztah sociální důvěry k občanské participaci, důvěře v instituce a politickým postojům k demokratickým institucím. V další části nejdřív popisujeme operacionalizaci analyzovaných proměnných ve výzkumu ISSP 2004 Občanství. Dále ve stručnosti vymezujeme dvě formy participace občanů ve veřejném prostoru: konvenční, vyjádřené jako členství v dobrovolných sdruženích, a nekonvenční, zahrnující alternativní formy občanské angažovanosti (petice, stávky apod.). Dále sledujeme bivariátní vztahy mezi sociální důvěrou, občanskou participací, důvěrou v instituce, politickým odcizením a hodnocením legitimacy režimu. V závěru ověřujeme platnost sledovaných hypotéz ve vícerozměrné lineární regresi indexu sociální důvěry a legitimacy demokratického režimu. Přispívá občanská angažovanost k utváření generalizované důvěry? Zvyšuje sociální důvěra či důvěra v instituce veřejnou podporu demokratického režimu?

¹²² Tato kapitola vychází částečně z článku *Social Trust and Civic Participation in the Czech Republic* [Sedláčková, Šafr 2008], který se ale zaměřoval výhradně na participaci a neřešil otázku legitimacy režimu.

2.1. Hypotézy – vztah sociální důvěry, občanské participace, důvěry v instituce a politických postojů

Na základě výše uvedených tvrzení kulturních teorií jsme formulovali hypotézy týkající se vztahů obecné důvěry v druhé lidi, občanské participace, důvěry v instituce a legitimacy demokratického režimu. Analýzy ověřují následující čtyři hypotézy:

H1: Zapojení se do dobrovolných sdružení zvyšuje obecnou interpersonální důvěru. Mezi členstvími v dobrovolných organizacích (konvenční participace) a obecnou důvěrou k ostatním lidem tak existuje pozitivní vztah. Tato hypotéza je odvozena z Putnamova modelu sociálního kapitálu [1993, 2000].

H2: Nekonvenční participace (alternativní formy občanského protestu) je spojena se sociální důvěrou silněji než konvenční participace. Tato hypotéza vychází z Kaaseho modelu nekonvenční participace [1999].

H3: Sociální důvěra a důvěra v instituce představují vzájemně závislé fenomény; to znamená, že lze najít korelaci mezi mírou sociální důvěry a důvěry v instituce (například vláda, policie, parlament). Směr vzájemného působení dle kulturních teorií však není jednoznačný: například dle Putnama [1993] a Ingleharta [1997] jde o vliv sociální důvěry na institucionální, dle Brehma a Rahna [1997] je tomu naopak.

H4: Vztahy mezi sociální a institucionální důvěrou a politickými postoji k legitimitě demokratického režimu jsou velmi komplexní a navzájem natolik provázané, že formulovat jednoznačné kauzální hypotézy nelze. Uvažujeme následující dílčí hypotézy podpory, které se ovšem navzájem jednoznačně nevylučují.

H4a: Občanská participace přispívá k politické kultuře, která vytváří oporu demokratického režimu. Proto předpokládáme, že občanská participace bude souviset s pozitivním hodnocením legitimacy režimu [Almond, Verba 1963; Putnam 2000].

H4b: Legitimita demokracie je ovlivněna důvěrou jak institucionální tak generalizovanou. Tato hypotéza odpovídá tezi Millera a Listhauga [1999] vycházející z Eastonova modelu difúzní podpory politického režimu [Easton 1965].

H4c: Legitimita režimu je založena na efektivitě celého systému podpořené fungující ekonomikou [Lipset 1983]. Předpokládáme proto, že pozitivní hodnocení legitimacy režimu souvisí jak se spokojeností s ekonomickým a politickým vývojem, tak i s vnímanou efektivitou politických institucí.

Ověření platnosti těchto hypotéz nám pomůže zodpovědět otázku, jaký je vztah sociální důvěry k dalším fenoménům souvisejícím s demokracií, jako je důvěra v instituce, hodnocení efektivit institucí zastupitelské demokracie (absence politického odcizení) a odlišných forem občanské participace. Cílem je nalézt adekvátní explanační model odhadující míru souvislosti sociální důvěry v české společnosti a postojů k demokratickým institucím. Podrobněji se pak budeme věnovat modelu vzniku generalizované důvěry v následující kapitole, kde kromě občanské participace a názorů na fungování společnosti zapojíme i další teoretická východiska osvětlující vznik sociální důvěry.

2.2. Data a metodologie

Empirická analýza prezentovaná v této kapitole se zakládá na datech z výzkumu ISSP Občanství provedeném v roce 2004. Dotázaný soubor je reprezentativní pro občany České republiky starší osmnácti let žijící v domácnostech (tzn. ne v institucích sociální péče, apod.). Na základě náhodného stratifikovaného výběru bylo pořízeno 1322 standardizovaných rozhovorů.¹²³

Výzkum sledoval hlavně otázku občanství a s ní spojené politické postoje. Dotazník se zaměřil na názory na participaci, na členství v dobrovolných organizacích, názory na demokratický systém, jeho legitimitu, vnitřní a vnější efektivitu, zájem a angažování se v politice, politickou a sociální důvěru atd. K dispozici jsou otázky sledující důvěru ve státní instituce, organizace a různé skupiny lidí.

Analýza postupuje následujícími kroky. Nejprve zkoumáme varianci indexu sociální důvěry na základě běžně uvažovaných sociálních, ekonomických a politických proměnných spolu s postoji. Samostatná část se věnuje vztahu mezi sociální důvěrou a důvěrou v instituce. Dále zkoumáme vzájemný vztah mezi sociální důvěrou a tradiční (členství v dobrovolných organizacích) a netradiční (politická a sociální činnost) formou participace občanů a politickými postoji k demokratickým institucím. Na závěr ověřujeme hypotézy reprezentované aditivními modely ve dvou vícerozměrných regresních analýzách, které vysvětlují generalizovanou sociální důvěru a hodnocení legitimacy demokracie.

2.2.1. Sociální důvěra

Sociální důvěra je v mezinárodních výzkumech tradičně měřena tzv. tříložkovou Rosenbergovou škálou.¹²⁴ Vzhledem k tomu, že dotazník výzkumu ISSP 2004 nabízel pouze dvě z těchto tří položek, používali jsme pouze následující dvě otázky:

1. *Celkově vzato, řekl/a byste, že většině lidí se dá důvěřovat nebo že člověk nemůže být při jednání s lidmi nikdy dost opatrný?*
2. *Jak často, podle Vašeho názoru, se Vás lidé budou snažit využít, když budou mít možnost, a jak často se budou snažit jednat poctivě a slušně?*

Standardně bývá ve výzkumech nabízena pouze dichotomická škála odpovědí *ano – ne* (možnost „*přijde na to*“ je sice kódována, ale není a priori nabízena). Tak tomu také bylo ve výzkumu WVS a Soudržnost 2006, na nichž jsme dokumentovali vývoj sociální důvěry v ČR v předchozí kapitole. V ISSP 2004 byly respondentům nabídnuty čtyři možné odpovědi, které v sobě nesly odlišný význam než by předpokládala kontinuální škála míry příklonu k jednomu z výroků (jako tomu bude v následující kapitole, která využívá data z výzkumu Aktér 2006).

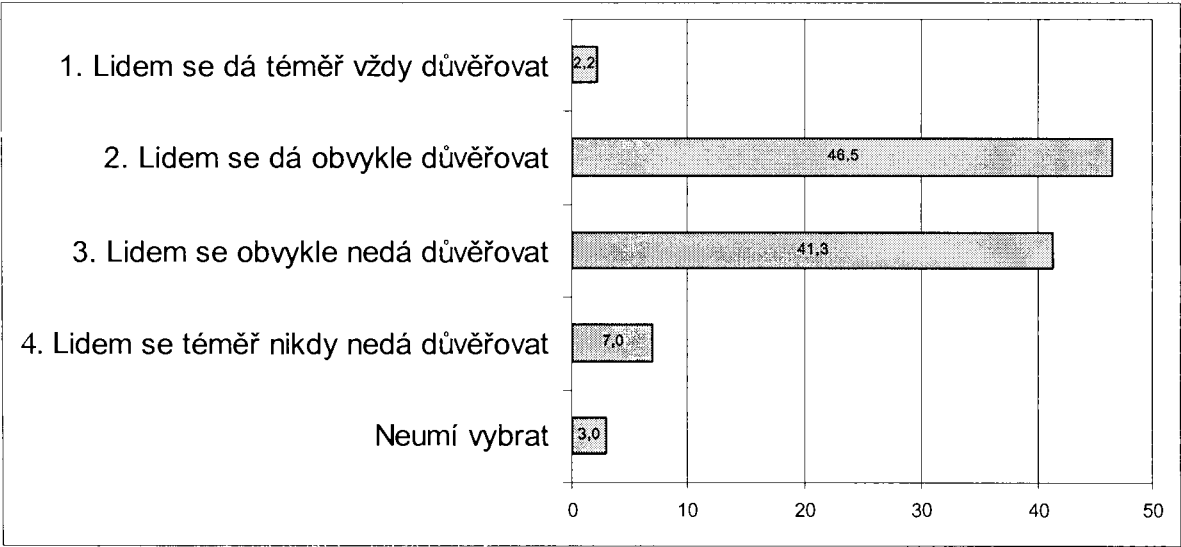
Graf 1 a 2 uvádí rozložení odpovědí na uvedené dvě otázky. Výsledky ukazují, že pokud uplatníme škálu s významovým obsahem odrážejícím frekvenci (vždy/obvykle/nikdy), pak

¹²³ Vzhledem k tomu, že hlavním záměrem studie je posoudit hypotézy ve vícerozměrné analýze, data nejsou vážena.

¹²⁴ Tato trojice dichotomických otázek je používána od roku 1972 v americkém General Social Survey a představuje upravenou podobu pětipoložkové Rosenbergovy škály důvěry v druhé lidi. Podrobnější přehled rozdílných přístupů k měření sociální důvěry viz např. [Šafr, Sedláčková 2006].

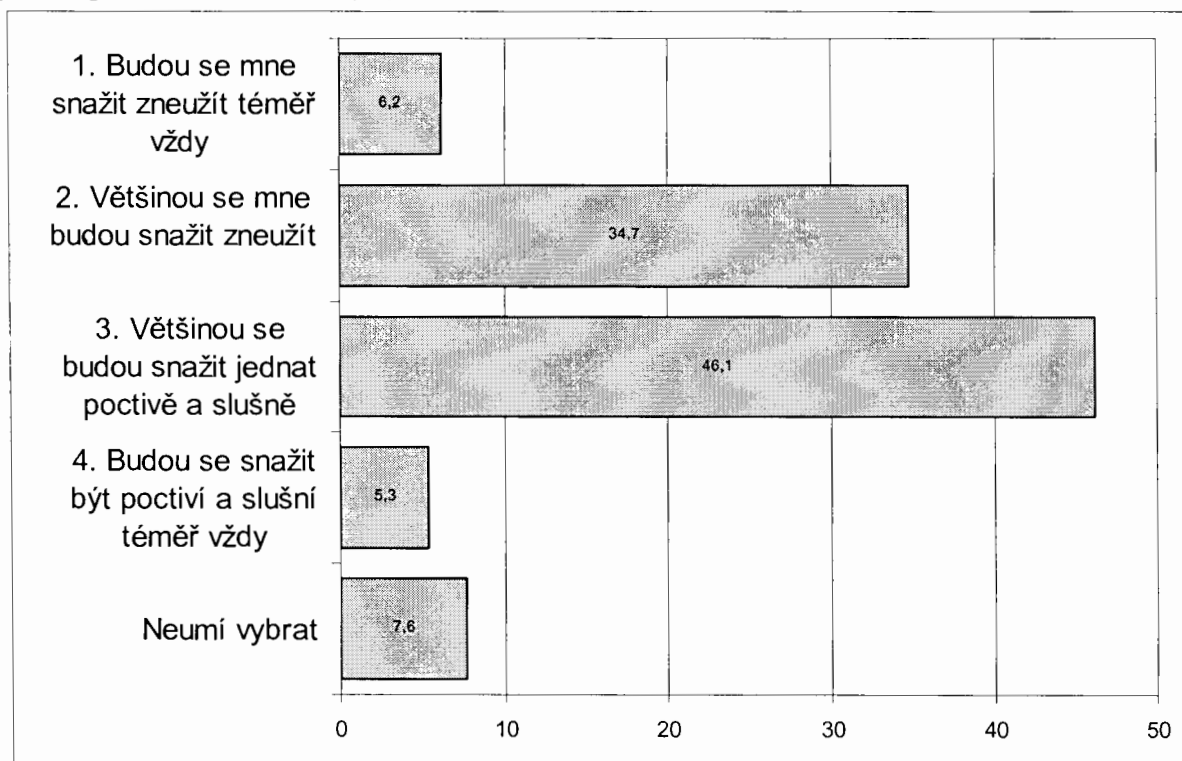
důvěru k druhým lidem vyjadřuje celá polovina respondentů, což je na české podmínky neobvykle vysoký podíl. Připomeňme, že při použití dichotomické odpovědi vyjadřuje důvěru v druhé lidi přibližně pětina až čtvrtina populace (viz též tabulka P.III.2.1. v příloze). Nicméně je třeba podotknout, že pouze 2 % respondentů zvolila odpověď „dá se téměř vždy důvěřovat“. Celkově se podíl důvěry ve výzkumu ISSP 2004 Občanství jeví jako značně vysoký oproti výsledkům jiných výzkumů, které používají dichotomické odpovědi (ano/ne) na první výrok. Výsledky získané v rámci World Values Survey uvedené v předchozí kapitole ukazují, že důvěra v druhé lidi je v české společnosti víceméně stabilní (viz graf III.1.1. v předchozí kapitole). Otázku různých výsledků při použití odlišných nástrojů měření důvěry zde nicméně ponecháme stranou. Cílem této kapitoly není přesný odhad míry důvěry v české populaci jako takové (k tomu sloužila předešlá kapitola), ale posouzení platnosti jednotlivých hypotéz odpovídajících na otázky po souvislostech důvěry a dalších politických postojů a jednání – občanské participace.

Graf III.2.1. Sociální důvěra: souhlas s výrokem „Celkově vzato, řekl/a byste, že lidem se dá důvěřovat nebo že člověk nemůže být při jednání s lidmi nikdy dost opatrný?“ (%)



Zdroj: ISSP 2004, N= 1322.

Graf III.2.2. Sociální důvěra: souhlas s výrokem „Jak často, podle Vašeho názoru, se Vás lidé budou snažit zneužít, když budou mít možnost, a jak často se budou snažit jednat poctivě a slušně?“ (%)



Zdroj: ISSP 2004, N= 1322

Odpověď na druhou otázku – „lidé se Vás budou snažit využít“ – má přibližně stejnou distribuci: více jak polovina respondentů si myslí, že „lidé se budou snažit jednat poctivě a slušně“, zatímco méně než polovina s tím nesouhlasí.¹²⁵ Oproti prvnímu výroku se zde ovšem setkáváme s větším podílem respondentů, kteří na otázku neznají odpověď (7,5 %). Jedná se častěji o lidi, jejichž nejvyšší dosažené vzdělání je vyučení a kteří se hlásí k dělnické třídě. Podle věku a pohlaví se odpovědi „nevím“ neliší.

Index sociální důvěry

Pro účely další analýzy jsme z předchozích dvou výroků zkonstruovali sumační index obecné důvěry v druhé lidi. Ten nabývá 7 hodnot, které byly zpět rekodovány na původní škálu 1 – 4. Vyjádřeno hodnotami tohoto indexu, přibližně pro třetinu populace je typická důvěra, pokud uvažujeme první tři kategorie indexu (viz tabulka P.III.2.1. v příloze), což lze vzhledem k výše uvedeným odlišným výsledkům z jiných výzkumů považovat za realistický odhad míry interpersonální důvěry v České republice.

Věnujme nyní krátce pozornost obsahu měřeného konceptu sociální důvěry pomocí uvedené operacionalizace. Použité otázky o důvěře žádají respondenta, aby nepřemýšlel o specifické skupině lidí, ale spíše aby odhadoval jednání lidí obecně, tedy skupiny, která je pro něj neznámá. Toto je běžný výchozí předpoklad při měření sociální důvěry. Teoreticky můžeme předpokládat, že čím odlišnější a obecnější sociální skupinu si člověk představí, tím vyšší korelace s konceptem obecné sociální důvěry. Abychom mohli porozumět tomu jak

¹²⁵ Dodejme, že podobně jakou prvního výroku i zde záleží na formátu nabízených odpovědí: ve výzkumu Sociální a kulturní soudržnost 2006 s dichotomickou variantou odpovědi se 68,9 % dotázaných přiklonilo k výroku, že „lidé se starají jen o sebe“ (viz tabulku P.III.1.1. v příloze).

respondenti chápou “důvěru v druhé lidi”, podíváme se nejprve na vztah mezi ukazatelem sociální důvěry a důvěry ve tři specifické skupiny lidí.¹²⁶

Nejsilnější vzájemný vztah můžeme pozorovat u důvěry v ostatní občany ($R = 0,34$), na které můžeme pohlížet jako na sociálně nejvzdálenější a současně nejméně specifickou ze zvažovaných skupin lidí (viz korelace k různým skupinám v tabulce III.2.1).¹²⁷ Ukazuje se tak, že index sociální důvěry opravdu měří spíše difúzní důvěru, která není založena tolik na sítích příbuzenství nebo přátelství. Ohledně směru vlivu by pochopitelně bylo možno rekonstruovat nekonečnou teoretickou diskuzi, zda úroveň obecné sociální důvěry má vliv na úroveň jednotlivé partikulární důvěry nebo zda je tomu naopak [viz Lipset, Lakin 2004]. Vzhledem k cílům kapitoly se spokojíme na tomto místě s tím, že se jedná tak trochu o otázku, zda bylo dříve “vejce nebo slepice”. V následujících analýzách používáme sociální důvěru tak, jak ji měří náš index - ve smyslu důvěry v generalizované druhé a nikoliv důvěru ve spoluobčany, která zdá se odpovídá spíše důvěře ve specifickou skupinu lidí.

Tabulka III.2.1. Sociální důvěra a partikularizovaná interpersonální důvěra

Důvěra	Index sociální důvěry	Důvěra ve spoluobčany	Důvěra v lidi, které znáte
Ve spoluobčany	0,34		
V lidi, které znáte	0,21	0,52	
V další občany EU	0,26	0,42	0,34

Zdroj: ISSP 2004, N= 1028⁷.

Poznámka: Pearsonsova korelace. Všechny korelace jsou signifikantní na hladině významnosti 0,01.

2.2.2. Občanská participace

Pro posouzení platnosti první hypotézy používáme souhrnný index *Konvenční participace* složený z členství v pěti typech dobrovolných sdružení: (a) politická strana, (b) odborový svaz, obchodní či profesní sdružení, (c) církevní nebo jiná náboženská organizace, (d) sportovní, zájmové nebo kulturní sdružení a (e) jiné dobrovolné sdružení.¹²⁸ Index nabývá hodnot od 0 do 5, kde 0 znamená žádné členství a 5 reprezentuje členství ve všech výše jmenovaných organizacích (distribuce indexu viz tabulka P.III.2.3. v příloze).

Při ověřování druhé hypotézy postupujeme obdobně. K měření neorganizovaných forem občanského aktivismu jsme sestrojili souhrnný index *Nekonvenční participace* zahrnující přihlášení se k politické či sociální činnosti za poslední rok nebo v nedávné minulosti v případě osmi následujících aktivit: (a) podepsal petici, (b) bojkotoval, anebo úmyslně kupoval produkty z politických, etických nebo ekologických důvodů, (c) účastnil se demonstrací, (d) účastnil se politického mítinku nebo shromáždění, (e) kontaktoval nebo se pokusil kontaktovat politika nebo státního zaměstnance, aby vyjádřil své názory, (f) daroval peníze nebo se staral o fondy k sociálním či politickým aktivitám, (g) kontaktoval média nebo

¹²⁶ Důvěra ve spoluobčany, v lidi, které znáte a v ostatní občany EU. Odpovědi se pohybovaly na škále od „velké nedůvěry“ k „velké důvěře.“

¹²⁷ Předpoklad, že index sociální důvěry měří obecnou důvěru v druhé lidi spíše než důvěru mezi příbuznými a přáteli, může být dokumentován regresní rovnicí, kde $sociální\ důvěra = 1.5 + 0.12 * důvěra\ v\ ostatní\ občany + 0.07 * důvěra\ v\ občany\ EU$. I při kontrole ostatních typů důvěry není efekt *důvěry v lidi, které znáte* signifikantní (Adj. R square = 0.12).

¹²⁸ Členství v dobrovolných organizacích bylo zkoumáno ve čtyřech kategoriích: (a) „Patří a je aktivní,“ (b) „Patří, ale není aktivní,“ (c) „V minulosti patřil,“ (d) „Nikdy nepatřil.“ Pro účely dodatečného indexu byly odpovědi dichotomizovány (a+b a c+d).

v nich vystupoval, aby vyjádřil své názory a (h) vstoupil do internetového politického fóra či diskusní skupiny.¹²⁹ Součtový index nekonvenční participace nabývá hodnot od 0 do 8, kde 0 označuje žádné zapojení a 8 znamená zapojení do všech zmíněných aktivit (distribuce hodnot indexu je uvedena v tabulce P.III.2.5 v příloze).

Jak u konvenční, tak u nekonvenční participace rovněž detailněji sledujeme rozdíly v průměrných hodnotách indexu sociální důvěry pro každou formu členství nebo aktivitu, které utvářejí souhrnné indexy.

2.2.3. Důvěra v instituce

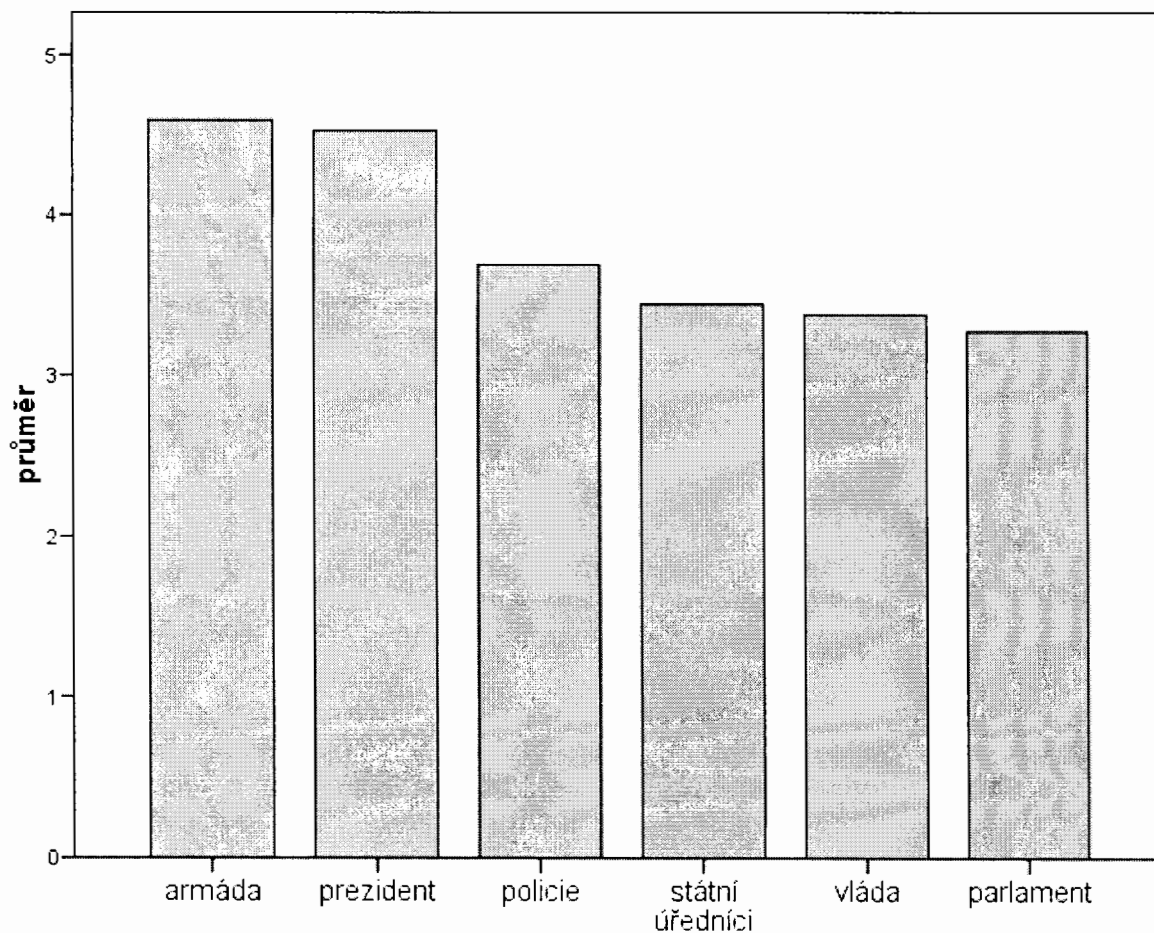
Jak jsme uvedli již dříve v teoretické části, při studiu vztahu sociální důvěry a důvěry v instituce používají někteří autoři pojem interpersonální důvěra a důvěra v instituce (například Rose, Mishler, Inglehart), zatímco jiní mluví o sociální a politické důvěře (například Newton, Delhey). Přestože se tyto termíny v teoretické rovině liší, v rovině empirické jsou obvykle považovány téměř za synonyma. Jestliže interpersonální nebo sociální důvěra jsou rysem nejzákladnější úrovně komunity, důvěra v politiku nebo důvěra v instituce primárně poukazují na postoje k politickým institucím a lídrům. Důvěra v politiku v teorii znamená občanskou uvědomělost a participaci, zájem o politiku a politickou angažovanost, politickou toleranci a důvěru k politickým institucím [Newton 2001: 205]. V empirických výzkumech je obvykle operacionalizována pouze jako důvěra k vládě nebo jiným státním institucím (parlament, armáda, atd.). Proto zde dáváme přednost použití výrazu důvěra v instituce, který je celkem podobný v teorii i v praxi a pokládáme ho za podmnožinu důvěry v politiku.

V ISSP 2004 byla sledována důvěra k jedenácti institucím, z nichž jsme vybrali šest následujících státních subjektů: armáda, vláda, parlament, policie, prezident a státní úředníci. Důvěra v tyto instituce byla měřena baterií otázek s odpověďmi na sedmibodové škále, kde 1 reprezentuje velkou nedůvěru a 7 reprezentuje velkou důvěru. Průměrnou hodnotu míry důvěry v těchto šest institucí reprezentujících stát uvádí graf III.2.3. Důvěra převažuje u armády, prezidenta a policie, zatímco u ostatních institucí můžeme hovořit spíše o nedůvěře. Pro účely dalších analýz byl zkonstruován souhrnný index *Důvěry ve státní instituce* shrnující míru důvěry vůči uvedeným šesti státním institucím (viz tabulka P.III.2.6. v příloze).¹³⁰

¹²⁹ Úroveň participace byla dotazována výběrem ze čtyř odpovědí: (a) „Podílel se v uplynulém roce,“ (b) „Podílel se ve vzdálenější minulosti,“ (c) „Dosud se nepodílel, ale možná bude,“ (d) „Nepodílel se a nikdy by se ani nepodílel.“ Pro účely sumačního indexu byly odpovědi dichotomizovány (a+b a c+d).

¹³⁰ Takto byl index důvěry ve státní instituce pro tento výzkum navržen poprvé Rakušanovou a Řehákovou [2000].

Graf III.2.3. Důvěra ve státní instituce



Zdroj: ISSP 2004, N= 1232.

2.2.4. Politické postoje: vnitřní a vnější politická efektivita, legitimita demokracie, spokojenost s politickou a ekonomickou situací

Vnitřní a vnější politická efektivita

Politická efektivita představuje standardní koncept politické sociologie, který se používá zejména pro pochopení volebního chování a politické participace. Pocit politické efektivity je ve své podstatě individuálním hodnocením politického systému a mírou zapojení občana do věcí veřejných. Jeho opakem je pocit odcizení od politiky, byť odcizení je třeba chápat jako širší koncept odkazující k obecnějším postojovým dimenzím. O pocitu efektivity lze dokonce uvažovat jako o obecné perspektivě nahlížení společnosti, neboť se může vztahovat k různým objektům a nabývat odlišných podob. Za jeho indikátor je rovněž považována důležitost politiky pro jedince a jeho zájem o politiku, které však konceptuálně nespádají pod pocit efektivity.

Rozlišit je třeba dvě dimenze pocitu politické efektivity: vnější – názor, že instituce zastupitelské demokracie reagují na přání a požadavky občanů, a vnitřní – názor, že jednotlivec sám je schopen působit na politické dění (ovlivňovat vládu) a rozumět politice [Linek 2009]. Oba rozměry efektivity spolu mohou, ale také nemusejí souviset. V případě vnitřní efektivity jde o schopnost chápat politické dění a o ochotu se ho účastnit. Proto můžeme hovořit o pocitu vlivu na politické dění jako důsledku schopností, zájmu a

sebedůvěry jedince [Linek 2009]. Vnější efektivita pak ukazuje na hodnocení toho, jak reagují instituce na požadavky lidí a zda je možné je v jejich výkonu ovlivnit.

Výzkum ISSP 2004 Občanství obsahuje celou sadu standardních indikátorů měřících politickou efektivitu resp. odcizení od politiky (výroky jsou formulovány jako negativní, tj. jako odcizení). Zde používáme operacionalizaci ověřenou na datech z několika výzkumů ISSP Linkem [Linek 2009]. Za tímto účelem jsme provedli ověření dimenzionality odcizení faktorovou analýzou (analýza hlavních komponent se specifikací rozdělení do dvou faktorů) patnácti položek, z nichž devět odráží vnější a šest vnitřní odcizení (jejich znění uvádí tabulka tabulka P.III.2.7. v příloze). Na základě faktorové analýzy vznikly dvě latentní proměnné reprezentující pocit vnitřní a vnější politické efektivity (resp. odcizení). Nejsilněji je vnější politická efektivita vázána na výrok „Politici se zajímají pouze o získání hlasů občanů, a nikoli o jejich názory“, zatímco vnitřní politickou efektivitu reprezentuje především výrok „Považuji se za dostatečně kvalifikovaného/ou k účasti v politice.“

Hodnocení legitimacy demokratického režimu

Legitimita režimu stojí na skutečnosti, že „většina společnosti musí být přesvědčena, že existující politické instituce jsou pro danou společnost nejvhodnější a to bez ohledu na konkrétní osoby stojící v čele těchto institucí“ [Lipset, Lakin 2004: 210]. M. S. Lipset upozornil již dříve ve svém klasickém díle *Political Man* [Lipset 1960] na to, že legitimita se nejlépe získává dlouhotrvající efektivitou celého systému podpořenou fungující ekonomikou. Nejednotnost názoru ale panuje v tom, zdali jde o souvislost s osobní finanční situací či s makroekonomickými podmínkami. Kromě toho, že je míra legitimacy do jisté míry ovlivněna hodnocením a vnímáním jak politické, tak ekonomické situace určité země, obsahuje navíc jakési normativní hodnocení režimu.

Legitimitu demokracie nelze pochopitelně měřit přímo v celé šíři jejího konceptu, jak jsme jej pojednali v teoretické části v kapitole II.2. Proto je běžně v reprezentativních šetřeních legitimita demokracie operacionalizována skrze hodnocení formy vládnutí [Vlachová 2001; Linek 2009].¹³¹

Hodnocení legitimacy demokratického režimu občany pokrývá v ISSP 2004 několik výroků vyjadřujících postoje ke způsobu vládnutí a hodnocení demokracie. K ohodnocení legitimacy jsme zkonstruovali sumační index, který zahrnuje odpovědi na následující tři otázky: 1. Ať má jakékoli chyby, stávající způsob vlády je pro nás nejlepší. 2. Raději bych žil/a v našem současném systému vlády než jakémkoli jiném. 3. Demokracie je nejlepší způsob vlády pro zemi, jako je ta naše. (souhlas na čtyřbodové škále rozhodně souhlasím – rozhodně nesouhlasím).

Spokojenost s ekonomickou a politickou situací

Do analýzy jsme zařadili i otázku na spokojenost s ekonomickou a politickou situací, která patří mezi klasicky zkoumané faktory ovlivňující jak důvěru, tak legitimitu [Lipset, Lakin 2004]. Dlouhodobá nespokojenost občanů s fungováním politické či ekonomické sféry se dle Lipseta může odrazit nejen v nedůvěře k demokratickým institucím, ale i ve zpochybnění demokracie jako takové.

Ve výzkumu byla spokojenost měřena dvěma přímými otázkami: Do jaké míry jste spokojen(a) s: (a) politickou situací; (b) ekonomickou situací v naší zemi? Pro potřeby další analýzy byl opět konstruován souhrnný index odpovědí na tyto dvě otázky, který nabývá

¹³¹ Rose a Mishler [1999] navrhuje, aby zejména v ustavujících se demokraciích občané srovnávali nový demokratický systém spíše s minulým režimem, než aby srovnávali realitu s jakýmsi ideálem demokracie. Podle nich je tak možné se vyhnout normativně i emotivně zabarvenému používání konceptu demokracie, tedy srovnávání s nejasně definovaným ideálem, který se navíc může kulturně lišit.

hodnot od 1 do 5, kde 1 reprezentuje velkou nespokojenost a 5 reprezentuje velkou spokojenost.

2.3. Výsledky analýzy

2.3.1. Sociální důvěra a postavení ve společnosti

V prvním kroku jsme zkoumali zakotvení sociální důvěry v sociální struktuře. Obecně řečeno důvěra není úzce spjata s obvyklým souborem socioekonomických proměnných. Není zde statisticky významná korelace s pohlavím, věkem, velikostí obce ani levoppravou politickou orientací. Přesto nacházíme nepatrný sklon k důvěře spojený s určitými sociálními typy. Zdá se, že sociální důvěra je častěji vyjadřována spíše „vítězi“ ve společnosti než „poraženými“ – tedy koreluje pozitivně, i když slabě a nestejnoroadě, se vzděláním (0,10),¹³² příjmem domácnosti (0,11), zaměstnaneckým statusem (0,12), prestiží povolání (0,16) a subjektivním sociálním statusem (0,15). Uvedené korelace nicméně korespondují s výsledky předchozích analýz determinant sociální důvěry jak v západních demokraciích [Newton 2001; Lipset a Lakin 2004; Uslaner 1999], tak i v České republice [Sedláčková 2004]. Jak říká Newton: „Není překvapující, že ti, kterým se daří lépe ve společnosti, spíše vyjadřují sociální důvěru než ti, kterým se daří hůře, ale i tak není vztah příliš silný“ [Newton 2001: 204]. Zjištění částečně ospravedlňují takzvanou teorii úspěchu a blahobytu, která tvrdí, že přestože každá důvěra zahrnuje riziko, je vždy riskantnější pro chudé než pro bohaté [Delhey, Newton 2003]. Co se týče vzdělání, to „je to, co zbude, když lidé zapomenou, co se naučili. Ochota k důvěře a vzájemnosti mohou patřit k těm věcem, které zůstanou, když vše ostatní je již zapomenuto“ [Newton 1999a: 18]. Podle Newtona se obzvláště během vysokoškolského studia lidé učí, jak najít vztah nejen k těm, které znají osobně, ale i k těm, které dosud nikdy nepotkali a kteří jsou odlišní [ibid.: 19]. Ačkoliv výsledky z výzkumu ISSP 2004 ukazují, že pro lidi s vysokoškolským vzděláním jsou vyšší míry důvěry typičtější než pro ostatní, zdůrazníme, že tyto souvislosti jsou z věcného hlediska spíše slabé. Podrobněji se otázce determinant sociální důvěry věnujeme v následující kapitole.

2.3.2. Sociální důvěra a členství v dobrovolných sdruženích

Studie demokracie a participace ukazují, že neziskový sektor v České republice dokázal dosáhnout relativně slušné úrovně vývoje, obzvláště ve srovnání s jinými postkomunistickými zeměmi [Rakušanová 2005; Vlachová a Lebeda 2006]. Data ISSP 2004 indikují, že téměř polovina lidí v České republice (46%) patří k nějakému typu dobrovolného sdružení, přičemž téměř třetina z nich patří do více než jedné organizace. Nejčastěji jsou Češi členy sportovních a rekreačních organizací a volnočasových sdružení (zájmová sdružení, rybářské a lovecké spolky). Detailnější pohled na členství v jednotlivých typech sdružení nabízí tabulka P.III.2.2. v příloze [srov. Rakušanová 2005]. Naše analýza ukazuje, že členství je pozitivně, ale velmi slabě ovlivněno vyšším vzděláním ($RC = 0,09$; signifikantní na $p < 0,01$). Pokud jde o vliv věku, sociálního statusu a velikosti obce, liší se podle typu sdružení. Například v náboženských sdruženích spíše nacházíme starší lidi a občany vesnic a malých měst. Na druhé straně členství ve sportovních sdruženích je logicky typičtější pro mladé lidi a lidi s vyšším sociálním statusem žijící ve větších aglomeracích. Nicméně je poněkud obtížné mluvit o nějaké obecné tendenci platící pro členství v dobrovolných organizacích ve spojení

¹³² Všechny korelace (RC – Spearmanův koeficient pořadové korelace) jsou signifikantní na hladině významnosti $p < 0,01$.

s věkem, velikostí místa bydliště nebo sociálním statusem. Nenalézáme ani žádný signifikantní vztah s pohlavím.¹³³

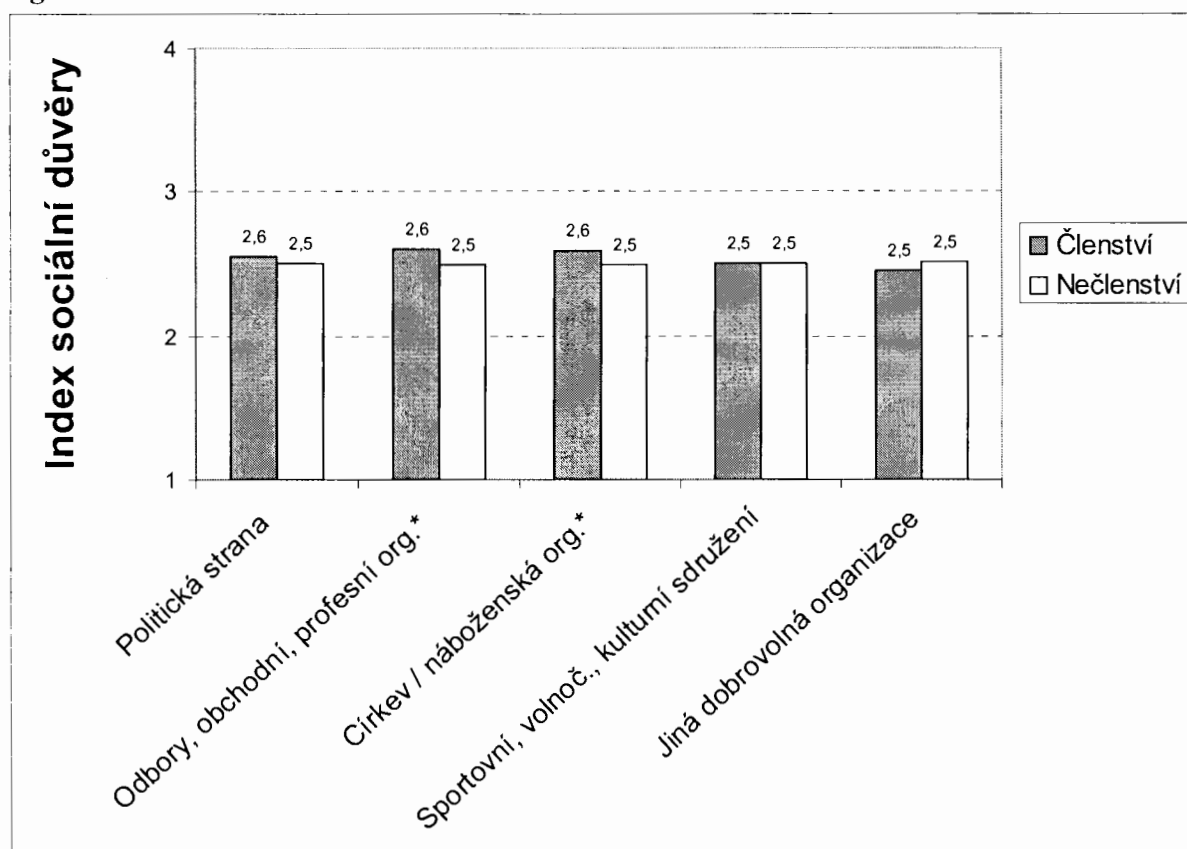
Zprvė, pro prozkoumání vztahu mezi sociální důvěrou a členstvím v dobrovolných sdruženích korelujeme nejprve index sociální důvěry a index konvenční participace. Vztah mezi členstvím v dobrovolných organizacích a ochotou vyjádřit sociální důvěru v datech nepozorujeme, takže potvrdit naši první hypotézu nemůžeme. Tento výsledek je možné vysvětlit specifickým charakterem členství v organizacích v postkomunistických zemích, který je dosud obtěžkán komunistickým dědictvím. Komunistický systém vytvořil plnou náhradu občanských institucí, ale než aby reprezentovaly občany byly tyto instituce spíše státními agenty. Kombinace nedobrovolné participace s oficiálním zavrhováním nezávislých organizací vytvořilo odcizení mezi státem organizovanými politickými a občanskými institucemi a institucemi, kterým občané skutečně věřili [Mishler, Rose 1995: 6].

Nepotvrzení vztahu mezi sociální důvěrou a členstvím může ale také dávat za pravdu kritikům kulturalistů, kteří považují současné nadšení z důležitosti dobrovolných sdružení při budování sociální důvěry za přehnané [Stolle 2001; Newton 1999b; Levi 1996]. Kenneth Newton se domnívá, že přímý a silný vliv těchto sdružení na sociální důvěru je pochybný [Newton 1999b: 173], neboť se nezdá, že by členové těchto organizací vyjadřovali větší míru sociální či politické důvěry oproti ostatním nečlenům [Newton 2001: 207]. Newton na datech z World Values Survey (1991-95) neprokazuje u čtyř zemí žádný vztah mezi dobrovolnými aktivitami a sociální důvěrou, u tří zemí jen slabý a prakticky věcně nevýznamný. Na základě odkazu na další výzkumy tedy uzavírá, „že členství v dobrovolných organizacích pro utváření sociální důvěry není bez významu, ale je méně důležité než další sociální a politické faktory.“ [Newton 1999b: 172-173]. Otázkou souvislosti sociální důvěry s politickými faktory (vnitřní a vnější politická efektivita, důvěra v instituce a legitimita režimu) se budeme zabývat v další analýze.

Zadruhé se ptáme, zda různé typy dobrovolných sdružení mají odlišné dopady na sociální důvěru. Jak navrhuji někteří výzkumníci [Stolle, Rochon 1998; Herreros 2004], rozlišujeme občanská a politická sdružení. Občanská jsou v našem případě zastoupena církvemi a sportovními sdruženími, politická reprezentují politické strany a odbory či jiné profesní asociace. Jak jsme zjistili v prvním kroku, obecně není podstatný rozdíl v důvěře k druhým lidem mezi členy a nečleny sdružení. Podíváme-li se ale podrobněji na typy sdružení, zjišťujeme, že lidé, kteří jsou členy církví (občanské sdružení), jakož i členové odborů nebo profesních organizací (politické sdružení), důvěřují nepatrně více než nečlenové, zatímco jiné typy sdružení na obecnou sociální důvěru žádný efekt nemají (viz graf 2). Toto zjištění ukazuje, že výše zmíněná typologie dobrovolných sdružení nemá v českém prostředí na sociální důvěru žádný vliv.

¹³³ Vzhledem k tomu, že zde se nezaměřujeme na detailní analýzu těchto faktorů spojených se členstvím v dobrovolných sdruženích v České republice, odkazujeme naše čtenáře na analýzu Rakušanové a Řehákové na stejném datovém souboru z ISSP 2004. Jejich detailnější analýza odhaluje zajímavý vztah mezi členstvím v dobrovolných sdruženích, pohlavím a věkem. Pravděpodobnost členství je vyšší u mladých mužů než u mladých žen a s přibývajícím věkem je tomu naopak [Rakušanová, Řeháková 2006].

Graf III.2.4. Průměrné hodnoty indexu sociální důvěry podle typů dobrovolných organizací



Zdroj: ISSP 2004, N= 1322.

Poznámka:

1. Pro členy byly kombinovány kategorie „patří a aktivně participuje“ a „patří, ale neparticipuje“.
2. * T-test signifikantní pro $p < 0.05$

2.3.3. Sociální důvěra a nekonvenční participace

V teoretické části práce v kapitole II.3. jsme ukázali, že alternativní hypotézou ke vztahu sociální důvěry a konvenční participace je souvislost důvěry s participací nekonvenční (podepisování petic, demonstrování, bojkoty atd.) [Kaase 1999]. Navíc se domníváme, že pokud byla komunistickým režimem konvenční masově a formálně organizovaná participace většinou diskreditována, nekonvenční formy participace by v očích českých občanů mohly být nahlíženy jako hodnověrnější a z hlediska účasti přitažlivější. Dalším argumentem je, že vzhledem k tomu, že nekonvenční participace se v západních demokraciích jeví jako poměrně nový fenomén, postkomunistické země mohly jaksi přeskočit fázi konvenční participace vyjádřené jako členství v dobrovolných sdruženích, a místo toho se u nich ujaly novější formy občanské angažovanosti jako soudobá forma fungování občanské společnosti.

Dle dat ISSP 2004 se zhruba polovina lidí v České republice (52%) zúčastnila v nějaké formě politické nebo sociální akce, přičemž téměř tři pětiny z nich participovaly na více než jedné [Rakušanová 2005]. Ve srovnání s mírou členství v dobrovolných organizacích je toto procento mírně vyšší, ale ne dost na to, aby se potvrdila nějaká převládající tendence českých občanů k politické a občanské aktivitě, ať už v podobě konvenční či nekonvenční. Je to v podstatě pouze podepisování petic, nadační podpora a účast na politických mítincích nebo

demonstracích, které se řadí mezi relativně běžné činnosti - asi pětina české populace prohlašuje, že se někdy zapojila do těchto aktivit. (Detailnější pohled na zapojení se do jednotlivých typů neformálních aktivit uvádí v příloze tabulka P.III.2.4., pro členství v dobrovolných sdruženích pak tabulka P.III.2.2.)

Hodnoty indexu nekonvenční participace vzrůstají s vyšší mírou vzdělání ($RC = 0,25$), vyšším příjmem domácnosti ($0,14$) a větším subjektivním sociálním statusem ($0,20$).¹³⁴ Tento fenomén částečně podporuje Inglehartovu hypotézu, že nekonvenční participace je typičtější pro takzvané „postmaterialisty“, definované také vyšším příjmem, vzděláním a sociálním statusem jako takovým [Inglehart 1997a: 219].¹³⁵ Nenacházíme žádnou korelaci nekonvenční participace s věkem a pohlavím, přestože některé typy nekonvenční participace bývají obecně považovány spíše za doménu mladších lidí (bojky, demonstrace).

Co se týče naší druhé hypotézy, nacházíme dosti slabou korelaci mezi sociální důvěrou a neinstitucionalizovanou participací ($0,08$; signifikantní pro $p > 0,01$), která je sice statisticky signifikantní, nicméně věcně je nevýznamná. Jednotlivé aktivity občanské společnosti mohou s důvěrou souviset různým způsobem, proto porovnáváme míru sociální důvěry ještě i podle jednotlivých typů nekonvenční participace. V grafu III.2.5. je patrné, že vyšší míru sociální důvěry lze pozorovat mezi respondenty, kteří dárcovsky finančně či jinak podporovali nebo podepisovali petice. Obecně vyjádřeno, dárcovství reprezentuje dobrovolnické činnosti zaměřené na druhé.¹³⁶ Testovaná hypotéza o souvislosti nekonvenční participace a důvěry se jako celek nepotvrdila, neboť z osmi typů nekonvenční participace pouze dva vykazují vztah se sociální důvěrou, nicméně lze říci, že určitá forma altruistického chování s důvěrou souvisí. Přestože teorie hovoří spíše o vlivu nekonvenční participace na důvěru, v tomto případě se lze domnívat, že lidé dávají peníze druhým, protože lidem obecně důvěřují, a podle této logiky by důvěra měla vést k občanské angažovanosti.

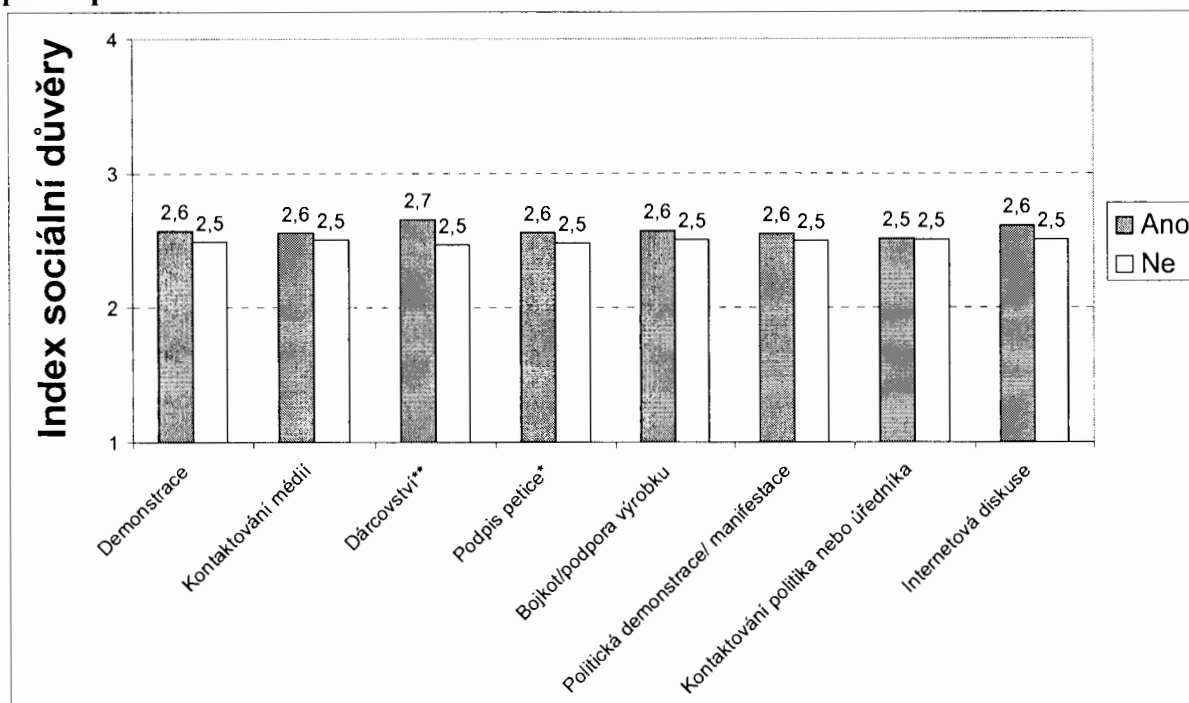
Druhá část Kaaseho teorie [1999] konstatuje, že nekonvenční participace je negativně korelována s důvěrou v instituce. Tento vztah nelze v českém případě de facto potvrdit, neboť, podobně jako u konvenční participace, nenalézáme žádný statisticky významný vztah mezi indexem důvěry v instituce a nekonvenční participací. To platí i uvnitř jednotlivých forem neformálních občanských aktivit.

¹³⁴ Všechny korelace (RC – Spearmanův koeficient pořadové korelace) jsou signifikantní pro $p < 0,01$.

¹³⁵ Vzhledem k tomu, že „postmaterialisté“ jsou definováni navíc určitými specifickými hodnotami, verifikace této hypotézy by samozřejmě vyžadovala hlubší analýzu.

¹³⁶ Musíme nicméně vzít v potaz, že bylo dotazováno dárcovství na nejen sociální ale také politické aktivity. Celkem 22% respondentů vyjádřilo, že dárcovsky podporovali v posledním roce nebo ve vzdálenější minulosti.

Graf III.2.5. Průměrné hodnoty indexu sociální důvěry podle forem nekonvenční participace



Zdroj: ISSP 2004, N= 1322.

Poznámka:

1. Pro členy byly kombinovány kategorie „podílel se na některé aktivitě v minulém roce“ a „podílel se na některé aktivitě ve vzdálenější minulosti“.
2. * T-test signifikantní pro $p < 0.05$; ** $p < 0.001$

2.3.4. Důvěra v instituce

Na rozdíl od sociální důvěry se důvěra v instituce obvykle utváří spíše pomocí přejatých zdrojů, obzvláště masových médií. Newton poukazuje na to, že povaha politické důvěry se během dvacátého století změnila. Zatímco na začátku dvacátého století byla politická důvěra založena na sociální identitě a ideologické loajalitě, posilována osobními vazbami a sociální podobností, dnes se zdá být pragmatičtější, instrumentálnější a závislá na zprostředkovaných informacích o politice a hodnocení výkonu politických institucí [Newton 1999b: 179].

Kulturní i institucionální teorie se shodují v tom, že občané v postkomunistických společnostech pravděpodobně projeví nízkou počáteční důvěru v demokratické instituce. Jestliže kulturní teorie vycházejí z toho, že vztah k institucím je ovlivněn komunistickým dědictvím nedůvěry, institucionální teorie zase poukazují na to, že nové neozkoušené instituce, čelící v průběhu transformace mnohým problémům, se v počátku jen těžko mohou těšit důvěře založené na výkonnosti. Index důvěry k institucím, sloučený na tři ekvidistantní kategorie, ukazuje, že v České republice projevuje asi pětina respondentů nízkou důvěru k institucím státu, dvě třetiny vyjadřují průměrnou důvěru a pouze jedna desetina vyjadřuje vysokou důvěru (viz tabulka P.III.2.6. v příloze). Například Mishler a Rose [1995, 2001] také opakovaně ukazují ve svých analýzách výzkumu postkomunistických zemí New Democracies Barometer, že převládající orientací občanů ve všech zemích s komunistickým odkazem je spíše skepse než pozitivní důvěra nebo „aktivní nedůvěra“. Přestože určitou nedůvěřivost vůči institucím lze zejména v postkomunistických zemích považovat za opodstatněnou, při jejím

dlouhodobém přetrvávání se může stát součástí tzv. „syndromu politického odcizení“ [Diamond 1999], který působí na demokratický systém spíše destruktivně.

Obdobně jako sociální důvěra, ani důvěra ve státní instituce nekoreluje nikterak silně s obvyklým souborem indikátorů socioekonomických proměnných. Nenacházíme žádný statisticky signifikantní lineární vztah s pohlavím, věkem, vzděláním, příjmem domácnosti nebo velikostí obce.¹³⁷ Pozitivně, ale slabě koreluje důvěra v instituce pouze s levopravou politickou orientací (0,12), přičemž roste lehce s orientací napravo,¹³⁸ a se subjektivním sociálním statutem (0,11).¹³⁹

2.3.5. Vztah sociální důvěry a důvěry v instituce

Teorie vysvětlující původ a vznik sociální a institucionální důvěry v rámci demokratického systému jsme v teoretické části v kap. II.4. rozdělili do dvou proudů na institucionální a kulturní teorie [Mishler, Rose 2001]. Institucionální teorie chápou důvěru v instituce jako politicky endogenní, to znamená, že tato důvěra nesouvisí se sociální důvěrou, ale vychází z racionálně založeného hodnocení výkonu daných institucí [Coleman 1990; Dasgupta 1988; Hetherington 1998]. Tento pohled vychází z Eastonovy koncepce [1965], podle které je důvěra v politické instituce odrazem toho, jak občané vnímají jejich výkonnost a co od těchto institucí očekávají. Dobře fungující instituce tedy vzbuzují u lidí důvěru, zatímco nefungující instituce produkují nedůvěru a skepticismus.

Oproti tomu kulturní teorie pojímají důvěru v politické instituce jako exogenní, tedy založenou mimo politickou sféru. Institucionální důvěra je pro ně extenzí sociální důvěry, která vychází z kulturních norem určité společnosti a jedinec si ji osvojuje v prvotní socializaci skrze rodinu a dále pak v širším okruhu přátel, sousedů a dalších sociálních sítí. Vzhledem k tomu, že tyto teorie předpokládají, že principy fungování důvěry ve skupině jsou obdobné principům důvěry v instituce, takto utvořená sociální důvěra se podle nich později promítá do důvěry v politické instituce a podmiňuje i jejich výkonnost [Almond, Verba 1963; Eckstein 1966; Putnam et al. 1993; Inglehart 1997a].

Pro vyhodnocení naší třetí hypotézy zkoumáme vztah mezi sociální důvěrou a důvěrou v instituce. Korelace mezi indexem sociální důvěry a indexem důvěry v instituce se ukazuje jako poměrně silná (0,35), takže hypotéza nemůže být zamítnuta.¹⁴⁰ Jak jsme viděli, oba typy důvěry jsou celkem silně spojeny s jinými proměnnými. Síla vztahu mezi sociální důvěrou a důvěrou v instituce zůstává prakticky stejná i při kontrole dalších proměnných (se vzděláním dosahuje stejné hodnoty 0,35, s hodnocením legitimacy demokratického režimu klesá na 0,29 a se spokojeností s ekonomikou a politikou na 0,24). Tento výsledek tedy hovoří ve prospěch kulturních teorií, které tvrdí, že existuje vztah mezi sociální důvěrou a důvěrou v instituce, v němž institucionální důvěra představuje rozšíření sociální důvěry založené založena na kulturních normách a sociálních sítích [Almond, Verba 1963; Inglehart 1997a; Putnam et al. 1993].

¹³⁷ Řeháková a Rakušanová se s použitím souboru dat ISSP 2004 pouštějí do podrobnější analýzy důvěry k institucím a ukazují, že vysoká důvěra ke státním institucím je typičtější pro starší lidi do 60 let a pro lidi z měst do 1000 obyvatel a z Prahy [Rakušanová, Řeháková 2006].

¹³⁸ V tomto případě tedy také nelze potvrdit někdy uváděné tvrzení, že státní instituce podporují vždy voliči té strany, která je zrovna u moci. V roce 2004 byla v České republice vůdčí vládnoucí stranou středolevicová ČSSD, přičemž důvěra v instituce stoupá s orientací doprava.

¹³⁹ Všechny korelace (Spearmanův koeficient pořadové korelace) jsou signifikantní pro $p < 0,01$.

¹⁴⁰ Všechny korelace (Spearmanův koeficient pořadové korelace) jsou signifikantní pro $p < 0,01$.

Vůči tvrzení kulturních teorií o vlivu interpersonální důvěry na institucionální se vymezují například Brehm, Rahn [1997], kteří se domnívají, že existuje-li vztah mezi interpersonální a institucionální důvěrou, pak je to vztah buď obousměrný nebo spíše ve směru od institucí k interpersonální důvěře.

2.3.6. Sociální důvěra, důvěra v instituce a politické postoje: legitimita, efektivita, spokojenost

Jak jsme ukázali teoretické části práce v kapitole I.4., přestože sociální důvěra i důvěra v instituce jsou považovány za důležité pro demokracii, jejich přímá souvislost s legitimitou režimu je stále předmětem živé diskuze.

Otázka vztahu mezi legitimitou a důvěrou v instituce vychází prakticky z dříve uvedeného Eastonova rozlišení mezi difúzní a specifickou podporou [Easton 1965]. Difúzní podpora představuje obecně založenou loajalitu k režimu, zatímco specifická podpora vychází ze spokojenosti občanů s aktuálním fungováním institucí. Eastonova typologie vyvolala diskuzi nad tím, zda politická důvěra souvisí pouze se specifikou podporou režimu [Citrin 1974; Lipset 1983; Rose, Mishler 1999] nebo i s difúzní podporou [Miller, Listhaug 1999; Weatherford 1922]. Jestliže legitimita souvisí pouze z difúzní podporou, má důvěra v instituce pouze omezený vliv na celkovou legitimitu režimu. V případě, že je ale legitimita vázána i na specifickou podporu, pak může nedůvěra v demokratické instituce podkopávat samotnou stabilitu režimu, a dokonce může vést i ke zvýšení podpory autoritářských alternativ.

Také sociální důvěra souvisí, zejména v pohledu kulturalistů, s legitimitou demokracie, ale více než o přímý vztah se jedná o vztah zprostředkovaný celou občanskou kulturou, ke které dle kulturalistů sociální důvěra spolu se sociálním kapitálem pozitivně přispívají.

Souvislosti sociální důvěry

Korelační koeficienty v tabulce III.2. ukazují, že sociální důvěra je silně asociovaná s většinou politických postojů. Zatímco v případě nejsilnější vazby u spokojenosti s politickou a ekonomickou situací (0,32) můžeme uvažovat směr vlivu v tom smyslu, že spokojenost zvyšuje důvěru, tak v případě hodnocení legitimacy demokratického režimu (0,26) a politické efektivity (vnější 0,20 a vnitřní 0,07) vzájemná souvislost není jednoznačná. V souladu s kulturní teorií [Putnam 1993; Inglehart 1997] lze vzájemný vztah interpretovat tak, že důvěra zvyšuje podporu demokratického režimu. Na druhé straně lze například dle alternativní hypotézy Mullera a Seligsona [1994] tvrdit, že hodnocení výkonu vládnutí měřeného vnější politickou efektivitou naopak vede k dalšímu posilování důvěry mezi lidmi (předpokládáme, že bazální úroveň důvěry vzniká v průběhu socializace; o čemž pojednává podrobněji následující kapitola sledující komplexní model vzniku sociální důvěry). Sztompka [1999] chápe vztah mezi důvěrou a demokratickým systémem cyklicky, což znamená, že demokracie důvěru plodí a zároveň ji potřebuje jako předpoklad pro své fungování.

Tabulka III.2.2 Korelace politických proměnných se sociální důvěrou a důvěrou ve státní instituce

	Sociální důvěra	Důvěra ve státní instituce
Hodnocení legitimacy demokratického režimu	,260**	,355**
Politická/ekonomická spokojenost	,318**	,468**
Vnější politická efektivita	,204**	,428**
Vnitřní politická efektivita	,072*	-0,02

Poznámka: Koeficienty Spearmanova korelačního koeficientu jsou signifikantní na $p^* < 0,05$; $** < 0,01$.

Zdroj: ISSP 2004

Pokud měříme vliv generalizované důvěry na legitimitu při kontrole ostatních proměnných (důvěra v instituce, politická a ekonomická spokojenost, vnější a vnitřní politická efektivita) korelace poklesne na polovinu ($R = 0,1$). Souvislost mezi obecnou důvěrou a legitimitou výrazně oslabuje, ale stále zůstává patrná. Toto zjištění přiznává jistou platnost kulturním teoriím, přestože se ukazuje, že čistý vliv důvěry v instituce (při kontrole výše uvedených proměnných včetně generalizované důvěry) je dvojnásobný (0,21).

Jednou z nejsilnějších determinant sociální důvěry se podle našich analýz zdá být deklarovaná spokojenost s ekonomickou a politickou situací v zemi (0,32).¹⁴¹ Tento vztah by mohl podporovat tzv. společenskou teorii, podle které je důvěra určována zejména makrospolečenskými faktory [Delhey, Newton 2003]. Na druhou stranu se ale pro vysvětlení můžeme obrátit k Uslanerově teorii osobnosti, která tvrdí, že sociální důvěra souvisí s mírou osobního optimismu a smyslem pro kontrolu nad vlastním životem. Pokud optimismus vede k obecné důvěře, pak důvěra souvisí úžeji s obecně optimistickým pohledem na svět [Uslaner 1999b: 138]. Vzhledem k tomu, že data ISSP 2004 specifickou otázku na osobní optimismus neobsahují, nemůžeme tuto hypotézu ověřovat a necháváme ji jako námět pro další výzkum. Částečně se k ní vrátíme v následující kapitole, která zkoumá determinanty sociální důvěry komplexně a optimismus sleduje v rovině spokojenosti s prací, bydlením a zdravím.

Souvislosti důvěry v instituce

Tabulka III.2.2 dále uvádí souvislost politických proměnných s důvěrou ve státní instituce. Na první pohled jsou patrné výrazně silnější vzájemné vazby důvěry v instituce s hodnocením legitimacy demokratického režimu, se spokojeností s politikou a ekonomikou a s vnější politickou efektivitou než v případě důvěry v druhé lidi.

Vcelku silnou pozitivní vazbu nacházíme mezi důvěrou v instituce a podporou demokratického režimu (0,36). To by podporovalo předpoklad úzkého vztahu mezi důvěrou v instituce a legitimitou, a implicitně důležitost důvěry pro demokratický systém jako takový. Easton [1965] byl přesvědčen, že jestliže má politický systém zvládat konfliktní požadavky, musí členové systému nejen podporovat společné řešení problémů a řešení podle určitých pravidel hry (difúzní podpora), ale musí podporovat také současnou vládu a další instituce (specifická podpora). Na rozdíl od našeho zjištění existují i opačné závěry, které naznačují, že vnímaná legitimita demokracie může být nezávislá na míře důvěry v instituce, jak tomu bylo například v České republice během 90. let [Vlachová 2001].

Korelace politické efektivity s důvěrou ve státní instituce je rovněž značně silná v případě vnější dimenze (0,428): pozitivní hodnocení výkonů institucí zastupitelské demokracie vede k vyšší míře důvěry v tyto instituce. Zatímco v případě generalizované důvěry v druhé je být velmi malá souvislost s vnitřním odcizením patrná, tak u důvěry v instituce žádnou souvislost s hodnocením vnitřní efektivity politiky – tedy negativně vzato osobním odcizením od politického procesu ve smyslu pocitu, že jedinec do ní nepatří – nenalézáme. Tato zjištění se shodují s obecnějším poznatkem politické sociologie, že inherentní odlišnosti obou dimenzí politické efektivity vedou k tomu, že každá z nich vede k odlišným souvislostem v různých rovinách postojů k politickému režimu a jeho institucím [Linek 2009]. Obecně platí, že vnitřní politická efektivita souvisí se zájmem o politiku, mírou politických znalostí a politickým aktivismem, zatímco s důvěrou v politické instituce koreluje pouze pocit vnější politické efektivity [Balch 1974 in Linek 2009].

¹⁴¹ Korelace indexů sociální důvěry a indexu spokojenosti (Spearmanův koeficient pořadové korelace) je signifikantní pro $p < 0,01$.

Podobně jako u sociální důvěry je nejsilnější determinantou důvěry v instituce deklarovaná spokojenost s ekonomickou a politickou situací v zemi (0,48). K obdobným závěrům docházejí i Mishler a Rose [2001] ve své analýze postkomunistických zemí.¹⁴² Ukazují, že individuální hodnocení politické či ekonomické výkonnosti má významnější vliv na politickou důvěru než socializační aspekty (věk, vzdělání) či objektivní aktuální výkonnost institucí (makro indexy). Tato zjištění tedy hovoří ve prospěch tzv. mikroinstitucionálních teorií, podle nichž důvěra v instituce závisí na tom, jak občané hodnotí fungování institucí [Mishler, Rose 2001: 31]. Na druhou stranu je ale třeba si uvědomit, že míra spokojenosti s ekonomickou a politickou situací může určitým způsobem reflektovat obecný osobní pesimistický anebo optimistický pohled na svět spojený se sociální důvěrou, což by dávalo částečně za pravdu spíše kulturním teoriím důvěry.

2.3.7. Model sociální důvěry a hodnocení legitimacy demokracie

V poslední části se zaměříme na faktory ovlivňující sociální důvěru ve vícerozměrné analýze. Dosud provedené analýzy nám pomohly lépe porozumět vztahu mezi sociální důvěrou a dalšími složkami občanské společnosti. Co se týče občanské participace, neukázalo se, že členství v dobrovolných organizacích má signifikantní vztah k sociální důvěře, ale našli jsme slabý vztah mezi sociální důvěrou a nekonvenční participací. Dále můžeme, opíraje se o teoretické poznatky a také o předcházející bivariátní korelační analýzu, zvažovat několik dalších zdrojů sociální důvěry: strukturální pozici jedince, jakož i jeho spokojenost s ekonomickou a politickou situací.

Také jsme poukázali na existenci vztahu mezi sociální důvěrou a důvěrou v instituce. Zde může být učiněna námitka, že používat důvěru ve státní instituce pro predikování obecné sociální důvěry je vlastně svého druhu tautologií důvěry predikující důvěru. Ačkoli jsou sociální důvěra a důvěra v instituce vzájemně korelovány (0,35), musíme zdůraznit, že z teoretického hlediska jde o různé koncepty: sociální důvěra reprezentuje interpersonální nebo horizontální důvěru mezi občany, kdežto důvěra v instituce se nalézá ve vertikálním směru mezi občany a politickými elitami a utváří důvěru k politickým institucím [Delhey, Newton 2003]. Směr vlivu je nicméně poněkud problematický. Hlavní proud kulturalismu považuje sociální důvěru za předchůdce důvěry v instituce, tj. za nezávislou na fungování institucí (proces zdola nahoru). Jiní výzkumníci, jako například Brehm a Rahn [1997], nacházejí naopak mnohem silnější vliv směrem od institucí k sociální důvěře (proces shora dolů). Další argument vychází z myšlenky, že schopnost vlády udržet důvěru ve své politické instituce může pomoci udržet interpersonální důvěru. Takzvaný model celoživotního učení částečně integruje tato dvě kontrastující vysvětlení sociální důvěry [Rose, Mishler, Haerpfer 1998]. Podle tohoto teoretického předpokladu se může interpersonální důvěra zpočátku vyvinout jako důsledek před-politické zkušenosti v mládí¹⁴³ a následně může být projektována na instituce (kulturní teorie). Nicméně tyto počáteční predispozice k důvěře či nedůvěře v instituce pak mohou být posíleny nebo pozměněny později získanými zkušenostmi, včetně hodnocení fungování politiky v dospělosti (institucionální teorie). V případě postkomunistických společností se zdá, že kauzální vztah probíhá spíše od politického

¹⁴² Jedná se o výzkumy New Democracy Barometer V a New Russian Barometer VII, organizované v roce 1998. Účastnilo se jich Bulharsko, Česká republika, Slovensko, Maďarsko, Polsko, Rumunsko, Rusko, Slovinsko, Bělorusko a Ukrajina [Rose, Mishler 2001].

¹⁴³ Mezigenerační přenos sociálního kapitálu – ve smyslu sociální důvěry, účasti na sociálních činnostech a užitečné společenské konexe – z rodičů na jejich děti ve věku 15 let (v České republice v rámci projektu PISA 2003) byl předmětem studie Arnošta Veselého [2006]. Výsledky ukazují téměř nezatelný mezigenerační přenos sociální důvěry. Sociální důvěra dětí se objevuje nezávisle na kulturním a finančním kapitálu rodiny, zatímco participace na mimoškolních aktivitách je zřetelně sociálně stratifikována.

systému a institucí směrem k individuálním postojům a chování než naopak [Mishler, Rose 2001: 41].

Se zvážením výše zmíněné námitky jsme sestavili regresní model sociální důvěry testující platnost hypotéz 1 - 4. Tyto hypotézy ověřujeme v OLS regresi indexu sociální důvěry pomocí stupňových aditivních tzv. zahnížděných modelů, kdy každý model obsahuje proměnné z předchozího modelu (viz tabulka III.2.3.).

V každém modelu kontrolujeme efekty pozice respondenta ve struktuře společnosti: dichotomizované znaky pro vzdělání a ženy a spojitě proměnné pro věk a příjem domácnosti. Tento základní strukturálně poziční model vysvětluje necelá dvě procenta variance (Adjusted Rsq). Pouze vliv věku a příjmu jsou statisticky významné, oba jako faktory zvyšující důvěru k jiným lidem.

První model vychází z naší první hypotézy tvrdící, že zapojení se do dobrovolných sdružení plodí obecnou interpersonální důvěru. Konvenční participace je reprezentována sumačním indexem členství ve sdruženích (politická strana, odborový svaz, sportovní a volnočasová sdružení, atd.). Jak napovídají předchozí výsledky, konvenční participace v dobrovolných organizacích nemá signifikantní vliv na obecnou sociální důvěru (viz tabulka III.2.3; model vysvětluje 1,9 % variance).

Druhý model ověřuje hypotézu, že nekonvenční participace je spojena se sociální důvěrou dokonce silněji než konvenční participace. Kromě konvenčního členství ve sdruženích model zahrnuje index nekonvenční participace (demonstrace, kontaktování médií, nadační podpora, atd.). Nicméně ani neformální formy aktivismu vliv na důvěru nemají.^{144 145} První dva modely tedy vysvětlily pouze velmi malé procento variance sociální důvěry. Cílem naší analýzy není ovšem získat regresní model, který by dokázal předpovědět míru sociální důvěry určitého člověka. Záměrem je vzájemně porovnat vysvětlující schopnost teorií (hypotéz) pro české prostředí.

Ve třetím modelu testujeme hypotézu, že sociální důvěra a důvěra v instituce jsou vzájemně závislé. Při kontrole ostatních výše uvedených proměnných zvyšuje důvěra ve státní instituce (např. vládu, policii, parlament, atd.) sociální důvěru zřetelně nejsilněji ze všech uvažovaných proměnných ($\beta=0,32$). Podíl vysvětlené variance se více jak zpětinásobil (12 %).

Poslední model uvažuje souvislosti tří politických proměnných: vnitřního a vnějšího politického odcizení, vyjadřované legitimacy demokracie a spokojenosti s politickou a ekonomickou situací (hypotéza 4). Zapojení subjektivních/postojových proměnných vede k dalšímu zvýšení vysvětlené variance na 15 %. Model ukazuje to, co naznačily již předchozí bivariátní analýzy: s obecnou důvěrou v druhé lidi souvisí vedle důvěry v politické instituce (zde regresní koeficient poněkud poklesl na $\beta=0,20$) i pocit legitimacy demokracie ($\beta=,09$), spokojenost s ekonomickou a politickou situací ($\beta=0,12$) a pocit vnější (institucionální) efektivity ($\beta=,09$). Pocit vnitřní efektivity, tj. absence odcizení jedince od politického dění, souvislost s důvěrou v druhé lidi nevysvětluje.

Nejlépe – ve smyslu úspornosti¹⁴⁶ – vysvětlují sociální důvěru modely 3 a 4, na což ukazuje jejich nejnižší hodnota informačního kritéria BIC. Rozhodnout, který z nich je nejefektivnějším prediktorem mezilidské důvěry v české společnosti na základě indexu BIC ovšem jednoznačně nelze (rozdíl BIC je totiž 2,4, přičemž hodnota 2 se již považuje za velmi

¹⁴⁴ Když ovšem byla provedena regrese s určitými formami činnosti jako dummy proměnnými, pouze dárcovství a částečně podepisování peticí signifikantně zvýšily pravděpodobnost důvěry k druhým lidem (srov. graf III.2.5).

¹⁴⁵ Ve skutečnosti mají model 1 a 2 podobný BIC index. BIC (Bayesovské informační kritérium) ukazuje míru kvality modelu, přitom upřednostňuje nejúspornější řešení tzn. zvýhodňuje jednodušší modely s nižším počtem proměnných. Čím nižší hodnota, tím kvalitnější model: rozdíl menší než 2 znamená v podstatě stejné modely, nad 10 věcně silně významný rozdíl mezi modely (viz tabulka III.2.3).

¹⁴⁶ O úspornosti či tzv. parsimonii modelu hovoříme tehdy, když model vysvětlí co nejvíce variance při užití co nejméně proměnných.

slabou evidenci). Za finální model vztahu interpersonální důvěry, občanské participace a politických postojů budeme považovat model 4, který uvažuje souvislost s důvěrou ve státní instituce, s pocitem vnější politické efektivity, se spokojeností s ekonomickou a politickou situací a s vyjadřovanou legitimizovanou demokracií.

Tabulka III.2.3. OLS regrese sociální důvěry, ČR 2004 (standardizované, nestandardizované koeficienty)

	Model 1		Model 2		Model 3		Model 4	
	B	Beta	B	Beta	B	Beta	B	Beta
Konstanta	2,158		2,152		1,633		1,895	
Pohlaví (žena) ^a	,024	,020	,025	,022	,003	,002	,021	,018
Příjem domácnosti	,018	,115 *	,017	,107 *	,009	,058	,005	,033
Věk	,004	,127 **	,004	,121 **	,002	,067	,002	,065
Vzdělání: ^b								
Vyučení	-,041	-,035	-,038	-,033	-,022	-,019		-,022
SŠ (maturita)	,051	,044	,044	,038	,056	,048	,024	,021
VŠ	,113	,057	,092	,046	,109	,055	,051	,026
Konvenční participace	,019	,031	,007	,011	,018	,029	,005	,007
Nekonvenční participace			,025	,069	,020	,055	,011	,030
Důvěra ve státní instituce					,172	,318 ...	,109	,201 ...
Politická/ekonomická spokojenost							,076	,116 ..
Legitimita demokracie							,059	,091
Vnější politická efektivita							,050	,089 *
Vnitřní politická efektivita							,022	,039
N	613		613		613		613	
df	7		8		9		11	
P value	,009		,006		,000		,000	
Adjusted R Sq,	,019		,022		,118		,146	
R Sq, Change	,030		,004		,097		,032	
Sig, F Change	,009		,109		,000		,000	
BIC		-662,47		-658,66		-717,09		-714,73

Zdroj: ISSP 2004

Poznámka: referenční kategorie: a muž, b základní vzdělání. Příjem domácnosti měřen pomocí 17 ordinálních kategorií. Koeficienty signifikantní na $p * < 0,05$; $** < 0,01$.

Obecně vzato výsledky regresní analýzy generalizované důvěry ukazují relevanci alternativního vysvětlení souvislosti mezi sociální důvěrou a participací v České republice (zamítnutí hypotézy 1 a 2). Převládající teorie občanské společnosti zdůrazňující důležitost členství v dobrovolných sdruženích nebyla prokázána. Při srovnání vlivu různých forem občanské angažovanosti není generalizovaná interpersonální důvěra pozitivně ovlivněna ani neformální politickou a sociální aktivitou. Vazba je zde totiž věcně nevýznamná, uvažovat

můžeme pouze slabý vliv dárcovství, jak jsme viděli v předchozí analýze různých forem angažovanosti (viz graf III.2.5.). Ani tento model významu nekonvenční participace pro utváření sociální důvěry [Kaase 1999] ale nemůžeme považovat za uspokojivé vysvětlení sociální důvěry v České republice. Další dva modely ukazují, že klíčovou roli ve vysvětlení míry sociální důvěry hrají politické postoje a hodnocení výkonu institucí: důvěra ve státní instituce (ať už má vliv jakýkoli směr), pocit vnější politické efektivity (tedy že instituce zastupitelské demokracie jsou funkční) a spokojenost s ekonomickou a politickou situací. Z hlediska tématu této práce je podstatný také prokázaný pozitivní vztah mezi sociální důvěrou a legitimitou demokratického systému.

V případě, kdy je závislou proměnnou vnímaná legitimita demokratického systému a generalizovaná důvěra (viz tabulka III.2.4.), je struktura vlivů víceméně obdobná jako u generalizované důvěry: pozitivní hodnocení demokracie vzrůstá s věkem a příjmem. Rozdíl spočívá v uplatnění vlivu nejvyššího dosaženého vzdělání: lidé kteří získali vysokoškolský diplom shledávají demokratický režim jako legitimní častěji ($\beta=0,12$). Hovořit v souvislosti s vlivem příjmu o potvrzení Lipsetovy teze vzniku legitimacy skrze efektivitu systému podpořeného fungující ekonomikou sice na základě výzkumu sledující názory lidí nelze, nicméně vliv příjmu poukazuje na to, že legitimita demokracie, tedy alespoň ve smyslu pozitivního hodnocení demokratického systému, má určitý základ v mikrorovině osobní finanční situace. V žádné úrovni se neprojevuje vliv členství v dobrovolných organizacích na legitimitu. V druhém modelu lze vysledovat nanejvýš slabý efekt nekonvenčních forem občanské participace ($\beta=0,09$), který se stává v dalších modelech statisticky nevýznamný.

V modelu 3 je zobrazena souvislost legitimacy a obou typů důvěr: generalizovaná důvěra ($\beta=0,13$) má pro podporu demokracie podstatně menší efekt než důvěra v politické instituce ($\beta=0,31$). Zajímavé výsledky přináší model 4, ve kterém se kromě obou typů důvěr výrazně uplatňuje vliv spokojenosti s politikou a ekonomikou ($\beta=0,26$), ale nepozorujeme efekt vnitřního ani vnějšího politického odcizení. Také index kvality modelu BIC ukazuje na to, že bychom měli preferovat čtvrtý model, který vysvětluje legitimitu pomocí všech proměnných, u nichž se uplatnil statisticky významný efekt: oba typy důvěry, politická/ekonomická spokojenost a vysokoškolské vzdělání.

Tabulka III.2.4. OLS regrese hodnocení legitimacy demokracie, ČR 2004 (standardizované, nestandardizované koeficienty)

	Model 1		Model 2		Model 3		Model 4	
	B	Beta	B	Beta	B	Beta	B	Beta
Konstanta	2,704		2,692		1,476		2,781	
Pohlaví (žena) ^a	-,067	-,038	-,063	-,036	-,102	-,058	-,097	-,055
Příjem domácnosti	,023	,094 *	,020	,084	,005	,021	,001	,006
Věk	,006	,113 *	,006	,106 *	,002	,036	,002	,040
Vzdělání: ^b								
Vyučení	,015	,008	,020	,011	,051	,029	,082	,047
SŠ (maturita)	,114	,064	,098	,055	,107	,061	,102	,058
VŠ	,359	,119 *	,316	,104 *	,322	,106 *	,324	,107 *
Konvenční participace	,047	,050	,021	,022	,036	,039	,022	,023
Nekonvenční participace			,051	,094 *	,038	,071	,037	,069
Sociální důvěra					,202	,133 **	,164	,108 **
Důvěra ve státní instituce					,259	0,31 ***	,191	,232 ***
Politická/ekonomická spokojenost							,253	,258 ***
Vnější politická efektivita							-,060	-,070
Vnitřní politická efektivita							-,023	-,026
N	613		613		613		613	
df	7		8		9		11	
P value	0,002		,001		,000		,000	
Adjusted R Sq.	,025		,031		,167		,209	
R Sq. Change	0,036		0,008		0,137		0,045	
Sig. F Change	0,002		0,029		0,000		0,000	
BIC		-150,45		-148,86		-230,78		-246,40

Zdroj: ISSP 2004.

Poznámka: referenční kategorie: a muž, b základní vzdělání. Příjem domácnosti měřen pomocí 17 ordinálních kategorií. Koeficienty signifikantní na $p^* < 0,05$; $** < 0,01$.

Máme-li zhodnotit čtvrtou hypotézu, respektive tři dílčí hypotézy o sociálních a politických vlivech na legitimitu demokracie, můžeme říci, že jednoznačně nelze potvrdit první hypotézu o pozitivním vlivu občanské participace na hodnocení legitimacy režimu. Při explanaci míry legitimacy se v našem modelu kupodivu neuplatňuje efekt vnitřního ani vnějšího odcizení, zato můžeme konstatovat existenci vlivu hodnocení ekonomické a politické situace. Přestože nelze mluvit o přímém vlivu ekonomické efektivity, jak o něm hovoří Lipsetova teorie, i výpověď pozitivního vnímání ekonomické a politické situace této teorii určitou platnost přiznává. Jako nejnosnější se jeví teze o vlivu důvěry na legitimitu, přičemž se překvapivě nejedná pouze o vliv důvěry v instituce, který postulují řada teorií, ale i o vliv důvěry sociální, jejíž efekt je sice třikrát slabší, ale signifikantní.

2. 4. Závěr

Na začátku naší analýzy jsme si položili otázku, jaký je vztah sociální důvěry k občanské participaci, důvěře v instituce, pocitu politického odcizení, spokojenosti s politickou situací a k hodnocením legitimacy demokracie. Při formulování našich hypotéz jsme vycházeli tzv. kulturních teorií, podle nichž důvěra přispívá k veřejné podpoře demokratického režimu, k příklonu k demokratickým hodnotám a je také pozitivně spojena s občanskou angažovaností.

Jako první jsme analyzovali vztah sociální důvěry ke konvenční a nekonvenční participaci. V české společnosti nebyl vztah mezi členstvím v dobrovolných organizacích jakožto konvenční formou občanské participace a ochotou vyjádřit sociální důvěru nalezen. Ke stejnému výsledku dochází i naše analýza dat výzkumu Aktér 2005 v následující kapitole. Tato skutečnost potvrzuje kritiku současné neotocquevilliánské teorie sociálního kapitálu [např. Newton 2001; Jackman, Miller 1998; Foley, Edwards 1998]. Podle ní je málo průkazné, že členství v dobrovolných organizacích má něco společného s individuálními postoji důvěry. Alternativním vysvětlením by mohla být specifická členství v organizacích v postkomunistických zemích, které je stále ještě obtěžkáno komunistickým dědictvím. V případě České republiky by mělo být zvaženo rozlišení organizací na „staré“, existující již od socialistického režimu, a „nové“, občanské organizace založené po roce 1990 [Frič 2000]. Většina Čechů zapojených do občanských sdružení je členy spíše tzv. starých organizací, jejichž podstata, vzhledem k dědictví minulosti a často formálnímu nebo nějak účelově zaměřenému členství (např. odborové svazy nebo některá volnočasová sdružení), *de facto* neodpovídá charakteru sdružení, které předpokládá Putnamova teorie.¹⁴⁷ Vzhledem k tomu, že jak data, tak zvolený způsob analýzy neumožňují zodpovědět otázku po příčinách neexistence vztahu, můžeme pouze uzavřít tím, že v české společnosti nenalzáme spojení důvěry s participací ve formě členství v dobrovolných sdruženích, jak ho pojímají některé klasické teorie občanské kultury.

V tomto ohledu výsledky analýzy na první pohled nasvědčují podnětnosti alternativní hypotézy týkající se pozitivního vztahu mezi sociální důvěrou a nekonvenční participací. Tento jinak velmi slabý vztah byl však prokázán pouze v bivariátních korelacích. Ve vícerozměrném regresním modelu nebyl potvrzen vůbec, a proto hypotézu o vlivu nekonvenčních forem občanské angažovanosti je třeba rovněž zamítnout. K podobnému závěru docházíme i v následující kapitole, kde se participace ve finálním modelu determinant rovněž neuplatňuje. Navíc z detailní analýzy nekonvenčně participačních forem činnosti a obecné sociální důvěry víme, že pozitivní vztah je validní pouze pro velmi specifickou formu – dárcovství, což je jediné v šetření zjišťované altruistické chování. Dle našeho názoru by v příštích výzkumech měly být rozlišeny další různé formy neinstitutionalizované participace: aktivity vysloveně altruistické povahy (např. dárcovství, charitativní dobrovolnictví) od jednání přinášejícího prospěch pouze sobě či vlastní skupině, tedy ve své podstatě jednání egoistického (např. aktivit odborových svazů jako stávka, petice týkající se lokálních problémů ve prospěch úzké skupiny). O to se pokusíme v následující kapitole, která sleduje komplexní model determinant sociální důvěry na datech z výzkumu Aktér, který sledoval v rámci nekonvenčních forem občanské participace dárcovství podrobněji. V něm bude detailněji rozlišeno dárcovství ve prospěch charitativních organizací a vynakládání peněžních prostředků na pořádání společenských akcí pro uzavřené skupiny.

Přinesli jsme empirický důkaz podporující naši třetí hypotézu založenou na kulturní teorii důvěry, která tvrdí, že sociální důvěra a důvěra v instituce jsou vzájemně závislými fenomény. Tato teorie se ukazuje jako nosná dokonce i v postkomunistické zemi, jakou je Česká

¹⁴⁷ Vzhledem k nedostatku informací v datech ISSP 2004 Občanství není možné zkoumat rozdílné vlivy členství v různých typech volnočasových sdružení na sociální důvěru.

republika, kde by se dalo naopak očekávat, že bude pozorována nezávislost těchto dvou typů důvěry. Přestože jsme v této analýze vysvětlovali sociální důvěru důvěrou v instituce, nehodláme se na základě této analýzy zaplétat do složité diskuze o vzájemném směru působení mezi těmito dvěma důvěrami. Potvrzení existence vcelku silného vztahu mezi sociální důvěrou a důvěrou v instituce je inkonzistentní se starším zjištěním analýzy Mishlera a Rose založené na výzkumu New Democracies Barometer 1998. Tato inkonzistence s dřívějšími výsledky může být brána jako pozitivní signál propojování dvou důležitých součástí demokratického systému - sociální důvěry jako oblasti sociálních vztahů a důvěry v instituce jako oblasti politiky.¹⁴⁸ Vedle důvěry v instituce, o jejímž vlivu hovořili výše, se pro sociální důvěru ukázal být významný pocit vnější politické efektivity (tedy přesvědčení o tom, že instituce zastupitelské demokracie jsou funkční), překvapivě však ne vliv vnitřní politické efektivity (přesvědčení schopnosti ovlivnit politické dění). Vedle těchto politických postojů se ukázalo, že sociální důvěra je také významně ovlivňována vyjadřovanou spokojeností s politickou a ekonomickou situací. To spolu s pocitem efektivity výkonu demokratických institucí ukazuje také na to, že míra sociální důvěry v sobě odráží individuální pozice „vítězů či poražených“ v postkomunistickém přerodu a také individuální obecné pohledy na svět. Toto zjištění podporuje platnost Uslanerova argumentu [Uslaner 1999a], že „ke generalizované sociální důvěře vede optimizmus“, i pro české prostředí. Na tomto místě předešleme, že analýza v následující kapitole ukázala, že tento vztah je v komplexním modelu utváření generalizované důvěry přítomen, ale nehraje hlavní roli.

Naše čtvrtá hypotéza se týkala vztahů mezi sociální a institucionální důvěrou a politickými postoji k legitimitě demokratického režimu. Vzhledem ke komplexnosti těchto vztahů, jsme tuto tematiku rozdělili do několika oblastí. Za prvé nebyla potvrzena jak hypotéza o vlivu občanské participace, tak hypotéza vlivu vnitřního ani vnějšího odcizení na hodnocení legitimacy režimu. Jako vlivné se ukázalo ale pozitivní hodnocení ekonomické a politické situace. Z hlediska tématu této práce byl pak podstatný zejména prokázaný pozitivní vztah mezi důvěrou a legitimitou demokratického systému, který je samozřejmě oboustranný. Ukazuje se, že alespoň z hlediska naměřené korelace se jedná o navzájem silně provázané fenomény. K hodnocení demokratického režimu jako legitimního přispívá sice zejména důvěra ve státní instituce, ale překvapivě je, že se prosazuje i vliv sociální důvěry. Prokázání tohoto vlivu nám dovoluje konstatovat, že sociální důvěra hraje v demokratickém systému roli nejen na úrovni interpersonálních vztahů, ale že přispívá i k samotné legitimitě demokracie.

¹⁴⁸ Nebo může jednat jen o rozdílnost v použitém způsobu měření. Je důležité poznamenat, že měření sociální důvěry ve výzkumu Rose a Mishlera se mírně liší od našeho. Zjišťují totiž „důvěru k lidem, s kterými se setkáváte“, což pravděpodobně měří méně obecnou důvěru než je zde sledovaná míra sociální důvěry, a je tedy i menší pravděpodobnost, že bude souviset s důvěrou v instituce.

3. Determinanty sociální důvěry¹⁴⁹

Předchozí kapitola sledovala vztah sociální důvěry v kontextu politických hodnot a občanské kultury: legitimita demokracie, participace, důvěra v instituce. V tomto kontextu jsme již naznačili možné zdroje důvěry, z nichž některé budou součástí analýz v této kapitole, která se zaměřuje na determinanty sociální důvěry podrobněji. Za východisko analýzy jsme zvolili konceptualizaci determinant sociální důvěry Delheye a Newtona [2003], která již byla krátce představena v druhé teoretické části v kapitole II. 4. Cílem kapitoly je nalézt komplexní model zdrojů generalizované důvěry v druhé v české společnosti.

V teoretickém úvodu nejprve připomínáme konceptualizaci determinant a představujeme klíčové teorie objasňující vznik a souvislosti sociální důvěry. V metodologické části rozebíráme způsob měření sociální důvěry a uvádíme operacionalizaci jednotlivých teorií determinant důvěry. V analytické části nejprve podáváme krátký popis sociální důvěry v české společnosti, jak ji zachytil výzkum Aktér z roku 2005 a konstruujeme strukturní modely odhadující parametry pro jednotlivé teorie. V nich postupně posuzujeme vliv dílčích skupin determinant sociální důvěry. Na základě těchto vybraných proměnných vytváříme na závěr finální model vzniku sociální důvěry v české společnosti.

3.1. Teorie determinant sociální důvěry (Delhey, Newton)

Připomeňme, že Delhey a Newton [2003] uvádí dvě obecná pojetí důvěry v teorii: jako vlastnost individuální a jako vlastnost sociální (viz Tabulka III.2.1). V první koncepci je míra důvěry dána zejména psychologickými osobnostními rysy anebo demografickými a sociálními charakteristikami jedinců. Podle druhé koncepce lze fenomén důvěry objasnit zejména skrze systémové vlastnosti skupin, společností a institucí.

Individuální koncepty zahrnují dva explanační rámce. Podle prvního – *osobnostní teorie*, sociální důvěra vyvěrá z psychologických osobnostních rysů jedince. Tato teorie vychází ze sociálně-psychologické školy [Erikson 1950; Allport 1961; Rosenberg 1957], která důvěru chápala jako základní charakter osobnosti. Osobnost se formuje již v rané socializaci a později se míra důvěry v druhé mění pouze v důsledku traumatických zážitků. V tomto sociopsychologickém pojetí je sociální důvěra součástí obecnějšího syndromu osobnostních charakteristik, který zahrnuje optimismus, víru ve spolupráci a důvěru v to, že i přes vzájemné rozdíly mohou lidé dojít ke spokojenému životu ve společenství [Delhey, Newton 2003: 95]. Eric Uslaner v této souvislosti zmiňuje význam zejména dvou osobnostních charakteristik – optimismu a schopnosti kontroly nad vlastním životem [Uslaner 1999: 138]. Dle Delheye a Newtona je ale optimismus a pocit kontroly vlastního života se sociální důvěrou spojen jen vzácně. Podle těchto autorů představuje optimismus spíše důsledek sociálního úspěchu a blahobytu, které následně ovlivňují důvěru.

Jestliže osobnostní teorie kladou důraz spíše na důležitost socializace, dle druhého explanačního rámce utváření sociální důvěry – *teorie úspěchu a blahobytu* je rozhodující spíše pozdější životní zkušenost [Delhey, Newton 2003: 110]. Tato druhá individuální teorie vychází z předpokladu, že důvěra představuje určité riziko, a proto více riskovat si mohou dovolit spíše bohatí než chudí [Banfield 1958]. Důvěra je tak v tomto pojetí typičtější pro tzv. společenské vítěze (dle profese, sociálního postavení, příjmu apod.) a odvozuje se od

¹⁴⁹ Tato kapitola vychází z rukopisu připravovaného článku, na kterém se autorsky spolupodílejí Jiří Šafr a Julia Häubler.

pocitu blahobytu a spokojenosti se životem [Inglehart 1999; Putnam 2000]. Delhey a Newton pak poukazují na to, že subjektivní míry úspěchu a blahobytu jsou dle jejich analýz spojeny s důvěrou mnohem silněji než charakteristiky objektivní, což poukazuje spíše na sociálně-psychologické založení generalizované důvěry v druhé.

Tabulka III.2.1. Teorie determinant sociální důvěry

	Teorie	Indikátory
<i>Individuální</i>	Osobnostní teorie	Optimismus, kontrola nad životem
	Teorie úspěchu a blahobytu	Příjem, sociální status, spokojenost se životem, prací, pocit štěstí, pocit úzkosti
<i>Sociální</i>	Teorie dobrovolných sdružení a občanské participace	Členství v dobrovolných organizacích
	Teorie sociálních sítí	Sítě přátel, pocit osamělosti
	Komunitní teorie	Velikost města, spokojenost s komunitou, bezpečnost komunity
	Společenská teorie	Sociální konflikty, spokojenost s demokratickými institucemi, politická svoboda, bezpečnost

Zdroj: [Delhey, Newton 2003: 101]

Sociální teorie pojmají důvěru jako vlastnost celých skupin či společností. Míra důvěry jedince v druhé se v tomto případě odvíjí od toho, jak vnímá důvěryhodnost okolní společnosti [Newton 2001: 203–204]. Je tedy produktem zkušenosti a neustále se proměňuje [Hardin 1993]. Podle Newtona a Delheye [2003] lze rozlišit v zásadě čtyři komplementární teorie sociálních determinant generalizované důvěry v druhé.

Podle první teorie *dobrovolných sdružení* si jedinec v prostředí dobrovolných sdružení osvojuje obecnou důvěru k druhým lidem, učí se empatii, smyslu pro společný zájem apod. Přestože tento přístup tocquevilliánského myšlenkového proudu je velmi populární [Bellah 1985; Putnam 1993, 2000; Paxton 2002 atd.], současný výzkum není schopný pozitivní vliv členství v těchto organizacích na sociální důvěru přesvědčivě prokázat. Delhey a Newton k tomu poznamenávají: problém neschopnosti vysvětlit varianci v míře sociální důvěry skrze participaci může spočívat v tom, že důležité nejsou organizace samy o sobě, ale spíše specifčnost charakteru vazeb mezi lidmi, které v nich vznikají (svazující či naopak přemostňující). Ve standardizovaných kvantitativních výzkumech je ale tato informace většinou nedostupná [Delhey, Newton 2003: 98].

Druhá, teorie *sociálních sítí*, zdůrazňuje pro posilování důvěry v druhé aktivní jedincovo začlenění do sociálních sítí (rodina, přátelé či sousedská komunita). Tento argument se zčásti vymezuje oproti předchozímu teoretickému modelu občanské participace/společnosti. Nezáleží na organizovanosti skupiny, pro sociální důvěru je totiž klíčová přímá účast v neformálních sociálních sítích v každodenním životě [Yamagishi, Yamagishi 1994].

Naproti tomu sociální izolace, tedy osamělost a vykořeněnost člověka, zdá se důvěru vůči druhým lidem snižuje.

V třetí, *komunitní* teorii, hraje při utváření vzájemné důvěry a solidarity mezi lidmi rozhodující roli charakteristika komunity, kde jedinec žije, ať už se jedná o sídelní velikost, spokojenost se sousedstvím či samotná bezpečnost v dané lokalitě [Putnam 2000]. Vztah velikosti a charakteru místa bydliště k sociální důvěře je však nejednoznačný. Kupříkladu Putnam na základě svých empirických poznatků tvrdí, že občané malých měst a vesnic jsou důvěřivější, altruističtější a čestnější [Putnam 2000: 205]. Oproti tomu Knack a Keefer [1997] nenacházejí v americké společnosti žádnou souvislost mezi sociální důvěrou a velikostí místa bydliště.

Čtvrtá, *společenská* teorie, odkazuje k charakteristice celé společnosti [např. Fukuyama 1995; Pharr et al. 2000]. V tom je tento přístup „shora-dolů“ vlastně komplementární k pojetí „zdola-nahoru“ (individuální teorie), kterému jsme se v souvislosti s legitimitou demokracie věnovali podrobněji v předchozí kapitole. Sociální důvěra je ovlivněna makrospolečenskými faktory, jako je důvěryhodnost ekonomických a politických institucí, míra politické svobody a celkový pocit bezpečnosti ve společnosti. Dle této teorie tedy je pro bohatší národy s příjmovou rovností typičtější větší důvěra než u chudých zemí s příkrými stratifikačními rozdíly [Inglehart 1999]. Také u demokratických režimů nacházíme zpravidla vyšší míru sociální důvěry než u nedemokratických [Newton 2001; Paxton 2002], podobně je tomu u států s všeobecným sociálním zabezpečením oproti systémům se selektivním přidělováním sociální pomoci na základě potřeby [Rothstein, Stolle 2001].

Výše uvedené teorie nelze ovšem považovat za konkurenční, neboť se prakticky vzájemně nevylučují. Jednotlivé teoretické modely se snaží vysvětlit rozdíly v míře důvěry na různých úrovních: mezi individui, mezi zeměmi, v rámci jednoho časového bodu, proměnu důvěry v určitém časovém období. Navíc jednotlivé indikátory se částečně prolínají [Delhey, Newton 2003: 100].

Připomeňme, že Delhey a Newton [ibid.] testovali výše uvedené teorie determinant sociální důvěry na datech ze šesti evropských zemí a Koreje.¹⁵⁰ Jejich analýza potvrdila zejména platnost teorie úspěchu a blahobytu, dále pak teorie sociálních sítí a společenské teorie. Došli k závěrům, že za prvé u těch, kteří jsou v životě úspěšnější, vede jejich pozitivní zkušenost k větší důvěře. Za druhé, že k důvěře přispívají neformální sociální sítě a za třetí, že je sociální důvěra větší u lidí, kteří se domnívají, že ve společnosti není mnoho závažných sociálních konfliktů a kteří se cítí bezpečně (společenská teorie). Dále toto mezinárodní srovnání ukázalo, že teorie vysvětlující důvěru na základě individuální zkušenosti (úspěch a blahobyt) lépe odpovídají společností s vyšší mírou důvěry (Jižní Korea, Švýcarsko), zatímco teorie sociálních sítí lépe společností se střední mírou důvěry (Španělsko, Německo). Společenská teorie, založená na kolektivní zkušenosti, pak nabízí lepší explanační model pro společnosti s nízkou mírou důvěry (Maďarsko, Slovinsko). Mezi ně se přitom řadí většina postkomunistických zemí. Rose a Mishler [2001] se domnívají, že důvodem účinnosti společenské teorie je nedávná převratná společenská změna, která doposud způsobuje přehlušení individuálních podmínek společenskými. V prostředí postkomunistických společností je důvěra negativně ovlivněna také zklamáním z nenaplnění očekávaných změn a nostalgie po jistotě nejen sociálního zabezpečení, kterou minulý režim přinášel. Tomuto aspektu věnujeme zvláštní pozornost v následující analýze determinant sociální důvěry v české společnosti, když v modelu ověřující teorii sociálních determinant vytváříme specifickou část, kterou nazýváme „teorie postkomunistické frustrace/optimizmu“.

¹⁵⁰ Data pocházela z výzkumu Euromodul prováděného v Německu, Maďarsku, Slovinsku, Jižní Koreji, Španělsku a Švýcarsku mezi lety 1999 a 2001.

3.2. Data a metodologie

Analýza používá data z výzkumu Aktér a rizika 2005.¹⁵¹ Výzkum sleduje zejména viktimizaci, hodnocení bezpečnosti, názory na společenské dění a hodnotové orientace. Terénní šetření proběhlo v prosinci 2005 a bylo realizováno tazatelskou sítí Univerzitas. Velikost vyšetřovaného souboru byla 1939 respondentů, jednalo se o kvótní výběr české populace ve věku 15-79 let (věkové skupiny, pohlaví, vzdělání, region). Analýzy jsou provedeny na podsouboru respondentů starších 20 let, tedy pro populaci s ukončeným středním vzděláním. Velikost analyzovaného souboru tak činí 1746 případů.

3.2.1. Indikátory sociální důvěry

Sociální důvěra byla ve výzkumu Aktér 2005 měřena pomocí tradiční tzv. Rosenbergovy škály. Oproti analýze dat z ISSP 2004 v předchozí kapitole, jsme zde ale měli k dispozici tři výroky. Výzkum zjišťoval, ke kterému pólu daného výroku se jedinec více přiklání:

- 1) *Řekl(a) byste, že většině lidí se dá věřit, nebo že člověk musí být při jednání s lidmi velmi opatrný?*
- 2) *Řekl(a) byste, že lidé se snaží si navzájem pomáhat, nebo že se starají jen o sebe?*
- 3) *Myslíte si, že většina lidí, když se jim naskytne příležitost, se Vás pokusí jen využít, a nebo se k Vám zachovají poctivě?*

Vzhledem k tomu, že cílem nebylo mezinárodního srovnání, ale spíše citlivé změření míry důvěry v české společnosti, odpovědi byly oproti nejčastěji používané dichotomii (přiklonění se jednoznačně k jednomu z pólů výroku) měřeny na čtyřbodové škále a umožňovaly tak přiklonit se k jednomu pólu otázky buď rozhodně (1 a 4) nebo jen spíše (2 a 3).

Pro potřeby bivariálních korelačních analýz souvislostí důvěry jsme nejprve na základě třech výše uvedených výroků sestrojili sumační index důvěry (nabývající hodnot od 3 do 11).¹⁵² V hlavní části této kapitoly pak ve strukturních modelech determinant důvěry používáme latentně měřenou proměnnou Důvěra skládající se z uvedených dílčích proměnných.

Popíšme nejprve v krátkosti míru sociální důvěry v české společnosti, jak jí zachytil výzkum Aktér v roce 2005 (viz Tabulka III.2.2). Důvěru v druhé lidi deklarovala pouze pětina respondentů (a jenom 2 % ze všech rozhodně), přičemž silnou nedůvěru – člověk musí být v jednání s lidmi opatrný – deklaruje třetina populace.¹⁵³ U dalšího výroku, týkajícího se ochoty k pomoci druhým lidem, bylo rozložení odpovědí obdobné, pouze čtvrtina je ve svém hodnocení optimistická. Zatímco se týče hodnocení toho, zda lidé neváhají druhé využít převažuje pozitivní hodnocení: více jak polovina dotázaných se kloní k tomu, že většina lidí se zachová poctivě.

¹⁵¹ Výzkum byl součástí výzkumného záměru „Česká republika v Evropské unii“ řešeného na FF UK.

¹⁵² Škály prvních dvou výroků byly obráceny, aby byla zachována logika indexu důvěry: rostoucí hodnota indexu znamená větší míru důvěry (Cronbachovo alpha vzniklé škál dosahuje hodnoty 0,66).

¹⁵³ Připomeňme, že zatímco v případě třetího výroku týkajícího se poctivosti, kde je hodnota kladných odpovědí shodná s hodnotou dosaženou s výsledky z výzkumu ISSP 2004 pojednaného předchozí kapitole, tak zde v případě hlavní otázky na sociální důvěru je rozdíl markantní (21 % kladných odpovědí v Aktér 2005 oproti 50 % v ISSP 2004). Pětina populace vyjadřující důvěru k druhým lidem ovšem odpovídá výsledkům z jiných výzkumů (WVS 1990-2000 a Soudržnost 2006) zmíněných v kapitole III.1. (viz též tabulka Tabulka P.III.3.1.1 v příloze).

Tabulka III.2.2. Sociální důvěra – souhlas s výroky, řádková procenta

1 Většině lidí se dá věřit	2	3	4 Člověk musí být opatrný	
1,9	18,7	44,4	34,9	100 %
1 Lidé se snaží si pomáhat	2	3	4 Lidé se starají jen o sebe	
2,2	24,6	51,0	22,2	100 %
1 Většina se mne pokusí jen využít	2	3	4 Většina se zachová poctivě	
7,3	36,3	50,2	6,3	100 %

Zdroj: Aktér 2005, N = 1746, věk 20+.

3.2.2. Operacionalizace vybraných teorií determinant důvěry

Vzhledem k tomu, že jsme vycházeli z výzkumu, který nebyl zaměřen specificky na tematiku determinant sociální důvěry – všechny uvažované indikátory vlivů a kořenů generalizované důvěry tudíž nebyly k dispozici – představují pro nás výše uvedené teorie, respektive hypotézy o determinantech důvěry, pouze obecný interpretační rámec. Souvislosti vzniku sociální důvěry jsme ověřovali prostřednictvím následujících skupin proměnných, přičemž u každého strukturního modelu reprezentujícího dílčí teorii je jeho součástí i vliv základních socio-demografických charakteristik respondenta.

1. *Základní socio-demografické charakteristiky* (kontrolní proměnné pro následující modely): věk, pohlaví, vzdělání, rodinný stav a religiozita (navštěvování náboženských setkání).

Individuální teorie:

2. *Osobnostní teorie*: výchova dětí: striktní versus demokratická; obtížnost změnit názor přátel; nemá smysl hledat vlastní cestu; rodiče vždy pomohli, když jsem je požádal; flexibilita (pracovní/životní změny);¹⁵⁴ konformita (trvat vždy na svém versus přizpůsobit se ostatním).
3. *Teorie úspěchu a blahobytu*: sociální třída (EGP8); finanční problémy; změna finanční situace domácnosti v posledních 12 měsících; spokojenost s úrovní bydlení; spokojenost s prací; spokojenost se zdravotním stavem; subjektivní sebezařazení do společenské vrstvy; nezaměstnanost v posledních 10 letech.

Sociální teorie:

¹⁵⁴ Ochota podstupovat rizika a být flexibilní bývá někdy přiřazována k následující teorii úspěchu a blahobytu. Jak jsme výše uvedli, jednotlivé teorie se nevylučují, a dokonce se mohou i překrývat.

-
4. *Teorie dobrovolných sdružení*: dobrovolná práce v posledním měsíci; členství v organizacích: politických, profesních, kulturních, sportovních, církevních; nekonvenční participace (spolupráce v občanské iniciativě, podpisová akce, účast na demonstraci, účast na stávce, jiná protestní akce, graffiti), přispívání na charitu
5. *Teorie sociálních sítí*: společenské setkávání: návštěva kulturních akcí (divadla, koncerty, výstavy); chození do hospody; návštěva kaváren a restaurací; sledování televize, DVD; setkávání a volání příbuzným, známým; pocit osamění v posledních dvou týdnech; těžké najít přátele v místě bydliště; pocit nesoudržnosti s rodinou.
6. *Komunitní teorie*: velikost místa bydliště; nebezpečnost okolí bydliště; riziko kriminality v okolí bydliště; obětí trestného činu; vztahy mezi lidmi v sousedství; důvěra vůči sousedům.
- 7a. *Společenská teorie – obecná rovina*: důvěra v instituce (soudy, policie, státní zastupitelství, vězeňská zařízení, ministerstvo vnitra, armáda, parlament);
– hodnocení práva a spravedlnosti: zákony neplatí pro všechny stejně, rozdíly mezi chudými a bohatými se zvětšují, korupce je všude;
- S odkazem na výsledky výzkumů v bývalých postkomunistických zemích střední a východní Evropy poukazující na vliv nenaplněných/naplněných nadějí, skepticizmu a nostalgie po jistotách minulého režimu jsme vyčlenili jako specifickou dimenzi společenské teorie:
- 7b. *Společenská teorie – postkomunistická frustrace/ optimizmus*: spokojenost s politickým systémem, vývoj ekonomiky v budoucnu, dnešní společnosti moc nerozumím, nepřijal jsem hodnoty nové společnosti po roce 1989, před rokem 1989 se mi žilo lépe.

Uvedené teorie představují dílčí hypotézy determinant sociální důvěry v české společnosti. K ověření jejich platnosti a posouzení relativní velikosti vlivu jednotlivých proměnných i celých dimenzí jsme v prvním kroku sledovali vztahy nejprve pomocí korelací sumačního indexu sociální důvěry se všemi proměnnými reprezentujícími možné příčiny jejího vzniku. Jako hlavní nástroj k testování hypotéz determinance sociální důvěry pak používáme strukturní modely, do nichž důvěra vstupuje jako latentně měřená proměnná tvořená třemi dílčími znaky. Metoda strukturního modelování slouží k posouzení komplexních vztahů mezi soustavou proměnných (včetně určení kauzality), navíc na rozdíl od regresní analýzy umožňuje zohlednit vzájemné souvislosti mezi nezávislými znaky i využít latentně měřených konceptů, čímž řeší problém případné multikolinearity vysvětlujících znaků.

V druhém kroku na základě bivariálních korelačních koeficientů byly vybrány proměnné, u nichž se projevil věcně významný vztah s indexem sociální důvěry, z kterých byl sestaven strukturní model ověřující každou výše uvedenou teorii samostatně. V prezentovaných řešeních jsou zahrnuty pouze ty proměnné, u nichž se v modelu uplatňuje statisticky signifikantní vliv ($p < 0,05$). V závěrečném kroku provádíme odhad parametrů

celkového modelu, který zhodnocuje sílu explanací determinant sociální důvěry proponovaných jednotlivými teoriemi. Uplatněny jsou zde pouze ty vlivy, u nichž byl v předchozích dílčích modelech prokázán statisticky signifikantní i věcně významný vztah k důvěře.

Kombinací konfirmačního a exploračního přístupu testujeme teoretický model efektů jednotlivých determinant na sociální důvěru oproti empirickým datům.¹⁵⁵ Ve všech modelech je sociální důvěra reprezentována latentní proměnnou Důvěra, která obsahuje tři proměnné: opatrnost versus důvěra k druhým, starání se jen o sebe versus pomáhání si, využívání druhých versus zachování se poctivě. Deskriptivní statistiky všech proměnných jsou uvedeny v tabulce P.III.3.1 v příloze. Uvedené indexy shody GFI, RMSEA ukazují na to, že všechny modely vykazují uspokojivou shodu modelu s daty.¹⁵⁶

3.3. Analýza dat a testování modelů

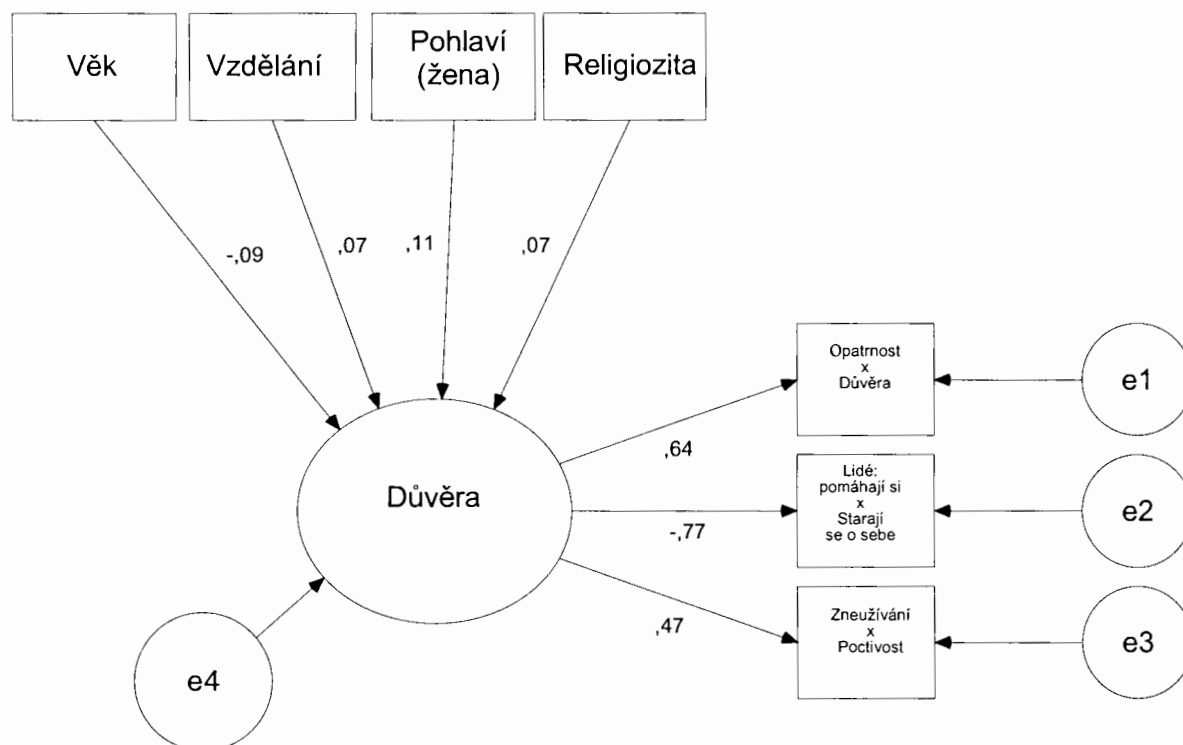
3.3.1. Sociální důvěra a sociodemografické charakteristiky

V prvním základním modelu jsme ověřovali vliv sociodemografických proměnných, v němž vstupuje důvěra jako latentní proměnná (v podstatě se jedná o konfirmační faktorovou analýzu sociální důvěry, která potvrzuje jednodimenzenalitu konceptu měřeného pomocí tří proměnných). Statisticky signifikantní efekty z tohoto modelu uvedeného v obrázku 3.2.1 jsou součástí všech následujících strukturních modelů, kde slouží jako kontrolní proměnné sociálního postavení jedince. (Síly efektů a obsažené proměnné se mohou případ od případu lišit.)

¹⁵⁵ Modely byly testovány v programu AMOS 16. Jako vstup sloužily kovarianční koeficienty. Všechny uvedené vztahy jsou měřeny pomocí standardizovaných regresních koeficientů, které jsou signifikantní min. na 5 % hladině významnosti.

¹⁵⁶ Ačkoliv celkové odhady modelů jsou signifikantní, připomeňme že logika testování ve strukturním modelování zde předpokládá nesignifikantní shodu modelu s daty ($p > 0,05$), tak rigorózní statistika relativního Chí-kvadrátu u všech modelů nepřekračuje doporučenou hodnotu 5 s výjimkou základního sociodemografického modelu a modelů 5 – sociální síť a 6 – komunitní teorie.

Obrázek III.2.1. Model 1. Sociální důvěra a demografické charakteristiky



Chi-square: 112,224 (14 df) $p = ,000$
 GFI= ,981, AGFI= ,962, RMSEA= ,064

Zdroj: Aktér 2005, věk 20+.

Regresní koeficienty poukazují na to, že obecně mají tyto charakteristiky na důvěru jen velmi slabý nebo dokonce žádný vliv (rodinný stav). Můžeme říci, že tendenci k důvěře, byť slabou, mají starší oproti mladším lidem, vzdělanější, spíše ženy než muži a lidé, kteří častěji navštěvují náboženská setkání. Přestože jsou tyto koeficienty statisticky signifikantní,¹⁵⁷ jejich zátěže jsou tak malé, že lze těžko hovořit o věcné souvislosti mezi demografickými proměnnými a sociální důvěrou.

Dodejme, že jiné empirické výzkumy jak z východo tak i západoevropských zemí [Delhey, Newton 2003; Rose, Mishler, 2001] závislost důvěry na věku ani na pohlaví rovněž ve většině případů neprokázaly. Jistý vliv genderu prokazují Delhey a Newton [2003] ze sedmi zemí pouze ve Švýcarsku a Patterson [1999] ve Spojených státech. V obou případech se ovšem jedná o větší důvěru u mužů, tedy o opačnou tendenci, než kterou nalézáme v případě české společnosti. Ve Spojených státech má na sociální důvěru tradičně výrazný vliv míra vzdělání [Putnam 2000], přičemž data za Českou republiku ukazují pouze velmi slabý vztah (s nejvyšším dosaženým vzděláním 0,07).¹⁵⁸ Podobný obrázek jsme viděli již v

¹⁵⁷ Všechny koeficienty jsou signifikantní na hladině významnosti 0,01, vzdělání a religiozita na 0,05.

¹⁵⁸ Podrobněji se věnovala vlivu genderu a vzdělání dřívější obdobná studie determinant sociální důvěry [Sedláčková 2006]. Přestože na datech Naše společnost 2005 (CVVM) nebyla samotná závislost důvěry na genderu či vzdělání statisticky signifikantní, určitá genderová podmíněnost se projevila při porovnání míry důvěry mezi jednotlivými vzdělanostními kategoriemi odděleně pro ženy a muže. Jestliže téměř všechny ženy se bez ohledu na vzdělání pohybovaly nad průměrnou mírou důvěry, u mužů bylo možno pozorovat rozdíl v důvěře mezi muži s vyšším vzděláním a nižším vzděláním.

předchozí kapitole analyzující data z výzkumu ISSP 2004 a poukazují na něj i jiné studie [např. Matějů, Vitásková 2006] .

Míra náboženské víry významným způsobem ovlivňuje celkový charakter společnosti, přičemž účast na životě církve koreluje například se společensky zodpovědným chováním, snižuje pravděpodobnost trestné činnosti, zvyšuje čestnost při výkonu správy [Becker 1997: 297 in Hamplová 2000: 53]. Data z českého prostředí ukazují pouze na velmi slabý vliv náboženství na generalizovanou důvěru v druhé. Přihlášení se k víře signifikantní vliv nevykazuje,¹⁵⁹ nicméně k důvěře zčásti přispívá navštěvování náboženských shromáždění.

3.3.2. Osobnostní teorie

Jak naznačeno v úvodu, osobnostní teorie chápe důvěru jako základní osobnostní rys, který si jedinec osvojuje již během rané socializace. Důvěra je zde vázána zejména na optimismus, sebevědomí, víru ve spolupráci s druhými a touhu dojít ke spokojenému životu v širším společenství. Vzhledem k tomu, že zde máme k dispozici data ze sociologického nikoliv specializovaného psychologického výzkumu, náš model mohl uvažovat vliv pouze zjednodušené podoby osobnostních charakteristik jedince vycházejících především z obecných hodnotových orientací – vyjádřených jako životní zásady (viz. výčet proměnných uvedený výše).¹⁶⁰ Psychologické charakteristiky jsou v modelu uvedeném v obrázku 3.2.2 reprezentovány latentní proměnnou „Osobnost“, která má na sociální důvěru poměrně silný vliv (standardizovaný regresní koeficient Beta 0,41), vysvětluje tak v modelu 17 % její variance. Do dimenze Osobnost přispívá jednak ochota podstupovat rizika resp. být flexibilní v práci i životě (regresní koeficient Beta 0,26), jednak vůle přizpůsobit se ostatním oproti trvání si na svém (0,30), kterou lze chápat jako indikátor víry ve spolupráci. Nejsilnější vliv na důvěru zprostředkovaný skrze tuto latentní proměnnou má z životních orientací deklarovaný přístup k výchově dětí (0,46).¹⁶¹ K důvěře přispívá hodnotová preference demokratické oproti přísné výchově.¹⁶²

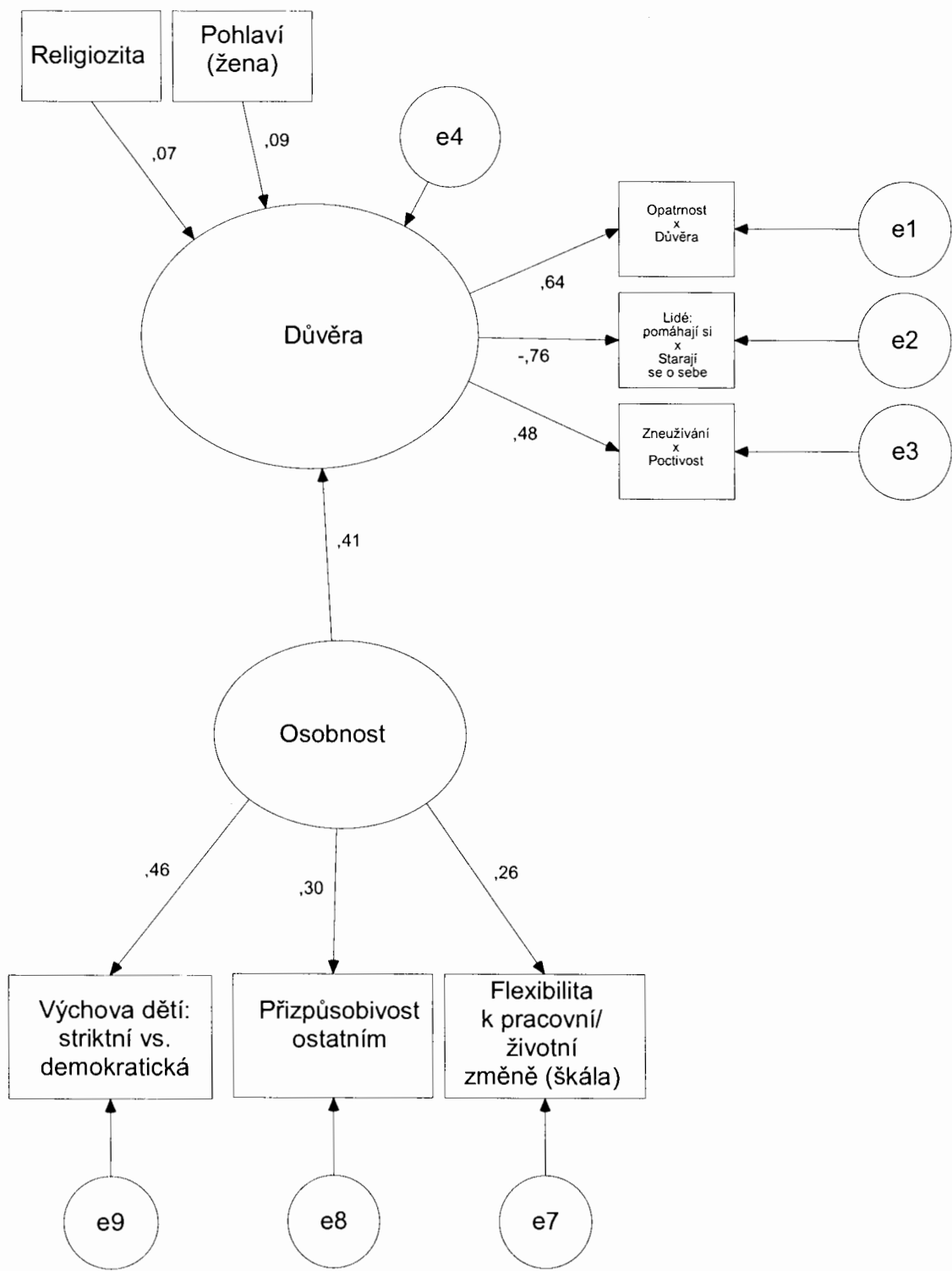
¹⁵⁹ Nabízené možnosti odpovědi na otázku vztahu respondenta k náboženství: 1. Jste praktikující věřící. 2. Věříte v nějakou sílu nad námi, ale do kostela nechodíte. 3. Jste nevěřící, ateista.

¹⁶⁰ Nejedná se tedy o osobnostní psychologické rysy *per se* jako např. dimenze extroverze-introverze a neurotizmu.

¹⁶¹ Proměnná „rodiče mi vždy pomohli, když jsem je požádal“, která by mohla patřit k podobné dimenzi jako výchova, se ukázala sice jako signifikantní, regresní koeficient byl pozitivní ale velmi slabý, a proto byla z modelu vyřazena. Absence sebevědomí v dětství zachycená velmi zjednodušeně pomocí výroku „Po většinu času se Vám doma zdálo, že nemá smysl hledat vlastní cestu“ neměla na důvěru statisticky významný vliv.

¹⁶² K latentní proměnné Osobnost naopak nepřispívají: obtížnost změnit názor přátel; nemá smysl hledat vlastní cestu; rodiče vždy pomohli, když jsem je požádal. Koeficient Beta u položky „obtížnost změnit názor svých přátel“, byl sice statisticky signifikantní, nicméně jeho příspěvek byl velmi nízký (-0,17), proto jsme ho z modelu vyřadili.

Obrázek III.2.2. Model 2. Osobnostní teorie



Chi-square: 74,726 (19 df) $p = ,000$
GFI= ,986, AGFI= ,973, RMSEA= ,048

Zdroj: Aktér 2005, věk 20+.

3.3.3. Teorie úspěchu a blahobytu

Dle teorie úspěchu a blahobytu sociální důvěra narůstá s vertikálním sociálním postavením, jeho reflexí i se spokojeností se životem a prací. Větší tendenci k důvěře mají tzv. společenští vítězové, tj. obecně jedinci s vysokým socioekonomickým statusem. Z objektivních ukazatelů reprezentujících tuto teorii náš výzkum zahrnoval pouze sociální třídu odvozenou ze socioekonomického postavení (ordinalizované EGP 8) a zkušenost s nezaměstnaností. Ani v jednom případě však nebyla statisticky signifikantní lineární souvislost s důvěrou prokázána.¹⁶³ Stejně je tomu i u subjektivního sebezařazení do společenské vrstvy.¹⁶⁴ Latentní dimenze objektivního stratifikačního postavení a jeho subjektivní reflexe tak nemohla být v modelu vytvořena. Odhadnuté parametry modelu jsou uvedeny v obrázku 3.2.3.

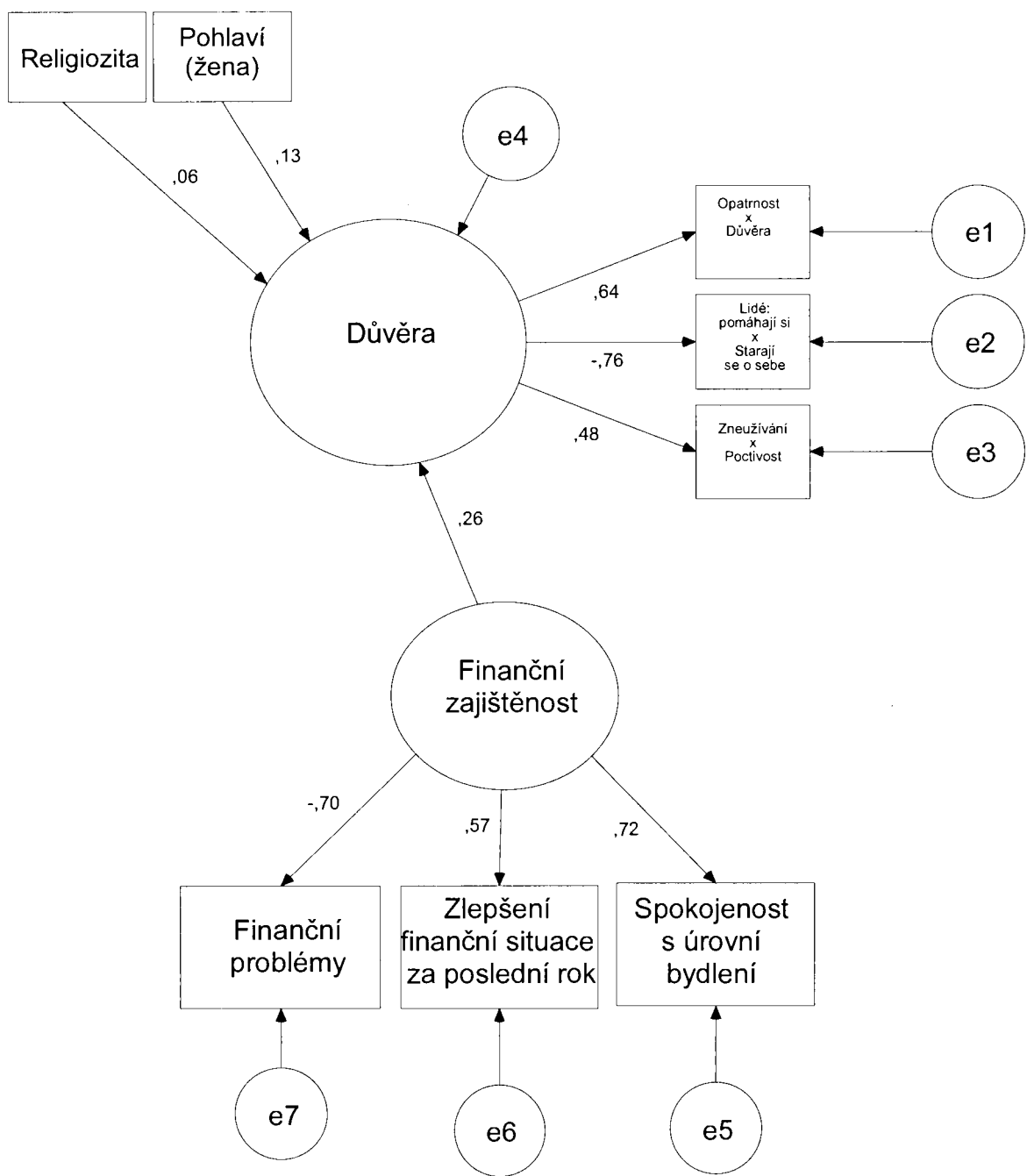
Teorie úspěchu a blahobytu nevychází pouze z objektivních ukazatelů příjmu a sociálního postavení, ale důležitou roli v ní hraje také pocit zajištěnosti a obecná spokojenost se životem. Subjektivní stránku úspěchu a blahobytu reprezentuje v modelu latentní proměnná Finanční zajištěnost, která působí na sociální důvěru v porovnání s Osobnostními charakteristikami v předchozím modelu podstatně méně (Beta 0,26). Tuto dimenzi tvoří: zlepšení finanční situace za poslední rok (0,57), potýkání se s finančními problémy, které důvěru oslabuje (-0,70). Nejvíce se na této dimenzi podílí spokojenost s úrovní bydlení (0,72). Celkovou spokojenost se životem výzkum nesledoval, z dílčích zjišťovaných rozměrů spokojenosti se projevoval pouze velmi slabý příspěvek v případě spokojenosti se zdravím. Vzhledem k velmi slabé zátěži (0,09) nebyla tato proměnná do modelu zařazena.

Na základě výše uvedených zjištění lze tedy říci, že míra důvěry stoupá do určité míry v závislosti na úspěchu a blahobytu, kterého jedinec ve společnosti dosáhl. Jak se ale zdá, generalizovaná důvěra v české společnosti pravděpodobně příliš nesouvisí s objektivní mírou životní úrovně (zde zastoupené pouze socioprofesionálním postavením v EGP), ale je úžeji spojena se subjektivním hodnocením osobní životní situace. K podobnému závěru jsme došli i v analýze dat z výzkumu ISSP 2004 prezentované v předchozí kapitole. Inglehart [1999] hovoří v této souvislosti přímo o propojenosti sociální důvěry, blahobytu a štěstí. Také mezinárodní srovnání Delheye a Newtona [2003] ukazuje na podmíněnost důvěry spíše subjektivními mírami úspěchu a blahobytu než objektivními.

¹⁶³ Analýza rozdílů průměrných hodnot indexu generalizované důvěry mezi jednotlivými kategoriemi EGP ukázala, že s výjimkou vyšší důvěry u nižších odborných pracovníků (třída 2, např. učitel, lékař, herec) se třídy navzájem neliší.

¹⁶⁴ V dřívější analýze determinant sociální důvěry na datech z výzkumu CVVM Naše společnost 2005 byla zjištěna slabá lineární závislost důvěry na příjmu domácnosti (0,14) a třídě profesních kategorií (0,12), což odpovídá teoretickému předpokladu nárůstu důvěry u lidí s vyšším sociálním statusem. Jako zajímavá se ukázala odlišnost genderová: výrazně odlišné tendence jsou mezi muži a ženami u nižších statusových kategorií – ženy s výjimkou nevyučených dělnic mají tendenci na rozdíl od mužů spíše k důvěře. U nejvyšší statusové kategorie, je trend opačný – ženy nedůvěřivější než muži [Sedláčková 2006].

Obrázek III.2.3. Model 3. Teorie úspěchu a blahobytu



Chi-square: 63,255 (19 df) p= ,000
GFI= ,991, AGFI= ,983, RMSEA= ,037

Zdroj: Aktér 2005, věk 20+.

3.3.4. Teorie dobrovolných sdružení a občanské participace

Teorie dobrovolných sdružení říká, že sociální důvěra vzniká v prostředí občanských aktivit. Této hypotéze jsme se podrobně věnovali v předchozí kapitole. Stejně jako v analýze dat ISSP 2004 nenacházíme ani zde vztah mezi sociální důvěrou a členstvím v organizacích ať už jde o organizace politické, profesní, kulturní, sportovní, či církevní (a to jak v případě, kdy participaci měříme souhrnným indexem konvenční participace, tak ani u korelací s jednotlivými typy organizací).¹⁶⁵ V modelu uvedeném v obrázku 3.2.4 je proto latentní proměnná „Občanská participace“ tvořena pouze nekonvenčními formami občanské angažovanosti (index zahrnující podpisové akce, demonstrace, stávky apod.) (Beta 0,31) a dobrovolnou prací v posledním měsíci (0,33) a zejména dárčovstvím (0,41). Celkově má v porovnání s jinými latentně měřenými koncepty v ostatních modelech dimenze takto pojaté neformální občanské participace na sociální důvěru relativně silný efekt (0,34).

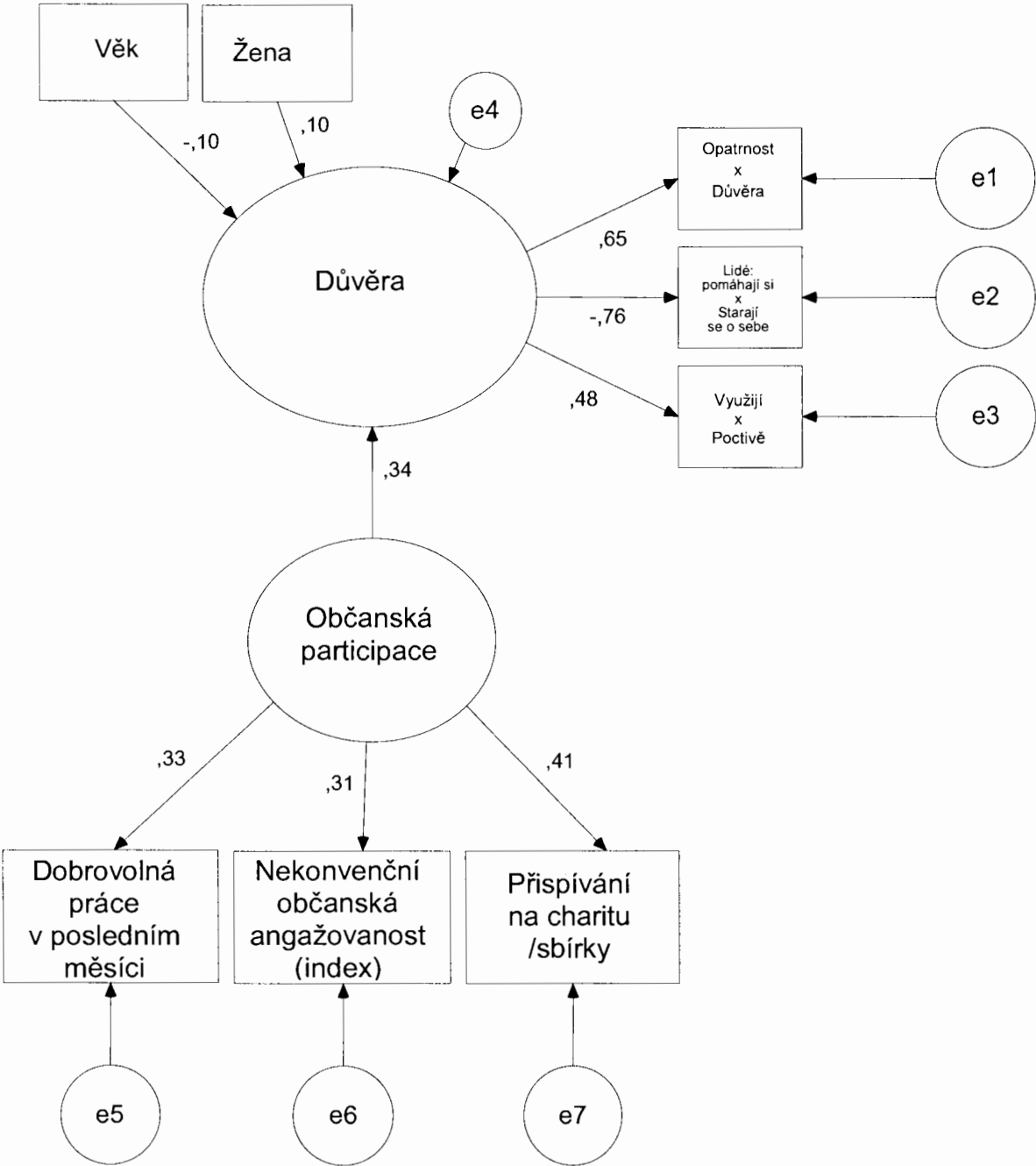
Podstatný vliv přispívání na charitu či do různých sbírek potvrzuje vztah mezi sociální důvěrou a dárčovstvím, který jsme pozorovali (byť na velmi slabé úrovni) v předchozí kapitole.¹⁶⁶ Dodejme, že jako součást ukazatelů donátorství výzkum sledoval také „pořádání večírků a pěstování dobrých vztahů s vlivnými lidmi“. Tu lze považovat za aktivitu povýtce egoistickou, která navíc *strikto censo* patří mezi indikátory teorie sociálních sítí. U ní se souvislost s důvěrou v druhé na rozdíl od podpory charity neprojevuje. Tato skutečnost tak v jednoduchosti demonstuje v předchozí kapitole naznačený mechanismus, podle něhož důvěra v druhé nesouvisí s jakoukoliv formou občanské aktivity (zde dárčovství), ale pouze s takovou, která se vztahuje k altruistickým cílům.

Za zmínku ještě stojí, že v tomto modelu se neuplatňuje vliv návštěv náboženských shromáždění, kdy pravděpodobně převažuje právě vliv přispívání na charitu, které s religiozitou mírně koreluje ($R = 0,13$). Peter Halfpenny poukazuje na to, že jestliže dříve patřila charita k univerzalistickým hodnotám křesťanského pohledu na svět, v dnešním světě se stává spíše individuální ctností [Halfpenny 2000: 148]. Princip přenosu důvěry spočívá pak v tom, že pokud důvěra jednotlivce v určitou charitativní organizaci vyústí v dar této organizaci a následně tuto důvěru nic nezhatí, lze poté tuto důvěru v původní organizaci rozšířit na další organizace ve víře, že sdílí společné hodnoty.

¹⁶⁵ Slabý, byť statisticky signifikantní souvislost důvěry v druhé lze pozorovat v bivariátním vztahu s členstvím v charitativních organizacích ($R = 0,1$).

¹⁶⁶ Připomeňme, že v ISSP 2004 zahrnovala otázka po dárčovství „peněžitý dar nebo získávání peněz na občanské a politické aktivity“.

Obrázek III.2.4. Model 4. Teorie dobrovolných sdružení a občanské participace



Chi-square: 103,802 (19 df) $p = .000$
GFI = ,984, AGFI = ,970, RMSEA = ,051

Zdroj: Aktér 2005, věk 20+.

3.3.5. Teorie sociálních sítí

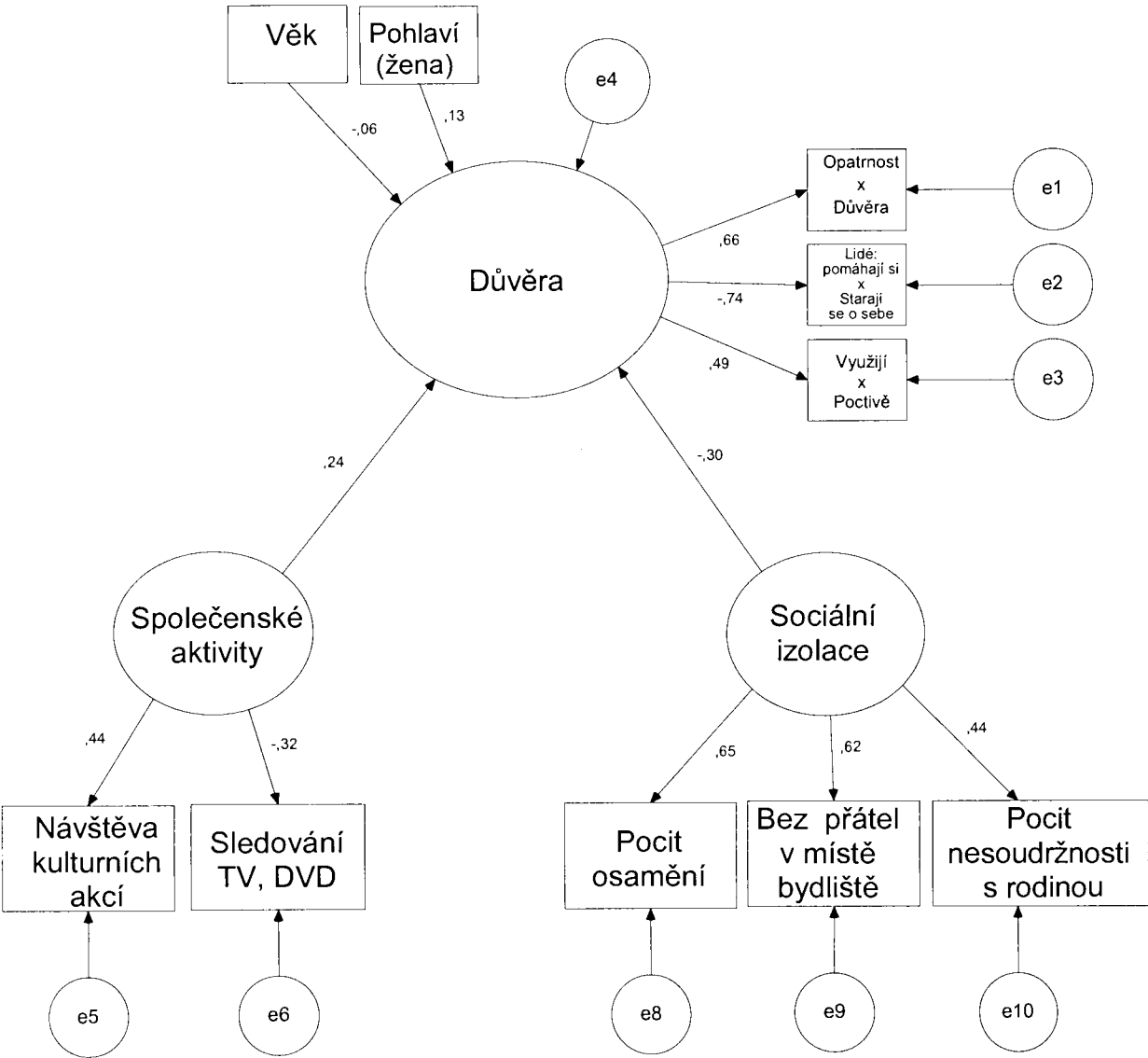
Dle teorie sociálních sítí se sociální důvěra utváří v sociálním okruhu jedince, ať už jde o silné vazby (příbuzenstvo, přátelé), nebo vazby slabé (známosti, sousedství). Omezený rozsah kontaktů, či dokonce sociální izolace vede k menší zkušenosti s druhými lidmi, a proto se obecně předpokládá, že důvěru oslabuje.¹⁶⁷ Na základě tohoto předpokladu jsme v modelu vlivu sociálních sítí na důvěru (viz obrázek 3.2.5.) vytvořili dvě latentní proměnné – společenské aktivity a sociální izolace. První dimenze společenské aktivity (Beta 0,24) je tvořená návštěvou kulturních akcí (divadla, koncerty, výstavy) (0,44) spolu s negativním vlivem sledování televize či DVD (-0,32). Druhou dimenzi sociální izolace utváří pocit nesoudržnosti s rodinou a především nesnáze při hledání přátel v místě bydliště a pocit osamění v posledních dvou týdnech. Odhady vlivu v modelu ukazují, že tato dimenze důvěru v druhé podstatným způsobem snižuje (-0,30).

Vzájemný pozitivní vztah sociální důvěry a navštěvování kulturních akcí a naopak negativní souvislost v případě pasivního sledování televize doma názorně ilustrují vliv společenského života na sociální důvěru [srovnej Putnam 2000: kap. 13]. U dalších indikátorů sociability (chození do hospody, návštěva kaváren a restaurací, setkávání se a volání příbuzným či známým),¹⁶⁸ u nichž jsme rovněž předpokládali pozitivní vliv, se ovšem spojitost s důvěrou nepodařilo prokázat. V tomto modelu se také neuplatňuje vliv navštěvování náboženských setkání.

¹⁶⁷ Otázkou ovšem je, zda v tomto případě nepůsobí spíše kauzální příčina v pozadí, kterou je psychologická predispozice k navazování kontaktů: lidé vyznačující se extroverzí mají totiž širší a otevřenější sociální sítě; zároveň se lze domnívat, že extroverze má souběžně na důvěru v druhé lidi přímý efekt [srovnej Šafr, Häuberer 2007; Šafr 2008].

¹⁶⁸ Jedná se o prvky tzv. interakčního sociálního kapitálu zahrnujícího míru sociability jedince v jeho sociálním okolí [viz Šafr, Sedláčková 2006: 42–43].

Obrázek III.2.5. Model 5. Teorie sociálních sítí



Chi-square: 226,426 (33 df) $p = .000$
GFI= .975, AGFI= .958, RMSEA= .059

Zdroj: Aktér 2005, věk 20+.

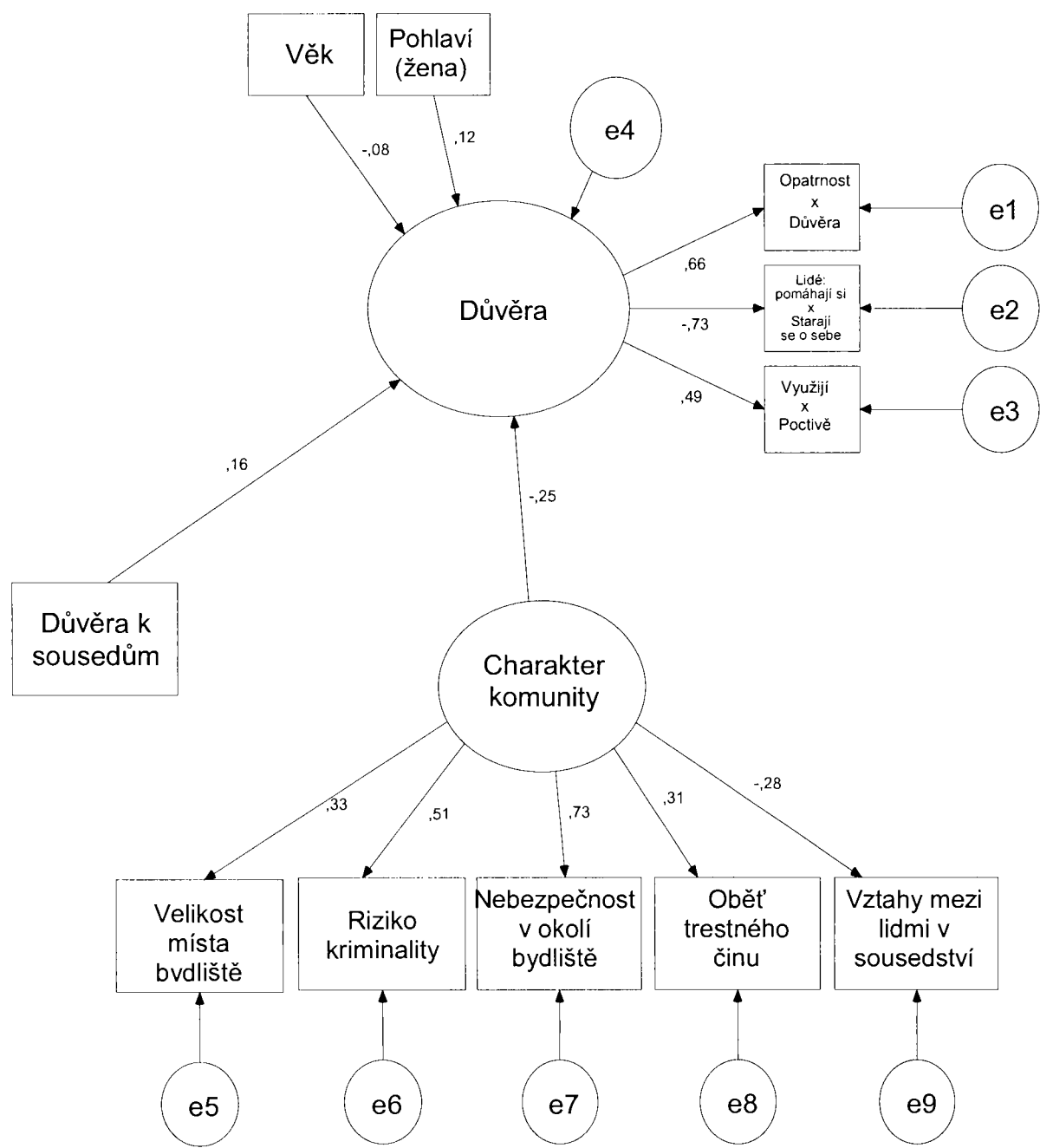
3.3.6. Komunitní teorie

Komunitní teorie předpokládá, že pro vznik důvěry k druhým lidem je na jedné straně podstatná velikost sídelní jednotky a na druhé spokojenost a bezpečnost v komunitě. Odhady parametrů odpovídajícího strukturního modelu uvádí obrázek 3.2.6. Vlastnosti místa bydliště v něm zastupuje latentní proměnná „Charakteristika komunity“ (Beta -0,25). Do této dimenze přispívají vedle velikosti lokality (0,33) zejména charakteristiky spojené s kriminalitou v okolí bydliště. Na jedné straně tak k důvěře přispívá pozitivní ohodnocení vztahů mezi lidmi v sousedství (lidé mají k sobě blízko vs. nedůvěřují si a nezajímají se o sebe) (-0,28), na druhé straně ji snižuje viktimizace – zda se respondent stal obětí trestného činu (0,31). Výrazně nejsilněji důvěru snižuje skrze latentní proměnnou „Charakteristika komunity“ kriminalita v daném prostředí: vnímaná (ne)bezpečnost v okolí bydliště (0,73) a pravděpodobnost rizika kriminality ve čtvrti, kde respondent bydlí (index zahrnující různá rizika od vykradení auta až po fyzický útok) (0,51). Můžeme usuzovat na to, že důvěru nejvíce destruuje „špatné okolí“ v místní komunitě. V modelu se také zhodnocuje přímo měřený pozitivní vliv důvěry vůči sousedům (0,16).

Dodejme, že ve dvourozměrné souvislosti se důvěra podle velikosti místa bydliště v podstatě neliší. Průběh průměrných hodnot ukazuje na to, že jejich vzájemný vztah je nelineární: s nejmenší důvěrou se lze setkat v malých sídelních jednotkách do tisíce obyvatel a ve velkých městech a Praze. Nejvíce důvěřují druhým lidé z malých a středních měst. Nelze tedy tvrdit, že v rámci tradičnějších komunit, jakými jsou vesnice, panuje atmosféra, která vede k větší důvěře, než ve více individualizovaném a atomizovaném prostředí města. Dlužno dodat, že vztah mezi velikostí bydliště a sociální důvěrou v jiných výzkumech prokázán nebyl (např. Soudržnost 2006).¹⁶⁹ Strukturní model však v latentní proměnné bere v potaz vzájemnou interakci velikosti místa bydliště a uvedené indikátory kriminality: důvěra je nižší ve velkých městech, kde se lidé zároveň více obávají kriminality ve čtvrtích, kde bydlí.

¹⁶⁹ K podobným závěrům dochází analýza dat z výzkumu CVVM Naše společnost 2005 [Sedláčková 2006].

Obrázek III.2.6. Model 6. Komunitní teorie



Chi-square: 371,129 (43 df) $p = .000$
GFI = .964, AGFI = .944, RMSEA = .067

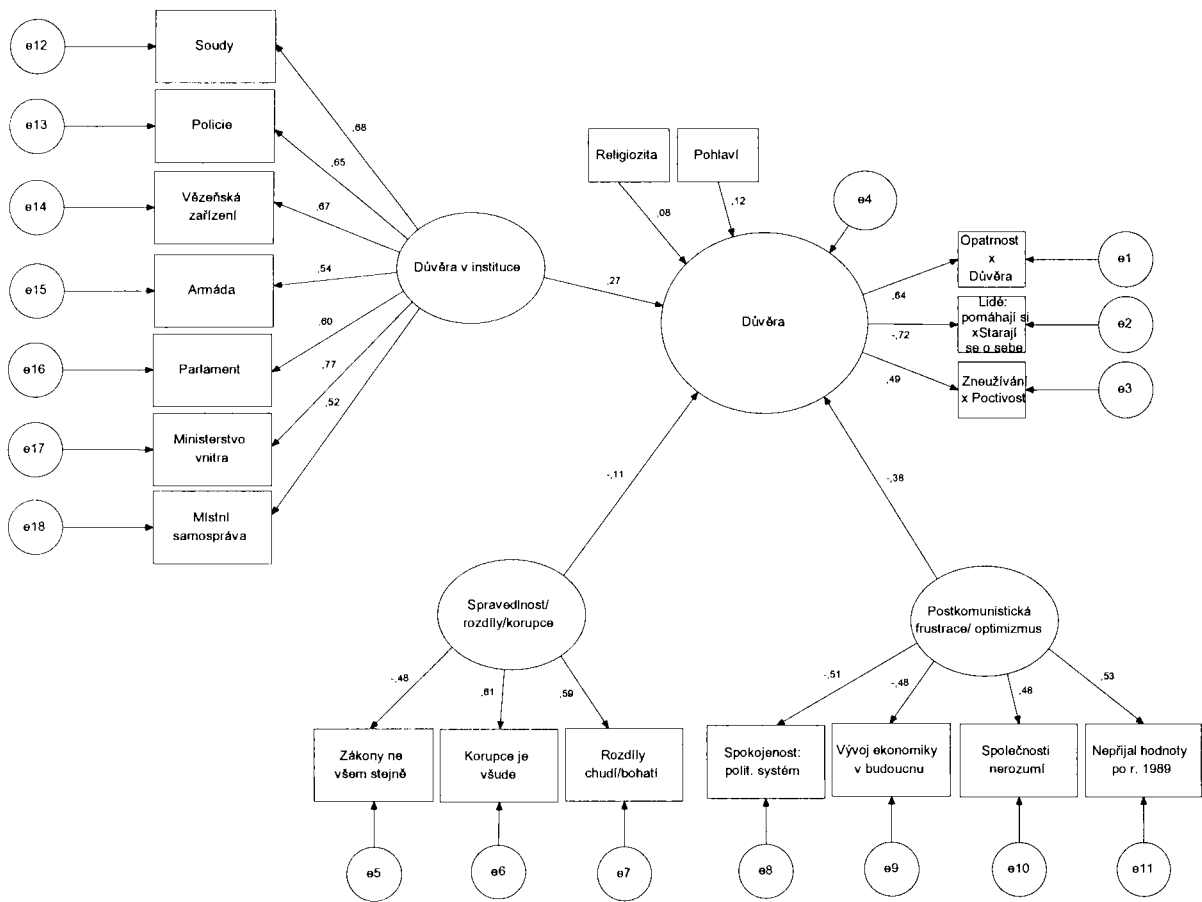
Zdroj: Aktér 2005, věk 20+.

3.3.7. Společenská teorie: obecná rovina a postkomunistická frustrace

Podle čtvrté, společenské teorie je důvěra v druhé lidi ovlivněna charakterem celé společnosti, tedy faktory, jako jsou např. důvěryhodnost ekonomických a politických institucí, míra politické svobody či politické štěpení a skupinové konflikty. Náš model uvažuje dvě roviny vlivu celospolečenského klimatu na důvěru, tak jak jej zachytilo dotazníkové šetření Aktér 2005 v názorech respondentů: obecnou v modelu zastoupenou důvěrou ve státní instituce spolu s latentní dimenzí hodnocení práva a spravedlnosti a rovinu, kterou jsme nazvali „Postkomunistická frustrace/ optimizmus“. Latentní proměnná, která ji měří, v sobě zahrnuje optimizmus reprezentující spokojenost s politickým systémem (Beta -0,51) a pozitivní hodnocení výkonnosti ekonomiky v následujících deseti letech (-0,48), ale také souhlas s výroky „dnešní společnosti moc nerozumím“ (0,48), „nepřijal jsem hodnoty nové společnosti po roce 1989“ (0,53), které představují uvedený fenomén deziluze z vývoje nového politického systému. V podstatě však můžeme přiřadit také dimenzi hodnocení spravedlnosti, sociálních rozdílů a korupce.

Regresní koeficienty ukazují, jednak že celkově teorie celospolečenských determinant poskytuje silnou explanaci generalizované důvěry, jednak že právě srovnání s minulým režimem, určitá nostalgie po jistotách, které poskytoval, sociální důvěru masivně oslabují (připomeňme, že v tomto modelu se neuplatňuje vliv věku, ke kterému se tato hodnocení silně vážou) (-0,38). Patrná je také vedle pozitivního vlivu optimistického hodnocení vývoje ekonomiky do budoucna silná souvislost mezi generalizovanou důvěrou v druhé lidi a důvěrou v instituce (0,27), vztah, který má oboustrannou platnost a který byl podrobněji pojednán v předchozí kapitole.

Obrázek III.2.7. Model 7. Společenská teorie



Chi-square: 788,454 (149 df) p= .000
GFI= .950, AGFI= .936, RMSEA= .053

Zdroj: Aktér 2005, věk 20+.

3.3.8. Finální model determinant sociální důvěry

Zhodnotit platnost teoretických modelů navzájem je nesnadné. Počet parametrů zahrnutých v jednotlivých modelech je totiž v podstatě arbitrární. Indexy dobré shody modelu s daty založené na teorii informace (BIC, AIC) dílčích modelů jsou uvedeny v tabulce P.III.3.2. v příloze. Tyto indexy ale penalizují modely s větším počtem parametrů, a proto by upřednostňovaly jednoduché modely s minimem proměnných, tudíž nejefektivnějším modelem by podle tohoto kritéria byl model založený na úspěchu a blahobytu a model osobnostních charakteristik. Pro adekvátnější posouzení velikosti efektů byl navržen finální model, v němž jsou jednotlivé teorie reprezentovány latentními dimenzemi souběžně.

Cílem finálního modelu je posoudit efekty postulované jednotlivými teoriemi navzájem a zároveň tak nalézt nejvhodnější komplexní explanační model determinant důvěry v českém společenosti. Přecházíme tedy od konfirmačního přístupu k exploračnímu. Pomocí postupných modifikací vytváříme model, který nejlépe popisuje data. V prvním kroku do modelu vstoupily jako zástupci jednotlivých hypotéz pouze ty latentní proměnné, které v předchozích dílčích modelech vykazovaly signifikantní vliv. V druhém kroku z něj byly vyřazeny všechny znaky, které nesplňovaly kritérium věcné a statistické významnosti. Jak naznačují relevantní statistiky vhodnosti, celkově model vykazuje uspokojivou shodu s daty (Chi-sq/df, GFI uvedené v obrázku III.2.8.).

Ukázalo se, že finální model neobsahuje vlivy postulované komunitní teorií, teorií občanské participace ani teorií blahobytu (finanční zajištěnost). Hodnoty koeficientů strukturního modelu ukazují, že v české společnosti, uvažujeme-li vlivy ve výzkumu sledované, je důvěra v druhé utvářena na jedné straně důvěrou v instituce (0,28) spolu s osobnostními charakteristikami jedince (hodnoty při výchově dětí, konformita, flexibilita) (0,25). Na straně druhé sociální důvěru snižují postoje, názory a hodnocení zahrnuté ve faktoru, který jsme nazvali postkomunistická frustrace/optimizmus (-0,28), spolu s negativním hodnocením spravedlnosti, sociálních rozdílů a korupce (-0,11) a sociální izolací (pocit nesoudržnosti s rodinou, nesnáze při hledání přátel v místě bydliště a pocit osamění) (-0,21).

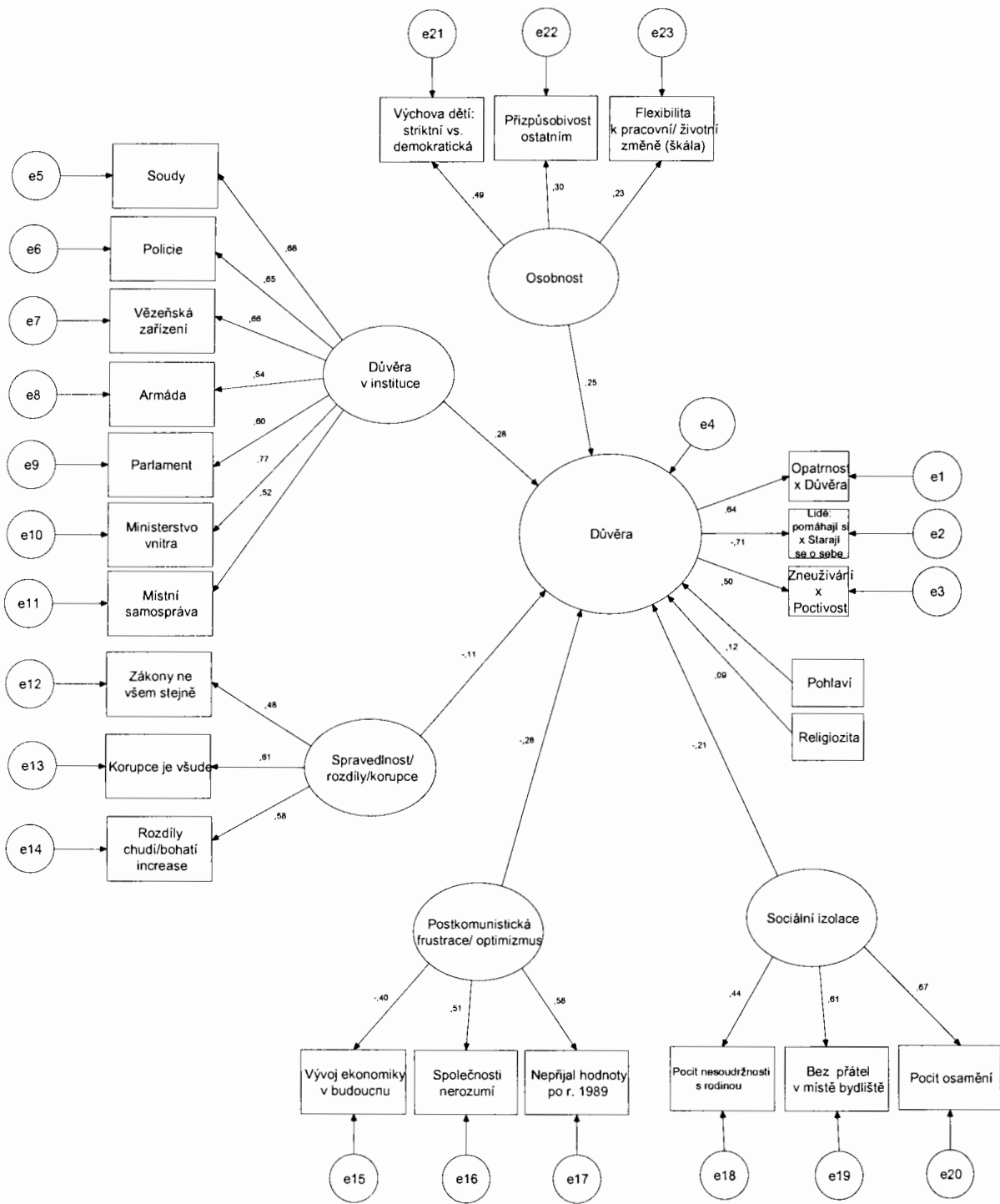
Celkově lze tedy konstatovat platnost dvou hlavních okruhů determinant generalizované důvěry v českém prostředí. První okruh se váže na osobnost jedince – psychologické rysy a hodnotové orientace, kdy důvěra vzrůstá s flexibilitou v práci i životě, schopností přizpůsobit se ostatním a preferencí demokratické výchovy dětí. Klesá naopak, když se jedinec cítí sociálně izolovaný (osamělost, nezačlenění do rodiny a komunity). Dimenze sociální izolace byla sice Newtonem a Delhayem [2003], jejichž konceptualizace jsme vycházeli, proponována jako součást explanace teorií sociálních sítí, podle našeho názoru je však adekvátnější ji považovat za prvek osobnostních charakteristik. Domníváme se, že se jedná spíše o pocity jedince a nikoliv o strukturně vyjádřené parametry egocentrické sociální sítě (jako by tomu bylo např. v případě měření pomocí generátoru počtu/jmen/pozic přátel [viz Šafr 2008; Šafr, Häuberer 2008]). Dodejme, že druhá latentní dimenze sociálních sítí, která má k zachycení míry společenskosti jedince přeci jenom blíže, neboť měří navštěvování kulturních akcí a sledování TV jako negativně indikovanou sociabilitu, se ve finálním modelu neuplatnila. Efekt sociálních sítí na generalizovanou důvěru je jak z hlediska velikosti, tak různorodosti v českém prostředí minimální [ibid.].

V druhém okruhu důvěru posiluje kladné hodnocení politického systému a jeho výkonnost skrze důvěru ve státní instituce¹⁷⁰ spolu s optimismem při hodnocení budoucího

¹⁷⁰ Podrobněji jsme se souvislostí důvěry s konceptem politické efektivity/odcizení zabývali v předchozí kapitole.

vývoje ekonomiky. Na druhé straně je důvěra oslabována specifickou zkušeností / hodnocením vývoje po roce 1989. To se v modelu projevilo nejen velmi silným negativním vlivem pocitů odrážejících zklamání z vývoje po roce 1989, ale lze sem přiřadit i nepříznivé srovnání situace v oblasti rovnosti před zákonem, rozdílů mezi bohatými a chudými a míry korupce a úplatků v porovnání s vyspělými zeměmi.

Obrázek III.2.8. Model 8. Finální model determinant sociální důvěry



Chi-square: 1351,725 (247 df) p = .000
GFI = .929, AGFI = .913, RMSEA = .054

Zdroj: Aktér 2005, věk 20+

3.4. Shrnutí a diskuse: sociální důvěra a její prameny v české společnosti

Cílem této kapitoly bylo komplexním způsobem posoudit platnost teorií determinant sociální důvěry, dle váhy jednotlivých příčin vysvětlujících vznik důvěry v druhé lidi. Jak v rovině individuální, tak sociální. Zde je třeba podotknout, že uvažovat jednoznačný kauzální směr od jednotlivých determinant směrem k sociální důvěře v žádném případě nelze. Nejenže časová souslednost není vždy zřejmá (jako je tomu v případě životních hodnot, mezi něž koneckonců důvěra v druhé lidi patří), ale nelze ani posoudit komplexní souvislosti a vliv dalších charakteristik, které model nezahrnoval. Jako příklad můžeme uvést osobnostní rys extroverze, která ovlivňuje důvěru přímo, ale i nepřímo skrze zkušenost zprostředkovanou větší sociální sítí.

V analýze jsme pomocí strukturních modelů posuzovali explanační sílu šesti teorií nejprve samostatně a poté souběžně ve finálním modelu. Co přinesly výsledky tohoto finálního modelu? Co se týče teorie sociálních sítí, komunit, občanské participace a teorie blahobytu, nezdá se, že by nabízely přesvědčivý model, který by umožnil vysvětlit příčiny vzniku a souvislosti generalizované důvěry v českém prostředí.

S vědomím toho, že se jedná o zjednodušený model a data podléhající určitým limitům, ale můžeme říci, že sociální důvěra je v naší společnosti ovlivněna dvěma hlavními okruhy determinant. V prvním okruhu je pro důvěru určující osobnost jedince, tedy psychologické rysy a hodnotové orientace, z nichž ji podporuje zejména flexibilita, přizpůsobivost a liberálnost ve výchově. Oproti tomu sociální izolace (osamělost, nezačlenění do rodiny a komunity) důvěru oslabuje. V druhém významovém okruhu s důvěrou souvisí pozitivní hodnocení politického systému a optimistické vidění budoucího ekonomického vývoje. Jestliže vzájemný vztah mezi sociální důvěrou a důvěrou ve státní instituce je pozitivní, jako důvěru oslabující se naopak ukázala deziluze z vývoje po roce 1989 a negativní hodnocení současné situace ve společnosti (nespravedlnost, velké sociální rozdíly, korupce). Toto zjištění tak v zásadě odpovídá závěrům z komparativních analýz evropských zemí Delheye a Newtona [2003], podle nichž teorie založené na kolektivní zkušenosti odpovídají lépe společnostem s nízkou mírou důvěry, mezi něž patří většina postkomunistických zemí, a tedy i Česká republika. Tyto země jsou stále ještě zatíženy komunistickým dědictvím, které se promítá do institucí, pravidel a symbolů, jakož i do myslí sociálních aktérů [Sztompka 1999]. Mishler a Rose [2001] zase poukazují na radikalitu celospolečenské změny a transformační nejistotu, v jejímž důsledku dominují společenské podmínky individuálním. Ukazuje se, že i po dvaceti letech od pádu železné opony u nemalé části české populace stále přetrvávají sociálně psychologické kořeny nedůvěry k druhým lidem. Jejich původ lze připisovat období občanské pasivity, absenci zkušenosti s výraznými odlišnostmi v sociální síti či nedostatku sebedůvěry i víry v vzájemnou kooperaci občanů ve veřejném prostoru.

Závěr

Jedním ze způsobů jak ohodnotit úroveň demokratizace určité země je pohlédnout na ni z perspektivy důvěry. Cílem naší práce bylo teoreticky zmapovat tematiku důvěry a demokracie a na základě těchto teoretických poznatků analyzovat vztahy různých úrovní důvěry v demokratickém systému v české společnosti. Základní tematické okruhy položených otázek byly: role důvěry v procesu utváření demokracie, vztah sociální a institucionální důvěry k legitimitě demokratického režimu, vztah mezi důvěrou v druhé lidi a důvěrou v politické instituce, souvislost sociální důvěry a občanské participace, provázanost důvěry se sociální strukturou, souvislost a determinanty generalizované důvěry.

Dříve než jsme přistoupili k samotnému tématu důvěry a demokracie, věnovali jsme se v první části práce představení konceptu důvěry a s ním úzce spjatého pojmu sociálního kapitálu. Shrnuli jsme dosavadní vývoj těchto konceptů a ukázali jsme, že uvažování o důvěře má v sociologii svou tradici, přestože explicitní teorie důvěry se objevují až v druhé polovině 20. století. Z těchto teorií jsme se zaměřili zejména na ty, které přestože o důvěře pojednávají v širším kontextu, teoretizují i její vztah k demokracii (Luhmann, Giddens, Fukuyama, Seligman, Sztompka). Dále jsme se pokusili teoreticky vymezit důvěru pomocí existujících definic. Na jejich základě docházíme k typickým charakteristikám důvěry, za které považujeme: podstoupení rizikového jednání, utvoření očekávání vůči jednání druhých a pouze omezené možnosti jejich jednání předvídat. Na základě srovnání klasifikace důvěry různých autorů docházíme k závěru, že jako zásadní se jeví rozdělení na důvěru interpersonální a systémovou či institucionální, které se zároveň ukazuje jako klíčové pro zkoumání vztahu důvěry a demokracie. Dále jsme ukázali, že i když má důvěra v sociologickém uvažování již dlouhou samostatnou tradici a některé teorie důvěru pojímají v mnohem širším kontextu, je dnes často zkoumána jako složka sociálního kapitálu. V první části jsme proto také pojednali koncept sociálního kapitálu, který se stal v současnosti pravděpodobně nejúspěšnějším exportem sociologického pojmu do ostatních vědních oblastí. Naši pozornost jsme přitom zaměřili především na paradigma tzv. kolektivního sociálního kapitálu (Putnam, Halpern, Fukuyama) zabývajícího se námi zvoleným tématem důvěry a demokracie, kterému je věnovaná druhá část práce.

Cílem druhé části práce bylo zmapovat vztah důvěry a demokracie. Nejprve jsme vymezili koncept demokracie a její konsolidace a představili argumenty dvou názorových škol – kulturalistů a institucionalistů. Pro uvažování o roli důvěry v demokratickém systému jsme definovali tři základní kanály jejich vztahu: legitimita, sociální důvěra a důvěra v instituce. Legitimitu, tedy jakousi systémovou důvěru v oprávněnost režimu, považujeme za základní podmínku existence demokratického systému. Na základě teorií jsme vedli diskuzi do jaké míry, a zda vůbec, je legitimita ovlivněna sociální a institucionální důvěrou. Zaměřili jsme se zejména na pozici kulturalistů, podle nichž jak institucionální, tak sociální důvěra zvyšuje podporu legitimacy režimu. Kulturní proud dále tvrdí, že sociální důvěra je významně spojena s občanskou participací, případně, že z ní přímo pramení. V této souvislosti jsme diskutovali argumenty hlavního představitele tohoto proudu Roberta Putnama v konfrontaci jak s alternativními (Kaase), tak přímo protichůdnými názory (Stolle). Jak jsme uvedli, vedle legitimacy tvoří další pilíř demokratického systému důvěra občanů k demokratickým institucím a třetí pilíř, který se vztahuje k rovině interpersonálních vztahů, tvoří důvěra mezi lidmi. Pro pochopení systému těchto vztahů jsme diskutovali protichůdné argumenty zejména kulturalistického a institucionálního proudu, lišící se v názoru na existenci či neexistenci vztahu mezi dvěma uvedenými typy důvěr. V závěru druhé části jsme

ještě podrobněji probrali doménu sociální důvěry a teorie jejích možných determinant, jak individuálních, tak sociálních. Tyto teoretické poznatky pro nás byly základem k analýze vztahů důvěry a demokratické v třetí empirické části.

Analytická část měla za úkol ověřit vybrané okruhy vztahu důvěry a demokracie v empirické rovině na datech z výzkumů v České republice. Zaměřili jsme se zejména na oblast determinantů sociální důvěry a dále na její souvislosti s důvěrou v instituce, občanskou angažovaností a legitimitou demokratického režimu. Cílem analýzy kořenů důvěry bylo komplexním způsobem posoudit platnost teorií determinant sociální důvěry dle váhy jednotlivých příčin vysvětlujících vznik důvěry v druhé lodi. V českém prostředí nebyly prokázány souvislosti generalizované důvěry se sociálními sítěmi, komunitním životem, ukazateli úspěchu či blahobytu (zde jistou souvislost nalézt lze v případě socioekonomického statusu) ani občanskou participací. Analýza ale ukázala, že sociální důvěra je v naší společnosti ovlivněna dvěma hlavními okruhy determinant. Za prvé se jedná osobnost jedince, tedy psychologické rysy a hodnotové orientace, z nichž důvěru podporuje zejména flexibilita, přizpůsobivost a liberálnost ve výchově, oproti tomu sociální izolace důvěru oslabuje. V druhém významovém okruhu s důvěrou souvisí pozitivní hodnocení politického systému a optimistické vidění budoucího ekonomického vývoje. Jestliže vzájemný vztah mezi sociální důvěrou a důvěrou ve státní instituce je pozitivní, jako důvěru oslabující se naopak ukázala deziluze z vývoje po roce 1989 a negativní hodnocení současné situace ve společnosti. Toto zjištění lze vysvětlit stále přítomnou zatížeností komunistickým dědictvím nedůvěry, které se promítá jak do institucí, tak do hodnot a vnímání lidí. K tomu se může přidávat i faktor celospolečenské transformace, spojené se nejistotou a riziky. Ukazuje se, že i po dvaceti letech od pádu železné opony u nemalé části české populace stále přetrvávají sociálně psychologické kořeny nedůvěry k druhým lidem. Jejich původ lze připisovat období občanské pasivity, absenci zkušenosti s výraznými odlišnostmi v sociální síti či nedostatku sebedůvěry i víry v vzájemnou kooperaci občanů ve veřejném prostoru.

Druhá analýza, při které jsme vycházeli z kulturních teorií, zkoumala vztah sociální důvěry k občanské participaci, důvěře v instituce, pocitu politického odcizení, spokojenosti s politickou situací a k hodnocením legitimacy demokracie. Přinesli jsme empirický důkaz, že sociální důvěra a důvěra v instituce jsou vzájemně závislými fenomény, a to i v prostředí české společnosti jako společnosti postkomunistické, u nichž tento vztah nebývá potvrzen. To může znamenat pozitivní signál propojování dvou důležitých součástí demokratického systému - sociální důvěry jako oblasti sociálních vztahů a důvěry v instituce jako oblasti politiky. Z hlediska tématu této práce byl pak podstatný zejména prokázaný pozitivní vztah mezi důvěrou a legitimitou demokratického systému. K hodnocení demokratického režimu jako legitimního přispívá sice zejména důvěra ve státní instituce, ale překvapivé je, že se prosazuje i vliv sociální důvěry. Prokázání tohoto vlivu nám dovoluje konstatovat, že sociální důvěra hraje v demokratickém systému roli nejen na úrovni interpersonálních vztahů, ale že přispívá i k samotné legitimitě demokracie.

Seznam literatury

- Allport, G. W. 1961. *Pattern and Growth in Personality*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Almond, G. A., S. Verba, 1963. *The Civic Culture*. Princeton: Princeton University Press.
- Anderson, B. 1983. *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. London: Verso
- Anderson, R. D. jr, M. Steven Fish, S.E. Hanson, P.G. Roeder. 2001. *Post-communism and the Theory of Democracy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Balch, M., D. MacFadden. 1974. *Essays on economic behavior under uncertainty*. (Contributions to economic analysis, 88) Oxford : North-Holland Pub. Company.
- Banfield, E. C. 1958. *The Moral Basis of Backward Society*. Glencoe: Free Press.
- Barber, B. 1983. *The Logic and of Limits of Trust*. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press.
- Barnard, Ch. I. 1938. *The Functions of the Executive*. Cambridge MA: Cambridge University Press.
- Barry, B. 1978. *Sociologists, Economists, and Democracy*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bayer, I. 2005. „Sociální soudržnost z pohledu německé sociologie.“ Pp. 36-49 in J. Musil et al. Pojetí sociální soudržnosti v soudobé sociologii a politologii. *Studie CESES-Teoretik* 9/2004. Praha: CESES.
- Bayer, I., M. Sedláčková, J. Šafr. 2005. „Sociální koheze. Teorie, empirické přístupy, projekty a používaná data.“ *SDA Info* 7 (2): 2-6.
- Beck, U., Giddens, A., Lash, S. 1994. *Reflexive Modernization*. Cambridge: Polity Press.
- Becker, G. S. 1997. *Teorie preferencí*. Praha: Grada Publishing a Liberální institut.
- Bellah, R., R. Madsen, W. M. Sullivan, S. M. Tipton 1985. *Habits of the Heart Individualism and Commitment in American Life*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Bernoux, P., J.-M. Servet. 1997. *La construction sociale de la confiance*. Association d'économie financière. Montchrestien.
- Blau, P. M. 1964. *Exchange and Power in Social Life*. New York: John Wiley.
- Bourdieu, P. 1977. *Outline of a Theory of Practice*. New York: Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. 1980. „Le capital social: notes provisoires.“ *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* 31: 2-3.
- Bourdieu, P. 1984. *Distinction: a social critique of the judgement of taste*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Bourdieu, P. 1986. „The forms of capital.“ Pp. 241-58 in J. G. Richardson (ed.). *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood.
- Bourdieu, P., J.-C. Passeron. 1977. *Reproduction in Education, Society and Culture*. Beverly Hills, Calif.: Sage Publications.
- Bourdieu, P., L. J. D. Wacquant. 1992. *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago and London: The University of Chicago Press.

-
- Braithwaite, J. 1998. „*Institutionalizing Distrust, Enculturating Trust*.“ Pp. 343-375 in V. Braithwaite, M. Levi (eds.). *Trust and Governance*. New York: Russel Sage Foundation.
- Braithwaite, V., M. Levi (eds.) 1998. *Trust and Governance*. New York: Russel Sage Foundation.
- Brehm, J., W. Rahn, 1997. “Individual-level evidence for the causes and consequences of social capital”. *American Journal of Political Science* 41(3): 999-1023.
- Brokl, L. a kol. 1997. *Reprezentace zájmů v politickém systému České republiky*. Praha: SLON.
- Burt, R. S. 1982. *Toward a Structural Theory of Action*. New York: Academic Press.
- Bušítková, L. 1999a. „Analýza sociálních sítí.“ *Sociologický časopis* 35 (2): 193-206.
- Bušítková, L. 1999b. Známosti osobností lokální politiky. *Working Papers* 99: 3. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Citrin, J. 1974. „Comment: The Political Relevance of Trust in Government.” *American Political Science Review* 68 (3): 973-988.
- Coleman, J. 1988. „Social Capital in the Creation of Human Capital.“ *American Journal of Sociology* 94: S95-S120.
- Coleman, J. C. 1990. *Foundations of Social Theory*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Dahl, R. 1989. *Democracy and its Critics*. New Haven: Yale University Press.
- Dalton, R. J. 1988. *Citizen Politics in Western Democracies*. Chatham, NJ: Chatham House.
- Dalton, R. J. 1996. *Citizen politics: Public opinion and political parties in advanced Western democracies*. Chatham. NJ: Chatham House.
- Dalton, R. J. 1998. „Political Support in Advanced Industrial Democracies.“ Pp. 57-77 in P. Norris (ed.). *Critical Citizens: Global Support for Democratic Governance*. Oxford: Oxford University Press.
- Dasgupta, P. 1988. „Trust as Comodity.“ Pp. 49-71 in D. Gambetta (ed.). *Trust: Making and Breaking cooperative relations*. Oxford: Basil Blackwell.
- Daunton M. 1998. „Trusting Leviathan: British Fiscal Administration from the Napoleonic Wars to the Second World War.“ Pp. 102-134 in V. Braithwaite, M. Levi (eds.). *Trust and Governance*. Russell Sage Foundation.
- Delhey, J., K. Newton. 2003. “Who Trusts? The origins of social trust in seven societies.” *European Societies*, 5(2): 93-137.
- Delhey, J., K. Newton. 2005. „Predicting Cross-National Levels of Social Trust: Global Pattern or Nordic Exceptionalism?” *European Sociological Review*, 21(4): 311-327.
- Deth, J. W. van 2003. „Measuring Social Capital: Orthodoxies and Continuing Controversies“. *International Journal of Social Research Metodology* 6 (1): 79-92.
- Devaux, S. 2005. *Engagements associatifs et postcommunisme - Le cas de la République tchèque*. Paris: Belin (Collection Europes Centrales).
- Diamond, L. 1999. *Developing democracy: Toward consolidation*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- DiMaggio, P. 1979. „On Pierre Bourdieu.“ *The American Journal of Sociology* 84 (6): 1460-1474.
-

-
- Dogan, M. 1997. „Erosion of Confidence in Advanced Democracies.” *Studies in Comparative International Development* 32 (3): 3-29.
- Dogan, M. 1998. „Legitimita režimů a důvěra v instituce: od klasické typologie k novým skutečnostem.” *Politologická revue* 2: 111-127.
- Dogan, M. 2002. „Dissatisfaction and mistrust in West European democracies.” *European Review* 10: 91-114.
- Dogan, M., J. Higley (eds.). 1998. *Elites, crises and the origins of regimes*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- Donohue, W. A. 1990. *The New Freedom: Individualism and Collectivism in the Social Lives of Americans*. New Yersay: Transaction.
- Dumouchel, P. 2005. „Trust as an action.” *European Journal of Sociology* 46(3): 417-428.
- Dunn, J. 1984. *Locke*. Oxford: Oxford University Press.
- Dunn, J. 1988. „Trust and Political Agency.” Pp. 73-93 in D. Gambetta (ed.). *Trust: Making and Breaking Cooperative relations*. Oxford: Basil.
- Dunn, J. 2004. „The Aftermath of Communism and the Vicissitude of Public Trust.” Pp. 195-209 in I. Marková (ed.). *Trust and Democratic Transition in Post-Communist Europe*. Oxford: Oxford University Press (The British Academy).
- Durkheim, E. 1902. *De la division du travail social* (2. edition) Paris: Alcan.
- Durlauf, S. N., Fafchamps. 2004. „Social Capital.” NBER Working Paper No. 10485, Issued in May 2004. Cambridge, Massachusetts: National Bureau of Economic Research. Dostupné z: <<http://www.nber.org/papers/w10485>>
- Easton, D. 1965. *A Systems of Analysis of Political Life*. New York. Wiley.
- Eckstein, H. 1966. *Division and Cohesion in Democracy: A Study of Norway*. Princeton: Princeton University Press.
- Eckstein, H. 1988. „A Culturalist Tudory of Political Change.” *American Political Science Review* 82: 789-804.
- Edwards, B., M. W. Foley. 1998. „Civil Society and the Social Capital Beyond Putnam”. *American Behavioral Scientist* 42(1): 124-139.
- Edwards, B., M. W. Foley. 2001. „Much ado about social capital.” *Contemporary Sociology* 30 (3): 227-230.
- Einsensadt, S. N., Roniger, L. 1984. *Patrons, Clients, and Friends*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eliasoph, N. 1998. *Avoiding politics. How Americans produce apathy in everyday life*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Elster, J. 1989. *The Cement of Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Encyklopedia Britannica. <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/50020/James-Mark-Baldwin>
- Erikson, E.H. 1950. *Childhood and Society*. New York: Norton.
- Etzioni, A. 1968. *The Active Society*. New York: The Free Press.
- Etzioni, A. 1991. „The Community in an Age of individualism: An Interview with Amitai Etzioni.” *The Futurist* May-June 35-39.
- Field, J. 2003. *Social Capital*. London / New York: Routledge.
- Fine, B. 2001. *Social Capital versus Social Theory. Political economy and social science at the turn of the millennium*. London and New York: Routledge.
- Frič, P. 2000. *Neziskové organizace a ovlivňování veřejné politiky*. Praha: Agnes.
- [Nonprofit Organisations and Influencing Public Policy].
-

-
- Frič, P. 2006. *Světélle a stinné stránky neformálních sítí v postkomunistické společnosti*. Rukopis. Praha: CESES UK FSV.
- Frič, P. 2003. „Vývoj občanského sektoru.“ Pp. 89-93 in kolektiv autorů pod vedením M. Potůčka. *Zpráva o lidském rozvoji: Česká republika 2003. Odkud přicházíme, co jsme, kam jdeme?* Praha: MJF.
- Fukuyama, F. 1995. *Trust: The Social Virtues and The Creation of Prosperity*. New York: Free Press Paperbacks.
- Fukuyama, F. 1999. „Social Capital and Civil Society.“ *Paper prepared for IMF Conference on Second Generation Reforms*. October 1, 1999, Washington DC. Dostupné z: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/seminar/1999/reforms/fukuyama.htm>.
- Gabriel, R. 2000. „Komparace postkomunistických států z hlediska důvěry v mocenské instituce“. *SDA Info* 2000/1. Praha: SOÚ AV ČR.
- Gambetta, D. (ed.) 1988. *Trust: Making and Breaking Cooperative relations*. Oxford: Basil.
- Gamson, W. 1968. *Power and Discontent*. Homewood: Dorsey Press.
- Garfinkel, H. 1963. A conception of, and experiments with ‚trust‘ as a condition of stable, concerted actions. Pp. 187-238 in Harvey, O. J. (ed.), *Motivation and Social Interaction*. New York: The Donald Press Co.
- Giddens, A. 1990. *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. 1991. *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. 1992. *The Transformation of Intimacy*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. 1998. *Důsledky modernity*. Praha: SLON.
- Glaeser, D., D. Laibson, B. Sacerdote. 2002. „The Economic Approach to Social Capital.“ *Economic Journal* 112 (483): 437-58.
- Granovetter, M. S. 1973. „The Strength of Weak Ties.“ *American Journal of Sociology* 78 (6): 1360-1380.
- Grix, J. 2001. „Social Capital as a Concept in the Social Sciences: The Current State of the Debate.“ *Democratization* 8 (3): 189-210.
- Grootaert, Ch., D. Narayan, V. Nyhan Jones, M. Woolcock. 2004. Measuring social capital: an integrated questionnaire. *World Bank working paper* No. 18, Washington, D.C.: World Bank.
- Gundelach, P., L. Torpe. 1997. „Voluntary associations: new type of involvement and democracy.“ *ECPR Joint Sessions of Workshops*. Oslo.
- Halfpenny, P. 2000. „Trust, charity and civil society.“ Pp. 132-150 in F. Tonkiss, A. Passey, N. Fenton, L.C. Hems. *Trust and Civil Society*. Palgrave Macmillan.
- Hall, P. H. 1999. „Social capital in Britain.“ *British Journal of Political Science* 29 (3): 417-462.
- Halpern, D. 2005. *Social Capital*. Cambridge UK and Malden MA: Polity Press.
- Hamplová, D. 2000. Náboženství a nadpřirozeno ve společnosti. *Sociological Papers* 00:3 SOÚ AV ČR.
- Hankiss, E. 1990. *East European Alternatives*. Oxford: Clarendon Press.

-
- Hanson, S. E. 2001. *Defining Democratic Consolidation*. Pp. 126-151 in R. D. jr. Anderson, M. Steven Fish, S. E. Hanson, P. G. Roeder. *Post-communism and the Theory of Democracy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Hardin, R. 1993. „The Street Level Epistemology of Trust.“ *Politics and Society* 21: 505-529.
- Hardin, R. 1998. „Trust in Government.” Pp. 9-27 in V. Braithwaite, M. Levi (eds.). *Trust and Governance*. Russell Sage Foundation..
- Hardin, R. 1999. „Do We Want to Trust in Government?“ Pp. 22-41 in M. E. Warren (ed.). *Democracy and Trust*. New York and Cambridge: Cambridge University Press.
- Herreros, F. 2004. *The problem of forming social capital: why trust? Political evolution and institutional change*. New York: Palgrave.
- Hetherington, M. J. 1998. „The Political Relevance of Political Trust”. *American Political Science Review* 92 (4): 791-808.
- Hlaváček, J. (ed). 1999. *Mikroekonomie sounáležitosti se společenstvím*. Praha: Karolinum.
- Holman, R. a kol. 1999. *Dějiny ekonomického myšlení*. Praha: Nakl. C.H. Beck.
- Hosking, G. 2004. „Forms of Solidarity in Russia and Soviet Union.“ Pp. 47-62 in I. Marková (ed.). *Trust and Democratic Transition in Post-Communist Europe*. Oxford: Oxford University Press (The British Academy).
- Huntington, S. 1991 *The Third Wave : Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman: University of Oklahoma Press.
- Huntington, S. (1996) 2001. *Střet civilizací*. Praha: Rybka Publisher.
- Huntington, S. 1993 The Clash of Civilisations? *Foreign Affairs* 72 (3): 22-50.
- Churchill, W. 1947. House of Commons. Hansard, 11.11. 1947, sloupek 206.
- Illner, M. (ed.) 1997. *Zpráva o lidském rozvoji. Česká republika 1997*. Praha: Sociologický Ústav AV ČR.
- Inglehart, R. 1990. *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. 1997a, „Postmaterialist Values and the Erosion of Institutional Authority. ” Pp. 217-236 in J. S. Nye., Jr. Zelinkow, D. Philip., D.C. King (eds.). *Why People Don't Trust Government*. Harvard University Press.
- Inglehart, R. 1997b *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. 1999. „Trust, well-being and democracy.“ Pp. 88-120 in M. E. Warren (ed.). *Democracy and Trust*. New York and Cambridge: Cambridge University Press.
- Inkeles, A., L. Diamond. 1980. „Personál Qualities as a Reflections of Level of National Development.“Pp. 73-109 in F. Andrews, F. Szalai (ed.). *Comparative Studies in the Quality of Life*. London: Sage.
- Jackman, R. W., R. A. Miller. 1998. „Social Capital and Politics.” *Annual Review of Political Science* 1: 47-73.
- Kaase, M. 1999. „Interpersonal Trust, Political Trust and Non-institutionalized Political Participation in Western Europe.“ *West European Politics* 22 (3): 1-21.
- Kabele, J. 1999. „Sebepojímání rozhodovatelů, sounáležitost a protivnictví. Sebepojímání rozhodovatelů, sounáležitost a protivnictví.“ Pp. 42-65 in J.

-
- Hlaváček (ed.). *Mikroekonomie sounáležitosti se společenstvím*. Praha: Karolinum.
- Kaelble, H. 2005. *Les chemins de la démocratie européenne*. Paris: Belin. (něm. originál 2001).
- Keller, J. 1996. „Kapitál sociální“ Pp. 475 in kolektiv autorů. *Velký sociologický slovník*. Praha: Karolinum.
- Knack, S., P. Keefer. 1997. „Does social capital have an economic payoff? A Cross-country investigation.“ *Quarterly Journal of Economics* 112: 1251-88.
- Kochanowicz, J. 2004. „Trust, Confidence, and Social Capital in Poland: A Historical Perspective.“ Pp. 63-83 in I. Marková (ed.). *Trust and Democratic Transition in Post-Communist Europe*. Oxford: Oxford University Press (The British Academy).
- Kolankiewicz, G. 1996. Social Capital and Social Change. *British Journal of Sociology* 47 (3): 427-441.
- Kornai, J., B. Rothstein, S. Rose-Ackerman (eds.). 2004. *Creating Social Trust in Post-Socialist Transition*. New York: Palgrave Macmillan.
- Kornai, J., S. Rose-Ackerman (eds.). 2004. *Building a Trustworthy State in Post-Socialist Transition*. New York: Palgrave Macmillan.
- Kudy kam – Deset let po listopadu 1989 v průzkumech STEM*. 2000. Praha: STEM.
- Ledeneva, A. 1998. *Russia's Economy of Favours: Blat, networking and informal exchange*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ledeneva, A. 2004. The Genealogy of Krugovaya Poruka: Forced Trust as a Feature of Russian Political Culture.“ Pp. 85-108 in I. Marková (ed.). *Trust and Democratic Transition in Post-Communist Europe*. Oxford: Oxford University Press (The British Academy).
- Levada, Y. 2004. „The Problem of Trust in Russian Public Opinion.“ Pp. 157-171 in I. Marková (ed.). *Trust and Democratic Transition in Post-Communist Europe*. Oxford: Oxford University Press (The British Academy).
- Levi, M. 1996. „Social and Unsocial Capital: A Review Essay of Robert Putnam's Making Democracy Work.“ *Politics and Society* 24(1): 45-55.
- Levi, M. 1998. „A State of Trust.“ Pp. 77-101 in V. Braithwaite, M. Levi (eds.). *Trust and Governance*. New York: Russell Sage Foundation.
- Lewandowski, J. 2006. *Tocqueville in the New Europe? Social Capital, Stratification, and Democratisation*. Manuscript.
- Lewis, J.D., A. Weigert. 1985. „Trust as a social reality.“ *Social Forces* 63: 967-85.
- Lin, N. 2001. *Social Capital. A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lin, N., Ensel, W.M., Vaughn, J. C. 1981a. „Social Resources and Strength of Ties: Structural Factors in Occupational Status Attainment.“ *American Sociological Review* 46 (4): 393-405.
- Lin, N., J. C. Vaughn, W. M. Ensel. 1981b. „Social Resources and Occupational Status Attainment.“ *Social Forces* 59 (4): 1163-1181.
- Linek, L. 2009 (v tisku). „Institucionální odcizení a individuální odcizení od politiky v letech 1996-2006.“ in L. Linek (ed.). *Zrazení snu? Proměny politických postojů české veřejnosti v letech 1996-2006*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).

-
- Linz, J. J., A. C. Stepan. 1996. *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore, London: The John Hopkins University Press.
- Lipset, S. M. 1981 (1960). *Political Man*. Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Lipset, S. M. 1994. „The Social Requisites of Democracy Revisited.“ *American Sociological Review* 59: 1-22.
- Lipset, S. M., M. J. Lakin. 2004. *The Democratic Century*. Oklahoma: University of Oklahoma Press (Norman).
- Lipset, S. M., W. Schneider. 1983. *The Confidence Gap: Business, Labor and Government in the Public Mind*. New York: Free Press.
- Loury, G. C. 1977. „A dynamic theory of racial income differences.“ Pp. 153-86 in P. A. Wallace, A. M. La Mond (eds.). *Women, Minorities, and Employment Discrimination*, Lexington, MA: Heath.
- Loury, G. C. 2001. *Racial Justice: The Superficial Morality Of Colour-Blindness*. Seminar on the Economics of Racism. Geneva, January 24-25, 2001. The International Council On Human Rights Policy. Dostupné z: <<http://www.ichrp.org/ac/excerpts/57.pdf>>.
- Lovell, D.W. 2001. „Trust and politics of postcommunism.“ *Communist and Post-communist Studies* 34: 27-38.
- Luhmann, N. 1979. *Trust and Power*. New York: John Wiley.
- Luhmann, N. 1984. *Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, N. 1988. „Familiarity, confidence, trust: problems and alternatives“. Pp. 104-107 in *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*, ed. by D. Gambetta. Oxford: Basil Blackwell.
- Macek, P., I. Marková. 2004. „Trust and Distrust in Old and New Democracies.“ Pp. 173-193 in I. Marková (ed.). *Trust and Democratic Transition in Post-Communist Europe*. Oxford: Oxford University Press (The British Academy).
- Machonin, P. et al. 2004. *Mechanismy sociální soudržnosti, stratifikace a role sociálního státu I a II. Výzkumný projekt VaV - ZVZ MS6-2 zadáný MPSV*. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí.
- Machonin, P., J. Musil. 1990. „Úvaha na závěr.“ *Sociologický časopis* 26 (4): 329-343.
- Machonin, P., M. Tuček a kol. 1996. *Česká společnost v transformaci*. Praha: SLON.
- Marada, R. 2005. „Růstová dilemata občanského sektoru.“ *Sociální studia* 1/2005: 147-168.
- Maravall, J. M. 1997. *Regimes, Politics and Markets*. Oxford: Oxford University Press.
- Marková, I. 2004. „Introduction Trust/Risk and Trust/Fear.“ Pp. 1-23 in I. Marková (ed.). *Trust and Democratic Transition in Post-Communist Europe*. Oxford: Oxford University Press (The British Academy).
- Matějů, P. 1993. „Determinanty ekonomického úspěchu v první fázi postkomunistické transformace. Česká republika 1989-1992.“ *Sociologický časopis* 29 (3): 341-366.
- Matějů, P., N. Lim. 1995. „Who Has Gotten Ahead After the Fall of Communism? The Case of the Czech Republic.“ *Czech Sociological Review* 3 (2): 117-136.
- Matějů, P., M. Tuček, L. Rezler. 1991. *Rodina '89. Zdroje vzdělanostních nerovností*.
• Praha: Sociologický ústav ČSAV.
-

-
- Matějů, P., Vitásková A. 2006. „Interpersonal Trust and Mutually Beneficial Exchanges: Measuring Social Capital for Comparative Analyses. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 42 (3): 493-516.
- Matějů, P., Vlachová, K. 1997. *ST 8/97 Krystalizace politického spektra a faktory působící na volební rozhodování v České republice*. SOÚ AV ČR.
- Mauss, M. (1924) 1950. „Essai sur le don.“ *Sociologie et antropologie*. Paris: PUF.
- Mayer, N. 2003. *Participation associative, politique et démocratie en France*. Communication préparée pour le colloque Capital social, organisé par Gris-Rouen/Geode-Nanterre/ Crida-Paris. Rouen, 6. 3. 2003 (version provisoire).
- Michailova, S., V. Worm. 2003. Personal Networking in Russia and China: - Blat and Guanxi. *European Management Journal* 21 (4): 509-519.
- Millara, W. L., Koshechkina, T. Y., Grødeland, A. B. 2004. „Difúzní důvěra či difúzní analýza? Specifičnost politické nedůvěry v post-komunistické Evropě.“ Pp.
- Miller, A. H. 1974. „Political Issues and Trust in Government: 1964-1970“. *American Political Science Review*, roč. 68, č. 3, str. 951-972.
- Miller, A., Listhaug, O. 1999. „Political Performance and Institutional Trust.“ Pp. 204-216 in P. Norris (ed.). *Critical Citizens: Global Support for Democratic Governance..* Oxford: Oxford University Press.
- Mishler, W. 2003. What the political consequences of trust? A Russian structural equation model. *Studies in Public Policy* 374. Glasgow: University of Strathclyde.
- Mishler, W., Rose, R. 1993. Trajectories of Fear and Hope: The Dynamics of Support for Democracy in Eastern Europe. *Studies in Public Policy* 214. Glasgow: University of Strathclyde
- Mishler, W., R. Rose. 1998. Trust in untrustworthy institutions: culture and institutional performance in post-communist societies. *Studies in Public Policy* 310 Glasgow: University of Strathclyde.
- Mishler, W., R. Rose. 1999. „Five Years After the Fall: Trajectories of Support for Democracy in Post-Communist Europe.“ Pp. 78-97 in P. Norris (ed.). *Critical Citizens*. Oxford: Oxford University Press..
- Mishler, W., Rose, R. 2001. „What are the origins of political trust? Testing Institutional and Cultural Theories in Post-Communist Societies.“ *Comparative Political Studies* 34 (1): 30-62.
- Mishler, W., R. Rose 2002. „Learning and Re-learning Regime Support: The Dynamics of Post-communist Regimes.“ *European Journal of Political Research* 41: 5-36.
- Mishler, W., R. Rose. 2003. What are the political consequences of trust? *Studies in Public Policy* 374. Glasgow: University of Strathclyde.
- Misztal, B. A. 1996. *Trust in Modern Societies*. Cambridge: Polity Press.
- Mlčoch, L. 1996. *Institucionální ekonomie*. Praha: Karolinum.
- Mlčoch, L. 1999. „Jaký model pro český kapitalismus?“ Pp. 19-26 in M. Potůček (ed.). *Česká společnost na konci tisíciletí I*. Praha: Karolinum.
- Možný, I. (1991) 1999a. *Proč tak snadno... Některé důvody sametové revoluce* Praha: SLON
-

-
- Možný, I. 1999b. „Česká rodina v době pozdní modernity“. Pp. 27-35 in M. Potůček (ed.). *Česká společnost na konci tisíciletí I*. Praha: Karolinum.
- Mucha, I. 1995. „Může se stát Georg Simmel miláčkem postmoderny?“. *AUC, Ph. et Hist.* 2/1994 – *Proměny současné sociologie*. Praha: Karolinum.
- Muller, E. N., M. A. Seligson. 1994. „Civic Culture and Democracy: The Question of Causal Relationships.“ *American Political Science Review* 88: 635-652.
- Musil, J. et al. 2004. Pojetí sociální soudržnosti v soudobé sociologii a politologii. *Studie CESES-Teoretik* 9/2004. Praha: CESES.
- Musil, J., J. Linhart. 1990. „Naše mravní krize a politický pluralismus.“ *Sociologický časopis* 26(4): 303-334.
- Newton, K. 1999a. „Social Capital and Democracy in Modern Europe.“ Pp. 3-24 in J.W van Deth, M. Maraffi, K. Newton, P. F. Whiteley (eds.). *Social Capital and Democracy in Modern Europe*. London: Routledge. (2nd ed. 2002).
- Newton, K. 1999b. „Social and Political trust in Established Democracies“. Pp. 169-187 in P. Norris (ed.). *Critical Citizens (Global Support for Democratic Governance)*. Oxford University Press.
- Newton, K. 2001. „Trust, Social Capital, Civil Society and Democracy.“ *International Political Science Review* 22 (2): 201-214. *What's Troubeling the Trilateral Countries?* Princeton: Princeton University Press.
- Newton, K., P. Norris. 2000. „Confidence in Public Institutions: faith, culture, or performance?“ Pp. 52-74 in S. Pharr, R. Putnam (eds.). *Dissaffected democracies*
- Norris, P. 1999. „Introduction: The Growth of Critical Citizen?“ Pp. 1-23 in P. Norris (ed.). *Critical Citizens: Global Support for Democratic Governance*. Oxford: Oxford University Press.
- Norris, P. 2002. „Making democracies work: social capital and civic engagement in 47 societies.“ Pp. 34-69 in Rusel papers, Civic series 3/2002 - *Social capital in democratic politics*.
- Offe, C. 1999. „How can we trust our fellow citizens?“ Pp. 42 - 87 in E. Warren (ed.). *Democracy and Trust*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Olson, M. 1965. *The logic of collective action*. Cambridge: Harvard University Press.
- Orwell, G. 1961. 1984. New York: The New American Library.
- Parsons, T. 1951. *The social system*. Glencoe. Ill: Free Press.
- Patterson, O. 1999. „Liberty Against the Democratic State: On the Historical and Contemporary Sources of American Distrust.“ Pp. 151-207 in E. Warren (ed.), *Democracy and Trust*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Paxton, P. 1999. Is Social Capital Declining in the United States? A Multiple Indicator Assessment. *The American Journal of Sociology* 105 (1): 88-127.
- Paxton, P. 2002. Social Capital and Democracy: An Interdependent Relationship. *American Sociological Review* 67 (2): 254-277.
- Pehe, J. „Krize důvěry: Vytunelovaná demokracie. Diskuse zdegenerovala do trivialit.“ *Lidové noviny* 29. 3. 1997.
- Pharr, S. J., Putnam, R. (eds.) 2000. *Dissaffected Democracies. What's Troubeling the Trilateral Countries?* Princeton: Princeton University Press.
- Portes, A. 1998. „Social capital: Its origins and applications in modern sociology.“ *Annual Review of Sociology* 24: 1-24.
-

-
- Przeworski, A. 1991. *Democracy and the Market: Political and Economic Reform in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Przeworski, A. et al. 1996. „What makes democracies endure?” *Journal of Democracy* 7(1): 39-55.
- Putnam, R. D. 1995. „Bowling Alone: America's Declining Social Capital.” *The Journal of Democracy* 6 (1): 65-78.
- Putnam, R. D. 2000. *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon&Schuster, Inc.
- Putnam, R. D. (ed). 2001b. *Gesellschaft und Gemeinsinn. Sozialkapital im internationalen Vergleich*. Gütersloh: Bertelsmann.
- Putnam, R. D. 2002. „Bowling Together.” *The American Prospect* 13 (3).
- Putnam, R. D. 2004. „Education, Diversity, Social Cohesion and ‚Social Capital‘. Note for discussion.” *Meeting of OECD Education Ministers. Raising the Quality of Learning for All*. 18-19 March 2004. Dublin.
- Putnam, R. D. 2007. „E Pluribus Unum: Diversity and Community in a Remote mining Town: Validating a Neighborhood Cohesion Scale.” *Scandinavian Political Studies* 30 (2): 137-174.
- Putnam, R. D., R. Leonardi, R. Y. Nanetti. 1993. *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Radimská, R. 2003. „Slad'ování soukromé a veřejné sféry: partnerské vztahy a pracovní uplatnění mužů a žen“. Pp. 89-101 in *Rovné příležitosti mužů a žen při slad'ování práce a rodiny?* Praha: SOÚ AV ČR.
- Raiser, M., Ch. Haerpfer, T. Nowotny, C. Wallace. 2002. „Social Capital in Transition: A First Look at the Evidence.” *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 38 (6): 693-720.
- Rakušanová, P. 2003. „Třetí sektor a občanská participace v České republice.” *Naše společnost* 2003(3-4): 31-34.
- Rakušanová, P. 2005. Civil Society and Civic Participation in the Czech Republic. *Sociologické studie/ Sociological Papers* 05: 05. Sociologický ústav AV ČR
- Rakušanová, P. 2003. „Třetí sektor a občanská participace v České republice.” *Naše společnost* 2003(3-4): 31-34.
- Rakušanová, P., B. Řeháková. 2006. *Participace, demokracie a občanství v evropském kontextu*. Sociologické studie/Sociological studies 06: 3. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Rose, R. 1992. „Escaping from Absolute Dissatisfaction: A Trial-and-Error Model of Change in Eastern Europe”. *Journal of Theoretical Politics* 4(4): 371-93.
- Rose, R. 1994. Distrust as an obstacle to civil society. *Studies in Public Policy* 226 Glasgow: University of Strathclyde.
- Rose, R. 1997. Getting real: social capital in post-communist societies. *Studies in Public Policy* 278. Glasgow: University of Strathclyde.
- Rose, R., D. Ch. Shin, 2001. „Democratization Backwards: The Problem of Third-Wave Democracies.” *British Journal of Political Science* 31(2): 331-354.
- Rose, R., Ch. Haerpfer, W. Mishler. 1997. Getting real: social capital in post-communist societies. *Studies in Public Policy* 278. Glasgow: University of Strathclyde.
- Rose, R., Mishler, W. 2001. „What are the origins of political trust? Testing Institutional and Cultural Theories in Post-Communist Societies.” *Comparative Political Studies*, 34 (1): 30-62.
-

- Rose, R., W. Mishler, Ch. Haerpfer 1998. *Democracy and its Alternatives. Understanding Post-Communist Societies*. Cambridge: Polity Press.
- Rosenberg, M. 1957. „Misanthropy and Attitudes towards International Affairs.“ *Journal of Conflict Resolution* 340-345.
- Rothstein, B. 2005. *Social Traps and the Problem of Trust*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ryšavý, D. 1999. „Důvěra. Bludný kruh či světlé zítřky?“ *Sociální studia. Sborník prací FSS MU* 4: 115-130.
- Ryšavý, D. 2001. „Obraz porevoluční/ postkomunistické „krize důvěry“ v mezinárodních surveys a výzkumu veřejného mínění“. (Image of post-revolutionary/post-Communist “crises of trust” in cross-national surveys and opinion pools). In: Sborník FF UP. Olomouc.
- Ryšavý, D. 2004. „Důvěra v přerodu.“ Pp. 214-225 in J. Kandert (ed.). *Jihomoravský venkov po socialismu*. Praha: Matfyzpress.
- Sedláček, J. 1979. *Východiska Durkheimovy sociologie*. Praha: Univerzita Karlova.
- Sedláčková, M. 2003. „Sociologická teorie důvěry Piotra Sztompky“. Pp. 73-102 in AUC, Ph. et Hist. 1/2001, *Stud. Socg. XIII –Aktér, instituce, společnost*. Praha: Karolinum.
- Sedláčková, M. 2004. „Důvěra v demokratické společnosti: Otázka vztahu interpersonální a institucionální důvěry“. (Trust in democratic society: Question of Relationship between Interpersonal and Institutional Trust). Pp. 135-150 in Kabele J. et al. (ed.) „*Rozvoj české společnosti v Evropské unii I. Sociologie-prognostika a správa*“. (příspěvky z konference pořádané UK FSV, UK FF a COŽP UK v Praze ve dnech 21. - 23. října 2004. Praha: MATFYZ Press.
- Sedláčková, M. 2005. „Sociologické koncepce důvěry ve společnosti.“ Pp. 9-30 in AUC, Ph. et Hist. 3/2002 *Studia Sociologica. XIV - Organizace, aktér a rozhodování*. Praha: Karolinum.
- Sedláčková, M. 2006. „Obecná důvěra v druhé lidi jako dimenze sociální soudržnosti.“ Pp. 149-165 in Tuček (ed.), M., I. Bayer, L. Gatnar, P. Machonin, M. Sedláčková, J. Šafr, O. Špaček. *Soudržnost společnosti z pohledu české veřejnosti*. Sociologické studie/Sociological Studies 06:12. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Sedláčková, M. Šafr, J. 2008. „Social Trust and Civic Participation in the Czech Republic“. Pp. 213-236 in J. D. Lewandowski, M. Znoj (eds.). *Trust and Transition*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Seligman, A. 1997. *The Problem of Trust*. Princeton: Princeton University Press.
- Serageldin, I., Ch. Grootaert. 1999. „Defining social capital: an integrating view.“ Pp. 40-58 in P. Dasgupta, I. Serageldin (eds.). *Social Capital: A Multifaceted Perspective*. Washington D. C.: The World Bank.
- Servet, J.-M. 2004. „Les ressorts de la confiance dans les dispositifs de microfinance.“ *Revue de l'Institut de sociologie (Université libre de Bruxelles)* 1-4: 37-58.
- Shapiro, S. 1987. „The social control of impersonal trust.“ *American Journal of Sociology* 93: 623-658.
- Schumpeter, J. Al. (1942) 1946. *Socialism, capitalism and democracy*. New York: Harper and Bros.
- Simmel, G. 1950. *The Sociology of Georg Simmel*. New York: Free Press.

-
- Simmel, G. 1978. *Philosophy of Money*. London and New York: Routledge.
- Simmel, G. 1990. *The Philosophie of Money*. Ed. By David Frisbey. London: Routledge (2. rozšířené vydání).
- Simmel, G. 1997. *Peníze v moderní kultuře a jiné eseje*. Praha: SLON.
- Singly, F. de 2003. *Les uns avec les autres*. Paris: Armand Colin.
- Singly, F. de, K. Chaland. 2001. „Quel modèle pour la vie à deux dans les sociétés modernes avancées?“. *Comprendre (Le lien familial)* 2: 283-300.
- Sirovátka, T. 1997. *Marginalizace na pracovním trhu*. Brno: Masarykova univerzita.
- Skovajsa, M. 2004. „‘Economic Culture’ as an Explanatory Tool in Transformation Research.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 40 (3): 363-378.
- Smart, A. 1993. Gifts, Bribes, and Guanxi: A Reconsideration of Bourdieu's Social Capital. *Cultural Anthropology* 8 (3): 388-408.
- Sota, B. de 2000. *Tajemství kapitálu: Proč kapitalismus vítězí na Západě a všude jinde selhává*. Praha: Lidové noviny.
- Stachová, J. 2003. „Občanská společnost.“ *Socioweb* 6/2003.
- Stachová, J. 2008. *Občanská společnost v regionech České republiky*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Stolle, D. 2001. „Getting to trust“. Pp. 118-133. In *Social Capital and Participation in Everyday Life* by Dekker, P., Uslaner, E. M. London: Routledge.
- Stolle, D., B. Rothstein. 2003. „Social Capital, Impartiality and the Welfare State: An Institutional Approach.“ Pp. 84-92 in D. Stolle, K. Hooghe (eds.). *Generating Social Capital*. New York: Palgrave Macmillan.
- Stolle, D., T. Rochon. 1998. „Are All Associations Alike?“ *American Behavioral Scientist* 42 (1): 47-65.
- Suša, O. 1996. „Ulrich Beck: Erfindung des Politischen“. *Sociologický časopis* 32(3), str. 365-368
- Suša, O. 2000. „Beckovo pojetí světové rizikové společnosti jako příspěvek k diskusi o globalizaci“. Pp. 145-156 in *Sborník k 65. narozeninám J. Sedláčka*. Praha: Katedra socg. FF UK.
- Suša, O. 2000b. „Sociologie globalizace: problémy a přístupy“. AUC, Ph. et Hist. 4/1997, *Stud. Socg. XII – Společenské procesy a jejich aktéři*, Praha: Karolinum, str. 51-68.
- Sztompka, P. 1996. „Pohled zpět: Rok 1989 jako kulturní a civilizační zlom“ *Sociologický časopis* 32(1): 5-20.
- Sztompka, P. 1999. *Trust. A Sociological Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Šafr, J. 2005a. „Legitimita a legitimizaci.“ *Socioweb* 1.
- Šafr, J. 2005b. „Legitimita demokratického režimu a jeho efektivita - M. S. Lipset.“ *Socioweb* 1.
- Šafr, J. 2008. „How inter-connected are citizens in society, and why does it matter?“ *Socioweb* 7-8/2008: 17-22.
- Šafr, J., I. Bayer, M. Sedláčková. 2008. Sociální koheze. Teorie, koncepty a analytická východiska. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, 2008, Vol. 44, No. 2: 247-269.
- Šafr, J., J. Häuberer. 2007. „Měření přemostňujícího sociálního kapitálu: baterie PSK zjišťující odlišnosti v okruhu přátel.“ *Data a výzkum / SDA Info*. 2/2007: 85-108.
-

-
- Šafr, J. J. Häuberer. 2008. „Přemost'ující sociální kapitál a soudržnost společnosti.“ in M. Tuček (ed). *Soudržnost v diferencující se společnosti*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Šafr, J., M. Sedláčková. 2005. „Koncepty a indikátory sociální koheze – východiska empirických výzkumů“. Pp. 16-34 in Musil et al. Pojetí sociální soudržnosti v soudobé sociologii a politologii. *Studie CESES-Teoretik* 9/2004. Praha: CESES.
- Šafr, J., Sedláčková M. 2006. Sociální kapitál. Koncepty, teorie a metody měření. [Social Capital Concepts, Theories, and Methods of Measurement]. *Sociologické studie / Sociological Studies* 06:07. Praha: Sociologický ústav Akademie věd České republiky.
- Šťovíčková Jantulová, M. 2005. Analýza procesu profesionalizace v občanském sektoru očima jeho aktérů. [Process of Profesionalisation of Civic Sector From the Point of View of Its Actors]. *Sociální studia*. Fakulta Sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně, 1/2005: 131-146.
- Šubrt, J. 1998. „Luhmannův teoretický pokus o postižení komplexity moderní společnosti“. Pp. 21-36 in *AUC, Ph. et Hist. 2/1996, Stud. Socg. XI - K sociologické reflexi modernizace*, Praha: Karolinum.
- Šubrt, J. 2000. „Východiska Giddensova přístupu k rekonstrukci sociální teorie“. Pp. 35-49 in *AUC, Ph. et Hist. 4/1997, Stud. Socg. XII – Společenské procesy a jejich aktéři*. Praha: Karolinum.
- Tocqueville, A. de (1835-1840) 1990. *De la démocratie en Amérique*. Paris: Librairie Philosophique J. Vrin.
- Tuček, M., E. Rendlová, M. Rezková, A. Glasová, J. Černý. 1999. *Odras společenských změn ve veřejném mínění 1990 - 1998 (analýza dat IVVM)*. Working Papers 99: 1. SOÚ AV ČR.
- Uslaner, E. M. 1999a. „Democracy and Social Capital“. Pp. 121-150 in Warren, M. E. (ed.), *Democracy and Trust*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Uslaner, E. M. 1999b. „Morality plays. Social capital and moral behaviour in Anglo-American democracies.“ Pp. 213-239 in J. van Deth, M. Maraffi, K. Newton, P. F. Whiteley (eds.). *Social Capital and Democracy in Modern Europe*. London: Routledge.
- Uslaner, E. M. 2002. *The Moral Foundations of Trust*. New York: Cambridge University Press.
- Uslaner, E. M. 2003. „Trust and Civic Engagement in East and West.“ Pp. 81-94 in G. Badescu, E. M. Uslaner (eds.). *Social Capital and the Transition to Democracy*. London: Routledge.
- Uslaner, E. M. 2005. The Inequality Trap. *Paper prepared for the WIDER Jubilee Conference, "WIDER Thinking Ahead: The Future of Development Economics,"* Helsinki, Finland, June 17-18. Available at URL: <<http://www.wider.unu.edu/conference/conference-2005-3/conference-2005-3-papers/Uslaner.pdf>>
- Uslaner, E. M., G. Badescu 2002. *Honesty, Trust and Legal Norms in the Transition to Democracy*. Paper for Collegium Budapest Project on Honesty and Trust Conference. Budapest, 22.-23-11. 2002.
- Uslaner, E. M., G. Badescu (eds.). 2003. *Social Capital and Democratic Transition*. London / New York: Routledge.
- Vajdová, T. 2005. *Česká občanská společnost 2004*. Praha: CERM.
-

-
- Vajdová, Z. 1996. „Politická kultura – teoretický koncept a výzkum.“ *Sociologický časopis* 32 (3): 339-351.
- Vajdová, Z., T. Kostecký. 1997. „Politická kultura lokálních společenství: případ tří měst.“ *Sociologický časopis* 33 (3): 445-465.
- Večerník, J. 2002. „Výzkum společenské transformace a česká sociologie.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 38 (1-2): 55-77.
- Velký sociologický slovník*, kol. autorů. 1996. Praha: Karolinum.
- Veselý, A. 2006. „Reproduction of Social Capital: How much and what type of social capital is transmitted from parents to children?“ *Ratio Working Papers* 105. <http://www.ratio.se/pdf/wp/av_reproduction.pdf>
- Vlachová, K. 2001. „Legitimita demokracie a důvěra v instituce v České republice.“ Pp. 23-45 in L. Rabušic (ed.). *České hodnoty 1991–1999. Sborník prací Fakulty sociálních studií Brněnské univerzity*. Sociální studia 6.
- Vlachová, K., T. Lebeda. 2006. „Aktivní občanství a spokojenost s demokracií.“ *Sociologický časopis/ Czech Sociological Review* 42(1): 11-34.
- Wall, E., G. Ferrazzi, F. Schryer. 1998. „Getting the goods on social capital.“ *Rural Sociology* 63 (2): 300-322.
- Warren, M. E. (ed.) 1999. *Democracy and Trust*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wasserman, S., K. Faust. 1999. *Social Network Analysis. Methods and Applications*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Watier, P., I. Marková. 2004. „Trust as Psychological Feeling: Socialization and Totalitarianism.“ Pp. 25-46 in I. Marková (ed.). *Trust and Democratic Transition in Post-Communist Europe*. Oxford: Oxford University Press (The British Academy).
- Weatherford, S. M. 1992. „Measuring Political Legitimacy.“ *American Political Science Review* 86: 149-166.
- Weber, M. 1968. *Economy and Society*. CA: Berkeley University Press.
- Weber, M. (1922) 1997. *Autorita, Etika a společnost. Pohled sociologa do dějin*. Praha: Mladá fronta.
- Woolcock, M. 1998. „Social Capital and Economic Development: Toward a Theoretical Synthesis and Policy Framework.“ *Theory and Society* 27 (2): 151-208.
- Woolcock, M. 2001. „The Place of Social Capital in Understanding Social and Economic Outcomes.“ *ISUMA Canadian Journal of Policy Research* 2 (1): 11-17.
- Woolcock, M. Narayan, D. 2000. „Social Capital: Implications for Development Theory, Research, and Policy.“ *The World Bank Research Observer* 15 (2): 225-249.
- Yamagishi, T., M. Yamagishi. 1994. „Trust and Commitment in the United States and Japan.“ *Motivation and Emotion* 18: 129-166.
- Zakaria, F. 2004. *Budoucnost svobody*. Praha: Academia.

Přílohy

Příloha ke kapitole III.1. Proces demokratizace v České republice

Tabulka P.III.1.1. Měření sociální důvěry (Rosenbergova škála) (procenta)

ISSP 2004	1. Lidem se dá téměř vždy důvěřovat 2,3 47,9 50,2	2. Lidem se dá obvykle důvěřovat 42,6 7,2 49,8	3. Lidem se obvykle nedá důvěřovat 7,2 49,8	4. Lidem se téměř nikdy nedá důvěřovat 42,6 7,2 49,8
Aktér 2005	1 Většině lidí se dá věřit 1,9 18,7 20,6	2 18,7 20,6	3 44,4	4 Člověk musí být opatrný 34,9 79,4
Soudržnost 2006	1 Většině lidí se dá věřit x 22,1	22,1	x	2 Člověk musí být opatrný 77,9
ISSP 2004	1. Budou se mne snažit zneužít téměř vždy 6,7 37,6 44,3	2. Většinou se mne budou snažit zneužít 37,6 44,3	3. Většinou se budou snažit jednat poctivě a slušně 50,0 5,7 55,7	4. Budou se snažit být poctiví a slušní téměř vždy 5,7 55,7
Aktér 2005	1 Většina se mne pokusí jen využít 7,3 2 36,3 43,5	2 2 36,3 43,5	3 50,2	4 Většina se zachová poctivě 6,3 56,5
Soudržnost 2006	1 Většina se mne pokusí jen využít x 52,3	52,3	x	2 Většina se zachová poctivě 47,7
ISSP 2004	x	x	x	x
Aktér 2005	1 Lidé se snaží si pomáhat 2,2 24,6 26,8	2 24,6 26,8	3 51,0	4 Lidé se starají jen o sebe 22,2 73,2
Soudržnost 2006	1 Lidé se snaží si pomáhat x 31,1	x 31,1	x	2 Lidé se starají jen o sebe 68,9

Zdroj: ISSP 2004, Aktér 2005, Soudržnost 2006.

Poznámka: zvýrazneny jsou součty podílů pozitivních a negativních odpovědí u odpovědí na škále (1 – 4)

Příloha ke kapitole III.2. Důvěra, občanská participace a legitimita demokracie v České republice

Tabulka P.III.2.1. Index obecné sociální důvěry (%)

	Procent	Platných procent
1,0 – nejnižší	2,0	2,2
1,5	5,9	6,5
2,0	24,8	27,2
2,5	20,6	22,5
3,0	33,4	36,5
3,5	3,2	3,5
4,0 – nejvyšší	1,4	1,6
Celkem	91,3	100,0
Chybí	8,7	

Zdroj: ISSP 2004, N platných = 1207.

Tabulka P.III.2.2. Konvenční participace – členství v dobrovolnických sdruženích (řádková procenta)

	Člen, aktivně se podílí	Člen, ale není aktivní	Bývalý člen	Nikdy nebyl členem	Nic z toho	Celkem
Sport/volnočasové/ kulturní sdružení	10,7	9,6	31,0	47,4	1,2	100 %
Jiná organizace	5,7	7,3	21,6	62,0	3,4	100 %
Církev/náb. org.	4,3	15,0	5,8	72,8	2,1	100 %
Odbory, prof. org.	2,9	8,2	35,1	52,6	1,1	100 %
Politická strana	2,6	5,4	11,6	79,3	1,0	100 %

Zdroj: ISSP 2004, N= 1322.

Tabulka P.III.2.3. Index konvenční participace– počet organizací, ve kterém jsem členem (v procentech)

	Validních procent
Žádné členství	51,1
Jedna organizace	30,8
Dvě organizace	14,0
Tři organizace	3,5
Čtyři organizace	0,6
Celkem	100,0

Zdroj: ISSP 2004, N= 1322.

Poznámka: Suma všech kladných odpovědí v tabulce P.III.2.2.

Tabulka P.III.2.4. Nekonvenční participace: společenská nebo politická aktivita (v procentech)

	V minulém roce	V dávnější minulosti	Nikdy, ale možná v budoucnu	Nikdy a ani v budoucnosti ne.	Nic z toho	Celkem
Podpis petice	8,6	24,4	21,6	44,3	1,1	100 %
Dárcovství	7,3	14,1	18,3	58,9	1,4	100 %
Bojkotování/podpora výrobku	5,6	8,4	21,3	61,6	3,1	100 %
Kontaktování politika nebo úředníka	3,4	6,3	22,5	66,9	0,9	100 %
Internetová diskuse	1,9	1,7	15,8	77,6	3,0	100 %
Demonstrace	1,7	18,7	20,9	57,4	1,3	100 %
Politická demonstrace nebo manifestace	1,7	19,3	19,1	58,9	1,0	100 %
Kontaktování médií	1,3	3,5	16,9	76,7	1,7	100 %

Zdroj: ISSP 2004, N= 1322.

Tabulka P.III.2.5. Index nekonvenční participace – politická a společenská role (v procentech)

	Platných procent
Žádná účast	47,0
Jedna aktivita	19,5
Dvě	11,5
Tři	10,2
Čtyři	6,4
Pět	3,6
Šest	1,7
Celkem	100,0

Zdroj: ISSP 2004, N= 1322.

Poznámka: Součet kladných odpovědí na toto téma v tabulce P.III.2.4.

Tabulka P.III.2.6. Institucionální důvěra, kategorizovaný index (v procentech)

	Platných procent
Nižší (1,0 – 3)	22,4
Střední (3,1 – 5,0)	67,4
Vysoká (5,1 – 7,0)	10,2

Zdroj: ISSP 2004, N platných = 1232.

Poznámka: kategorizováno 36 kategorií na základě ekvidistance

Tabulka P.III.2.7. Pocit vnitřní a vnější politické efektivity (faktorová analýza, rotované řešení)

	Vnější	Vnitřní
Politici se zajímají pouze o získání hlasů občanů, a nikoli o jejich názory.	,730	,055
Obecně řečeno, ti, které zvolíme do veřejných úřadů, ztrácí velmi rychle kontakt s občany.	,707	-,013
Nemyslím si, že se vláda zajímá o to, co si myslí lidé jako já.	,684	,094
Hlas lidí jako já nemá v tom, co dělá vláda, žádnou váhu.	,648	,204
Je možné důvěřovat většině politiků, že dělají to, co mají, aniž jsou neustále kontrolováni.	-,595	-,010
Ti, které jsme zvolili do veřejných funkcí, se obvykle snaží plnit sliby dané v průběhu voleb.	-,589	,001
Pokud se politici nezajímají o to, co občany zajímá, neexistuje žádný způsob, jak je přimět naslouchat.	,560	,115
V našem systému vlády mají občané hlavní slovo v určování směřování země, ať je u moci kdokoli.	-,535	-,025
Pokud hovoří čelní představitelé vlády k českým občanům v televizi nebo v novinách, říkají většinou pravdu.	-,532	,050
Považuji se za dostatečně kvalifikovaného/ou k účasti v politice.	-,122	-,750
Domnívám se, že bych byla/a stejně úspěšná ve veřejné funkci jako jiní lidé.	,018	-,750
Často se cítím nejistý/nejistá, když hovořím s ostatními lidmi o politice.	-,066	,672
Někdy se politika zdá být tak komplikovaná, že lidé jako já nemohou opravdu rozumět tomu, co se děje.	,199	,631
Mám pocit, že docela dobře rozumím důležitým politickým problémům naší země.	,013	-,629
Myslím si, že většina lidí je o politice a o tom, co dělá vláda, informována lépe než já.	,063	,520
Procento vysvětlené variance:	celkem 41,8 %	23,8 % 18,1 %

Zdroj: ISSP 2004.

Poznámka: Metoda hlavních komponent s rotací Varimax, k extrakci stanoven počet faktorů na 2.

Příloha ke kapitole III.3. Determinanty sociální důvěry

Tabulka P.III.3.1. Popisné statistiky proměnných z výzkumu Aktér 2006

	N	Min	Max	Průměr	StD
Opatrnost x Důvěra	1939	1	4	1,91	0,79
Lidé: pomáhají si x Starají se o sebe	1939	1	4	2,08	0,75
Zneužívání x Poctivost	1938	1	4	2,56	0,72
Sociální důvěra (index)	1938	3	11	6,55	1,73
<i>1. socio-demografické charakteristiky</i>					
Pohlaví (žena)	1921	0	1	,51	0,50
Věk	1746	20	79	42,26	13,64
Vzdělání (ordinalizované)	1939	1	4	2,60	0,83
Základní	1939	0	1	,12	0,32
Vyučení	1939	0	1	,28	0,45
Středoškolské	1939	0	1	,50	0,50
Vysokoškolské	1939	0	1	,11	0,31
Religiozita (navštěvování náboženských setkání)	1930	0	5	,62	1,34
<i>2. Osobnostní teorie</i>					
Obtížnost změnit názor přátel	1931	0	1	,58	0,49
Nemá smysl hledat vlastní cest	1928	0	1	,22	0,41
Rodiče vždy pomohli, když jsem je požádal	1930	0	1	,75	0,43
Flexibilita (pracovní/životní změny)	1924	3	12	6,92	2,21
Konformita (trvat vždy na svém versus přizpůsobit se ostatním)	1925	1	5	2,87	0,82
Výchova dětí: striktní versus demokratická	1927	1	5	3,33	0,92
<i>3. Teorie úspěchu a blahobytu</i>					
Spokojenost s úrovní bydlení	1909	1	10	5,66	2,02
Spokojenost s prací	1832	1	10	5,22	2,21
Finanční problémy	1865	1	4	2,49	0,87
Spokojenost se zdravotním stavem	1922	1	10	6,52	2,27
Změna finanční situace domácnosti v posledních 12 měsících	1928	1	3	2,03	0,72
Subjektivní sebezařazení do společenské vrstvy	1939	1	4	2,71	0,71
Sociální třída (ordinalizované EGP8)	1525	1	8	4,21	2,03
nezaměstnanost v posledních 10 letech	1791	0	1	,30	0,46
<i>4. Teorie dobrovolných sdružení</i>					
Členství v politických organizacích	1939	0	1	,08	0,26
Členství v profesních organizacích	1939	0	1	,14	0,35
Členství v kulturních organizacích	1939	0	1	,24	0,42
Členství v sportovních organizacích	1930	0	1	,23	0,42
Členství v charitativních organizacích	1932	0	1	,03	0,18
Členství v církevních organizacích	1933	0	1	,05	0,22
Dobrovolná práce v posledním měsíci	1939	0	1	,23	0,42
Nekonvenční občanská angažovanost (index)	1939	0	7	,87	1,35
Přispívání na charitu	1938	0	1	,59	0,49
Pořádání večírků pro vlivné lidi	1930	0	1	,14	0,34

5. Teorie sociálních sítí:

Těžké najít přátele v místě bydliště	1851	1	4	2,01	0,81
Nesoudržnost rodiny	1893	1	4	1,64	0,82
Pocit osamění v posledních dvou týdnech	1866	1	4	1,92	0,94
Návštěva kulturních akcí (divadla, koncerty, výstavy)	1934	0	5	1,35	1,17
Chození do hospod	1936	0	5	2,12	1,68
Návštěva kaváren a restaurací	1935	0	5	2,28	1,44
Sledování televize, DVD	1928	0	5	4,79	0,72
Setkávání s příbuznými	1927	0	5	3,60	1,31
Setkávání se známými	1928	0	5	3,84	1,22
Volání příbuzným	1935	0	5	3,88	1,30
Volání známým	1933	0	5	4,01	1,23

6. Komunitní teorie:

Velikost místa bydliště	1939	1	6	3,62	1,63
Riziko kriminality (index)	1742	1	47	18,61	8,61
Nebezpečnost v okolí bydliště (index)	1912	2	8	4,37	1,30
Oběti trestného činu	1939	0	5	,50	0,96
Vztahy v sousedství	1820	1	4	2,26	0,80
Důvěra: sousedi	1918	1	4	2,81	0,73

7. Společenská teorie – obecná rovina:

Důvěra: soudy	1805	1	4	2,37	0,81
Důvěra: policie	1911	1	4	2,43	0,75
Důvěra: vězeňská zařízení	1594	1	4	2,38	0,79
Důvěra: ministerstvo vnitra	1682	1	4	2,28	0,80
Důvěra: armáda	1800	1	4	2,76	0,81
Důvěra: místní samospráva	1807	1	4	2,52	0,77
Důvěra: parlament	1846	1	4	1,88	0,78
Zákony neplatí pro všechny stejně	1939	1	4	3,02	0,88
Rozdíly mezi chudými a bohatými se zvětšují	1937	1	4	3,04	0,66
Korupce je všude	1936	1	4	3,37	0,71

7b. Společenská teorie – postkomunistická frustrace/optimismus

Spokojenost s politickým systémem	1877	1	10	5,46	1,84
Vývoj ekonomiky v budoucnu	1608	1	4	2,21	0,61
Nepřijal/a jsem hodnoty nové společnosti po roce 1989	1827	1	4	2,44	0,76
Dnešní společnosti moc nerozumím	1937	1	4	2,72	0,84
Před rokem 1989 se mi žilo lépe	1693	1	4	2,35	0,90

Zdroj: Aktér 2005, N = 1746, věk 20+.

Tabulka P.III.3.2. Indexy shody pro strukturní modely determinant důvěry 1-8

Model	Chi-sq	df	p	RMR	GFI	AGFI	PGFI	RMSEA	PCLOSE	AIC	BCC	BIC	CAIC
1. Sociodemograf.	112,22	14	0,000	0,558	0,981	0,962	0,49	0,064	0,014	140,224	140,358	216,271	230,271
2. Osobnost	74,73	19	0,000	0,043	0,986	0,973	0,52	0,048	0,607	108,726	108,965	196,473	213,473
3. Úspěch a blahobyt	63,26	19	0,000	0,038	0,991	0,983	0,523	0,037	0,981	97,255	97,437	189,597	206,597
4. Občan. Participace	103,80	19	0,000	0,172	0,984	0,97	0,52	0,051	0,385	137,802	137,984	230,144	247,144
5. Sociální síť	226,43	33	0,000	0,351	0,975	0,958	0,585	0,059	0,02	270,426	270,714	389,927	411,927
6. Komunita	371,13	43	0,000	0,864	0,964	0,944	0,628	0,067	0	417,129	417,458	542,063	565,063
7. Societáři	788,45	149	0,000	0,069	0,95	0,936	0,745	0,053	0,096	870,454	871,535	1089,322	1130,322
8. Finální model	1351,73	247	0,000	0,062	0,929	0,913	0,764	0,054	0,01	1457,725	1459,478	1740,652	1793,652

Zdroj: Aktér 2005, N = 1746, věk 20+.

Abstract

The need to understand the ongoing process of democratization has led to the revival of interest in the topics such as legitimacy of the democratic regimes, the creation of political culture and inevitably also in the question of the role of trust in these processes. These topics will be closely examined in this work.

In the first – theoretical – section we introduce the evolution of the concept of trust, its various definitions and categorization. The concept of social capital, which is often linked to the topic of trust, will be also addressed in this chapter. A special attention will be paid to the paradigm of so-called collective social capital (Putnam, Halpern, Fukuyama), which focuses on the relationship of trust and democracy.

The second part of the thesis maps theoretical work on trust and democracy, paying special attention to the arguments of culturalists and institucionalists. When we talk of the role that trust plays in a given democratic system, we use three basic channels of their relationship: legitimacy, social trust and trust in institutions. Legitimacy in a given government and its institutions – a form of systemic trust – is considered to be the key founding block of the democratic system. Based on divergent theories we continue the debate to what extent, and if at all, is legitimacy influenced by social trust and trust in institutions. We focus our attention especially on the stance of the culturalists who claim that institutional as well social trust both positively affect the legitimacy of a given regime. This school of thought further believes that social trust is strongly linked to civic participation and is even derived from it.

The analytical part of the work analyzes the relationship between trust and democracy using data from the researches in the Czech Republic (ISSP 2004, Aktér 2005). We focus especially on the area of determinants of social trust and its relationship with the trust in institutions, civic participation and the legitimacy of democratic regime. The first results of the analysis shows that social trust is influenced mainly by two sets of determinants. The first set is of psychological nature and deals with our in-built values. In this case the level of trust is positively influenced mainly by flexibility, adaptability and open-minded upbringing. Social isolation, on the other hand, tends to weaken the tendency to trust. The second set of determinants is positively linked with an optimistic view of political and economic development. There is a positive correlation between social trust and the trust in state institutions. On the other hand, the disillusion of the post 1989 development and negative assessment of the current state of the society have negative consequences on the level of trust. We can explain this observation by the communist heritage of distrust and also by the level of disintegration of the society by the transformation process itself. The second analysis shows that social trust and the trust in institutions are mutually interlinked even in the Czech Republic as a post-communist society, where this link is not otherwise common in transitional countries. The legitimacy is affected not only by the trust in governmental institutions, but more surprisingly also by social trust. This allows us to state, that social trust plays a crucial role in a democratic system not only on the level of interpersonal relationships, but also contributes to the legitimacy of democracy itself.